

ZBORNİK RADOVA

I. REGIONALNOG SEMINARA
O LJUDSKIM PRAVIMA 2012. GODINE

ZBORNİK RADOVA

I. REGIONALNOG SEMINARA O LJUDSKIM PRAVIMA 2012. GODINE

Uredništvo iz 2012. godine:

Miljenko Hajdarović, mag.hist. et mag.edu.soc.

Andrej Pal, dr.med.

Uredništvo iz 2023. godine:

Andrej Pal, dr. med.

Kristina Vinković, prof.

Recenzenti:

prof. dr. Ivo Goldstein

dr. sc. Goran Hutinec

Lektorica:

Marijeta Stevanović, prof.

Čakovec, srpanj 2023.

ISBN 978-953-49660-4-4

Sadržaj:

1. Recenzent
2. Loranda Miletić (AZOO) „Poučavanje o holokaustu u Republici Hrvatskoj i suradnja s međunarodnim organizacijama“
3. Renata Ozorlić Dominić (AZOO) „Zašto poučavati o holokaustu? – Europska perspektiva i odgovorno građanstvo“
4. Željko Stefanović „Ljudska prava ispričana poštanskim markama“
5. Željko Heimer (Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo) "Povijest nacionalnih simbola židovskog naroda i Države Izrael te utjecaj holokausta na njihov razvoj"
6. Melita Švob (CENDO Istraživački i dokumentacijski centar) „Židovi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj nekad i sad“
7. Franc Kuzmić (Pokrajinski muzej Murska Sobota) „Edukacija o holokaustu u Sloveniji“
8. Ljiljana Dobrovšak (Institut Ivo Pilar) „Židovi u Hrvatskom Zagorju“
9. Vladimir Kalšan (Muzej Međimurja Čakovec) „Doprinos Židova gospodarskom razvoju Međimurja“
10. Branimir Bunjac (Povijesno društvo Međimurske Županije) „Stradanja međimurskih Židova tijekom Drugog svjetskog rata“
11. Magdalena Lončarić (Gradski muzej Varaždina) „Židovi u Varaždinu za Nezavisne države Hrvatske“
12. Dražen Ernečić (Muzej grada Koprivnice) „Židovi u Koprivnici“
13. Draženka Jalšić Ernečić (Muzej grada Koprivnice) „ŽIDOVSKO GROBLJE U KOPRIVNICI- elementi kibernetičkog muzeja na otvorenom“
14. Milivoj Dretar (Osnovna škola „Petar Zrinski“ Jalžabet) „Antisemitizam i holokaust u Ludbregu“
15. Kristina Vinković (Srednja škola Čakovec) „Crocus“
16. Lidija Vranar (OŠ "Antun Nemčić Gostovinski" Koprivnica) „Položaj i stradanja koprivničkih židova 1941. godine“
17. Mladen Tota „Sovjetska i američka antinacistička propaganda u crtanim filmovima“
18. Prikaz: „We must remeber“ (Kristina Vinković)
19. Dretar Bibliografija o regionalnoj povijesti Židova

Loranda Miletić, prof.

Agencija za odgoj i obrazovanje

loranda.miletic@azoo.hr

Poučavanje o holokaustu u Republici Hrvatskoj i suradnja s međunarodnim organizacijama

U radu se donosi presjek svih promjena i aktivnosti koje su se u Republici Hrvatskoj događale u posljednjih desetak godina na području učenja i poučavanja o holokaustu. Opisane promjene obuhvaćaju ključne događaje koji su omogućili uvođenje poučavanja o holokaustu, promjene u nastavnim programima, uvođenje kroskurikularnog pristupa, različite modele stručnog usavršavanja u zemlji i inozemstvu te razvijanje dodatnih nastavnih materijala. Navedene aktivnosti i promjene odvijale su se uz podršku i pomoć međunarodnih institucija koje se bave edukacijom o holokaustu. Istaknuto je da i dalje postoje područja vezana za poučavanje o holokaustu, poput nastavnih programa, udžbenika, pristupa i modela stručnog usavršavanja, koja je potrebno osuvremeniti ili ih sagledati iz nove perspektive.

Ključne riječi: holokaust, poučavanje, nastavni programi, kroskurikularni pristup, izvannastavne aktivnosti, dodatni nastavni materijali, stručno usavršavanje

U posljednjih deset godina poučavanje o holokaustu u Republici Hrvatskoj doživjelo je značajne promjene koje su pridonijele podizanju njegovog statusa i značenja u odgoju i obrazovanju. Sve do 2000. godine genocid nad Židovima u Drugom svjetskom ratu, poznat pod nazivom holokaust, kao pojam nije postojao u hrvatskom školskom sustavu. O holokaustu se u našim školama govorilo uglavnom kao o teroru i zločinima okupatora i njihovih saveznika ustaša ili kao o „zločinu genocida“.¹ U udžbenicima su dominirali podaci o različitim skupinama žrtava, među kojim su se Židovi usputno spominjali, kao i uznemirujući tekstovi i fotografije stradalih². Učitelji i nastavnici o holokaustu su govorili kao o teškoj i kompliciranoj temi za poučavanje te su svoje oklijevanje da se njome ozbiljnije bave opravdavali nedovoljnom stručnom pripremljenošću, nedostatkom dodatnih nastavnih materijala ili strahom od "neprikladnih" učeničkih reakcija i pitanja. Nije bilo ni organiziranog ni sustavnog stručnog usavršavanja. U posljednjih desetak godina holokaust je postao prisutniji u našem kolektivnom sjećanju, kako zbog mnogobrojnih i raznovrsnih prikaza u popularnoj kulturi, književnosti, filmu i medijima te memorijalnim centrima i muzejima, tako i zbog novog pristupa i niza aktivnosti i promjena u području obrazovanja koje su provodile i provode Agencija za odgoj i obrazovanja, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta te različite nevladine udruge i organizacije. O tome će, iz perspektive Agencije za odgoj i obrazovanje, ovdje biti riječi.

Programski okvir

S promjenama se započelo 1999. godine kada je donesen Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava. On je postao polazište i okvir za sve

¹ PERIĆ, Ivo. 1974. *Povijest, udžbenik za IV. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga. str. 206. ; PERIĆ, Ivo. 1998. *Povijest za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa. str.77.

² PERIĆ Ivo. 1974. *Povijest, udžbenik za IV. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga. str.261.-262.; LOVRENIĆ Rene, Ivo JELIĆ, Radovan VUKADINOVIĆ, Dušan BILANDŽIĆ. 1991. *Čovjek u svom vremenu 4, udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga. str. 88. i str.120.; PERIĆ Ivo. 1992. *Povijest za VIII. razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga. str.102.

buduće promjene. Velik korak u poučavanju o holokaustu dogodio se 30. listopada 2003., kada je Ministarstvo prosvjete i sporta donijelo Odluku o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprječavanja zločina protiv čovječnosti. Prema ovoj odluci Dan sjećanja obilježava se svake godine 27. siječnja, na dan oslobođenja Auschwitzta. Ovom su odlukom određeni nositelji komemoriranja: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Agencija za odgoj i obrazovanje, županijski uredi državne uprave i druge odgojno-obrazovne institucije.³ Formalno je uveden kroskurikularni model poučavanja kojim bi se holokaust poučavao u različitim ciklusima obrazovanja i u okviru različitih predmeta, od hrvatskog jezika, stranog jezika, povijesti, vjeronauka, etike do psihologije, filozofije i sociologije. Poučavanje o holokaustu dodatno je osnaženo 2006. godine uvođenjem Hrvatskog nacionalnog obrazovnog standarda (HNOS) za osnovnu školu, kojim se nastojalo poboljšati opću kvalitetu odgoja i obrazovanja te osuvremeniti strategije i pristupe poučavanja i učenja. Zahvaljujući HNOS-u, holokaust je postao obvezan sadržaj u novom programu nastave povijesti u 8. razredu osnovne škole i sastavni dio svih udžbenika povijesti. Krajem 2011. javnosti je predstavljen kurikulum Građanskog odgoja i obrazovanja, novog školskog predmeta kojim bi se razvijale građanske kompetencije utvrđene Nacionalnom okvirnim kurikulumom i u kojem holokaust zauzima vidno mjesto. Uvođenje Građanskog odgoja i obrazovanja u hrvatski odgojno-obrazovni sustav otvorilo bi nove kroskurikularne mogućnosti u području učenja i poučavanja o holokaustu i time dodatno osnažilo nastojanja da se obuhvati ova slojevita tema.

Kroskurikularni pristup poučavanju o holokaustu i poteškoće

Poučavanje o holokaustu odvija se u različitim predmetnim područjima u osnovnoj i u srednjim školama. O holokaustu se počinje učiti u osnovnoj školi u dobi od 13 do 14 godina. S pojmom holokaust učenici se prvi put susreću u 7.

³ Odluka o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprečavanje zločina protiv čovječnosti. 2003. dostupna je na <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2105>

razredu na nastavi vjeronauka, a potom u 8. razredu na nastavi hrvatskog jezika i povijesti.

Holokaust je obavezna tema u nastavnom programu povijesti za 8. razred osnovne škole, gdje ga susrećemo u okviru nastavnih sadržaja o Drugom svjetskom ratu. U obrazovnim postignućima šeste teme navodi se: „procijeniti utjecaj totalnog rata na civilno stanovništvo: posebice stradanje ljudi iz ideoloških, političkih, vjerskih, rasnih i nacionalnih razloga i svakodnevicu u ratu (ratna razaranja, okupatorska nasilja, nestašicu hrane) na primjerima iz zavičajne povijesti, obrazložiti i navesti primjere holokausta; opisati kako je i u kojim uvjetima nastala NDH, procijeniti ustaški režim i osuditi politiku terora nad građanima (posebno Srbima, Židovima i Romima), rasne zakone i koncentracijske logore-Jasenovac“.⁴

U strukovnim školama i gimnazijama povijest je također dominantan predmet unutar kojeg se obrađuje holokaust. Učenici o njemu uče u okviru nacionalne i svjetske povijesti u 1. i 2. razredu strukovnih škola (dob učenika: 15 -16 godina) i u 4. razredu gimnazija (dob učenika: 18 godina).

Dobro poznavanje točnih povijesnih činjenica temelj je razumijevanja samog holokausta i konteksta u kojem se zbivao. Ako su učenici sposobni ispravno kontekstualizirati holokaust u okviru činjeničnog znanja i razumijevanja događaja tog vremena, koristeći se pritom konceptima povijesne discipline, onda će oni vjerojatno biti sposobni i uočiti sličnosti i razlike između holokausta i drugih genocida i zločina koji se događaju protiv čovječnosti.

Događaji vezani uz holokaust obrađeni su s više aspekata ljudskog ponašanja pa to postaje važno i za nastavnike drugih predmeta. Postoje tenzije između isključivo povijesnih i društvenih te moralnih ili građanskih ciljeva poučavanja o holokaustu. Često se u stručnim krugovima postavlja pitanje je li cilj poučavanja o holokaustu razvijanje učeničkog povijesnog mišljenja sa znanjem o temi i konceptima drugog reda ili ostvarivanje građanskog odgoja i obrazovanja?

⁴ Nastavni plan i program za osnovnu školu. 2006. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. str.290.

Povjesničari bi zasigurno prednost dali prvomu, ali bez obzira na to što znanje, razumijevanje i refleksija o prošlosti i jasna narativna struktura predstavljaju temelj učenja o holokaustu, oni nemaju monopol nad ovom temom. Razumijevanje holokausta ne znači samo istraživanje fenomena kao što su masovna ubojstva, statistike ubijenih ili niz povijesnih, političkih i vojnih događaja. Ono uključuje pokušaj da se shvate ljudska bića i način na koji su se ona suprotstavljala ekstremnim situacijama i nosila s moralnim dilemama.

Nije li upravo holokaust dobar izbor za satove sociologije na kojima se govori o društvenoj kontroli i devijaciji, kolektivnom ponašanju ili se raspravlja o pitanjima moći i zlouporabe moći i procesima kojima država može degenerirati iz demokracije u totalitarnu državu? Nisu li satovi vjeronauka i etike prava mjesta na kojima bi se trebalo progovoriti o judaizmu, antisemitizmu, odnosima kršćana i Židova ili istražiti zamisli o duhovnom otporu u njegovim različitim pojavnim oblicima? Zar se učenike ne bi moglo uključiti u teološka pitanja poput pitanja o prirodi zla ili pitanja gdje je bio Bog za vrijeme holokausta?

Upravo kroskurikularni model poučavanja o holokaustu omogućava učenicima da razumiju njegovu kompleksnost i da nađu odgovore na etička, moralna, teološka ili društvena pitanja. Okupiti različite nastavne predmete oko ove teme znači crpiti stručnost iz različitih područja, pristupiti holokaustu iz više perspektiva i osloniti se na znanja i ideje prikupljene na drugim školskim satovima. To istovremeno znači podijeliti teret nastave, izbjeći pritisku ograničenog broja nastavnih sati i obogatiti učeničko razumijevanje. Kroskurikularnim modelom poučavanja holokaust se sagledava izvan granica povijesne discipline i postaje sastavni dio općeg obrazovanja.

Broj sati posvećen poučavanju o holokaustu nije točno određen i ovisi o vrsti škole, nastavnom programu i modelu poučavanja (unutar jednog predmeta, kroskurikularno ili kao izvannastavni sadržaj). Broj sati varira od 1 sata u strukovnim školama do 35 ili čak 70 sati u nekim gimnazijama gdje je organiziran kao izvannastavni ili izborni program. Primjeri ovakvog izvannastavnog i izbornog

programa rada s 35 ili 70 sati predstavljeni su na nacionalnim seminarima 2006. i 2009. Godine, a ostvareni su u Gimnaziji u Karlovcu i XVI. gimnaziji u Zagrebu. Naravno, nastavnici stalno ističu da je upravo nedostatak vremena ili bolje rečeno organizacija ograničenog vremena, jedan od ključnih izazova poučavanja jer nisu sigurni koje sadržaje uključiti u poučavanje: samo one iz udžbenika ili i dodatne nastavne materijale, koje dodatne materijale koristiti, kako pristupiti temi i sl. Sve to generira određene izazove kojima su izloženi nastavnici i učenici, ali i kreatori kurikuluma i autori udžbenika.

Analizirajući teme koje nastavnici uključuju u poučavanje o holokaustu, može se zaključiti da se više fokusiraju na narative orijentirane na počinitelje nego na istraživanje odgovora žrtava na progone i genocid. Veća je zastupljenost tema kao što su: Njemački zakoni, „Kristalna noć“, propaganda i stereotipi, Auschwitz, uspon Hitlera na vlast, „Konačno rješenje“, progoni i ubojstva Židova, rasni zakoni, ustaški režim, Jasenovac, nego onih poput: ustanak u Varšavskom getu, židovski otpor u logorima i akcije židovskih partizana (Rapski židovski partizanski bataljun). Stječe se dojam da prvenstveno dominiraju opisi onog što je učinjeno Židovima, a ne kako su oni na to odgovorili.

Ono što dodatno zabrinjava stručnjake i što je vidljivo u našim i stranim kurikulumima i udžbenicima očit je nedostatak naglaska na židovski život i kulturu prije Drugog svjetskog rata. Mogu li učenici razumjeti razarajući učinak holokausta ako nisu svjesni onog što je uništeno i jednom zauvijek izgubljeno? Razumjeti značenje holokausta znači razumjeti kako se i zašto Europa promijenila nakon uništenja višestoljetnih židovskih zajednica. Osim toga, poučavanjem o dugoj povijesti i bogatom kulturnom nasljeđu Židova, izbjeci ćemo već prije spomenuti problem isključivog viđenja Židova kao dehumaniziranih i degradiranih žrtava nacističkih progona.

Pri odabiru prikladnog nastavnog materijala za rad treba se rukovoditi načelom poštovanja žrtava holokausta, ali i poštovanja prema učenicima koji sjede u razredu. Pokušaji da se kod učenika izazove empatija i duboka emocionalna

uključenost pokazivanjem zastrašujućih slika i korištenjem pisanih sadržaja s namjerom da ih se šokira, degradirajuće je za žrtve i bezosjećajno prema učenicima. Time nastavnik dovodi u opasnost sigurnost okružja za učenje i odnos koji je godinama gradio s učenicima jer je učenike suočio s nečim čime se ne znaju nositi. Učenici mogu reagirati na neprikladan način, mogu biti uznemireni, mogu se smijuljiti ili davati neprimjerene komentare. To što vide nije dio njihova svijeta i s tim se ne mogu povezati. Žrtvama treba iskazati poštovanje, one nisu htjele biti tako snimljene. Želimo li dotaknuti osjećaje učenika, ali ne tako da ih šokiramo i da manipuliramo njihovim osjećajima, trebamo rekonstruirati prošlost na temelju osobnih priča da bi učenicima bilo stalo do njih i da bi osjetili empatiju. Potrebno je koristiti izvorne materijale i pustiti da oni govore sami za sebe. Originalni povijesni izvori i studije slučaja stvarnih muškaraca, žena i djece otvaraju mogućnost za autentično iskustvo učenja, ono u kojemu će učenici sami dolaziti do pitanja o prošlosti, u kojem će učenici biti svjesni njene kompleksnosti i dati smisao onomu što su učili. Ako se nastavnici ipak odluče za korištenje pisanih dokumenata, fotografija ili filmova s prikazima zločina, onda takve dokaze treba smjestiti u odgovarajući kontekst, a nastavnik treba uzeti u obzir kognitivnu i emocionalnu dob učenika i uvjeriti se da je korištenje takvog materijala prikladno za njihovu dob, da su oni dobro pripremljeni za emotivne posljedice i da imaju dovoljno prostora za razmišljanje i razgovor. Nastavnici trebaju voditi računa i o tome da su većinu dokaza o holokaustu ostavili sami nacisti i njihovi suradnici, tako da postoji opasnost da vidimo žrtve isključivo iz jedne perspektive. Takav materijal treba imati protutežu u dokumentima i fotografijama, dnevnicima, pismima i drugim dokazima koje su ostavile same žrtve, kako bi se čuo i njihov glas.

Izvanastavne aktivnosti

Dodatni prostor za aktivnosti u školama otvoren je donošenjem odluke o obilježavanju 27. siječnja, Dana sjećanja na holokaust i sprječavanje zločina protiv čovječnosti. Na taj dan u školama se prezentiraju razne aktivnosti i postignuća

učenika. Uglavnom se radi o izvannastavnim, kroskurikularnim, cjelodnevnim aktivnostima koje su rezultat rada učitelja i učenika, često i u većem broju sati od planiranog i uz ograničena materijalna sredstva. U posljednjih nekoliko godina takvi projekti bili su predstavljani na nacionalnim stručnim skupovima. Posjet Spomen području Jasenovac, posjeti židovskim općinama, susreti s preživjelima, istraživački radovi o povijesti Židova u lokalnoj sredini, projektni dan posvećen holokaustu, izložbe učeničkih radova, gostovanja u medijima, školski muzeji posvećeni holokaustu i predavanja s prezentacijama za vršnjake u školama samo su neke od mnogobrojnih i raznovrsnih aktivnosti koje se odvijaju u okviru Dana sjećanja na holokaust i sprječavanja zločina protiv čovječnosti.

Dodatni nastavni materijali i projekti

Odmah nakon donošenja Odluke o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprječavanja zločina protiv čovječnosti, institucije zadužene za njenu implementaciju započele su s razvijanjem dodatnih nastavnih materijala. Stručnjaci i praktičari svjesni su da ne postoji samo jedan "ispravan" način za poučavanje o holokaustu, ni idealna metodologija koja odgovara svim nastavnicima ili učenicima. Povjerenstva MZOS-a odlučila su da se dodatni nastavni materijali temelje na izvorima koje nastavnici najčešće koriste, a to su dokumentarni i igrani filmovi, osobna svjedočenja preživjelih, autobiografska djela, pisma, dnevnici, novine, originalne fotografije, artefakti, službeni dokumenti i umjetnička djela. Svi oni mogu dati autentičan susret s prošlošću. Pri tom je osobito trebalo voditi računa o tomu da je izvorni materijal oblikovan kontekstom i njegovom interpretacijom. Stoga, gdje god je to bilo moguće, dodatni nastavni materijal bio je popraćen priručnikom za nastavnike s dodatnim objašnjenjima.

Agencija za odgoj i obrazovanje (AZOO) je najprije tiskala letak, a potom i CD-ROM za nacionalni seminar 2004. godine. Produkcija nastavnih materijala značajno se intenzivirala nakon studenog 2005., kada je Republika Hrvatska primljena u Radnu skupinu za međunarodnu suradnju u području obrazovanja,

sjećanja i istraživanja o holokaustu (ITF). Prevedene su smjernice ITF-a za poučavanje o holokaustu koje su bile važne za razmišljanje o suvremenim načinima interpretacija holokausta. Ono što se nudi smjernice su i savjeti koji mogu biti korisni nastavnicima u kreiranju njihova vlastitog plana rada, uzimajući u obzir potrebe pojedinih učenika. Smjernice su fleksibilne i promjenljive zbog trajnog procesa pedagoškog razvoja i usavršavanja poučavanja i učenja o holokaustu. Temelje se na najnovijim istraživanjima i značajno su se promijenile u posljednja dva desetljeća.⁵

Kao jedan od prvih putokaza za učenje i poučavanje o holokaustu bio je priručnik za nastavnike čiji su autori stručnjaci Memorijalnog muzeja holokausta u Washingtonu. Njega je veleposlanstvo SAD-a u Zagrebu dalo prevesti i tiskati u 500 primjeraka, a zatim ga je doniralo hrvatskim školama.

Prevedene su i smjernice za obilježavanje Dana sjećanja na holokaust autora iz Yad Vashema i Ureda za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) pri Organizaciji za europsku sigurnost i suradnju (OSCE).⁶ Iste međunarodne organizacije izradile su i priručnik Poučavanje o antisemitizmu: zašto i kako? - Vodič za nastavnike, koji je također preveden na hrvatski jezik i dostupan nastavnicima.⁷

Postojao je niz izazova u poučavanju i učenju o holokaustu na koje je trebalo i na koje još uvijek treba odgovoriti. Pri tome se misli na ograničene sadržaje o holokaustu u nastavnim programima i udžbenicima, nedostatak narativa o motivaciji, izazovima i djelima počinitelja, žrtava, promatrača i spašavatelja,

⁵ Smjernice za poučavanje o holokaustu.2005. Radna skupina za međunarodnu suradnju u području obrazovanja, sjećanja i istraživanja o holokaustu dostupne su na: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=6584&sec=2107> (pregledano 13. 5. 2012.)

⁶ Priprema za Dan sjećanja na holokaust, upute nastavnicima. 2006. Međunarodna škola za poučavanje o holokaustu Yad Vashem i Ureda za demokratske institucije i ljudska prava dostupna je na: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=7119&sec=2107> (pregledano 13.5.2012.).

⁷ Vodič se može pronaći na:http://www.osce.org/search/apachesolr_search/Priru%C4%8Dnik%20o%20antisemitizmu%3A%20za%20A1to%20i%20kako

nedostatak naglaska na život i kulturu Židova u Europi i Hrvatskoj prije i poslije Drugog svjetskog rata. I dalje su otvorena pitanja odabira najboljeg pristupa poučavanju – onoga koji je orijentiran na povijesnu znanost ili onoga koji je usmjeren ka kršenju ljudskih prava i traženju odgovora na vjerska i filozofska pitanja; kako statistici ubijenih dati glas pojedinca i kako ojačati nastavničke kompetencije za poučavanje o holokaustu (sadržajno i emocionalno). Sve su to bili izazovi zbog kojih su se odgovarajuće institucije u razdoblju od 2006. do 2010. uključile u nekoliko međunarodnih projekata. U zajednički projekt Kuće Anne Frank iz Amsterdama i OSCE-a Hrvatska je bila uključena od samog početka, od 2006. godine. Projekt je u Hrvatskoj okončan 2010., a dalje se razvija u još 15 europskih zemalja. Cilj je bio pripremiti dodatne nastavne materijale koji bi učenicima omogućili da razumiju pojam antisemitizam, da mogu navesti najvažnije događaje u židovskoj povijesti, analizirati predrasude o Židovima, prepoznati predrasude u svom vlastitom okruženju i navesti odgovore i aktivnosti za borbu protiv tih predrasuda. Predstavnici uključenih zemalja imali su obvezu prilagoditi nove nastavne materijale potrebama učenika i nastavnika u njihovim zemljama, tj. proširiti i ilustracijama obogatiti osnovni tekst koji je bio zajednički za sve zemlje. Struktura nastavnog materijala sastoji se od triju tema u jednom nastavnom paketu. To su: Povijest Židova u Europi i antisemitizma do 1945., Antisemitizam u Europi danas, Predrasude, diskriminacija, rasizam i antisemitizam. Osim toga, pripremljen je i priručnik za nastavnike. O antisemitizmu se u školama obično govori kad se obrađuju nastavni sadržaji vezani uz prijeratne progone Židova u Njemačkoj i uz Drugi svjetski rat. Ovim nastavnim materijalima proširen je taj kontekst. Koristeći primjere antisemitizma u prošlosti i sadašnjosti, na globalnoj i nacionalnoj razini, u njima se otkrivaju utjecaji predrasuda i stereotipa, uvijek ih dovodeći u vezu s trenutačnim događajima i s razmišljanjima samih učenika. Oni se u velikoj mjeri dotiču antisemitizma (od razdoblja srednjeg vijeka do danas), ali i ostalih oblika diskriminacije poput homofobije, islamofobije, predrasuda i stereotipa. Nastavnicima je ostavljeno na izbor da samostalno odlučuju koju će temu, kada i kako obraditi u razredu. Odabir će biti određen stanjem u razredu, razinom prethodnog znanja učerika, vremenskom ograničenošću ili programskim okvirom.

Materijali se mogu koristiti u različitim razredima i godinama školovanja, od 8. razreda osnovne škole do 4. razreda srednje škole.⁸

Rastuća produkcija filmova o holokaustu u posljednjem je desetljeću značajno utjecala na poučavanje u školama. Međutim, iako se koriste u nastavi, takvi izvori imaju ograničenja i potencijalne opasnosti. Dokumentarnog materijala, svjedočenja preživjelih ili iskaza sudionika događaja prilagođenih potrebama nastave u školama gotovo da nije bilo. Povjerenstvo MZOS-a je, stoga, od 2006. do 2010. godine sudjelovalo s Institutom za vizualnu povijest i obrazovanje Zaklade Shoah Sveučilišta Južne Kalifornije u SAD-u na zajedničkom projektu. Cilj je bio razviti nastavne materijale o holokaustu na temelju video svjedočenja preživjelih pohranjenih u arhivu Zaklade. Nastalo je 7 nastavnih jedinica u kojima se donose iskustva pojedinaca, muškaraca, žena i djece zahvaćenih holokaustom. To su: Kolaboracija, konformizam, konfrontacija; Židovi u antifašističkoj borbi; Odgovornost; Deportacija stanovništva Nezavisne Države Hrvatske u ustaške koncentracijske logore; Stradanje žena i djece u logoru Jasenovac; Sudbina Lee Deutsch; Sudbina zatočenika na hrvatskom teritoriju pod talijanskom okupacijom. Autori nastavnih jedinica su učitelji i nastavnici iz različitih tipova škola, znanstvenici i kustosi Jasenovca. Nastavne jedinice su danas dostupne na internetskim stranicama Zaklade Shoah, MZOS-a i Agencije za odgoj i obrazovanje. Sastoje se od detaljno razrađene pisane pripreme s dodatnim izvorima i zadacima za učenike uz video svjedočenje preživjelih.⁹

Priča o holokaustu je prije svega ljudska priča i zato joj treba dati ljudsko lice. U te su priče uključene i priče pravednika, ljudi koji su izložili svoj život

⁸ Nastavni materijali za prevenciju antisemitizma i ostalih oblika diskriminacije mogu se pronaći na:

http://www.azoo.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1539:razvijanje-nastavnih-materijala-za-prevenciju-antisemitizma-i-ostalih-oblika-diskriminacije-oess-i-kue-anne-frank&catid=273:povijest&Itemid=115 i na <http://tandis.odihr.pl/?p=ki-as,tm>

⁹ Svih 7 nastavnih jedinica s pripravom za sat i svjedočenjem preživjelih možete pronaći na: <http://dornsife.usc.edu/vhi/croatian/> i na

http://www.azoo.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1540:nastavni-materijali-za-pouavanje-o-holokaustu-i-ostalim-zlojinima-protiv-ovjenosti-na-temelju-video-svjedočenja-preivjelih-u-vlasnitvu-zaklade-shoah&catid=273:povijest&Itemid=115

spašavajući Židove tijekom Drugog svjetskog rata. Prevedena je i tiskana zbirka plakata o spašavateljima: Ljudske osobine koje nadvisuju granice, izdavača Židovske zaklade za pravednike iz New Yorka, uz koje je tiskan i priručnik. Zbirka je obuhvatila različite teme: od društvene odgovornosti, požrtvornosti, domišljatosti, suradnje do hrabrosti, suosjećanja, poštenja i moralnog vodstva. Jedna od osam priča posvećena je Olgi Rajšek iz Zagreba.¹⁰

Drugi projekt poznat pod nazivom „Projekt šafran“ pobudio je veliki interes među nastavnicama u hrvatskim školama. Osmišljen je u irskoj Zakladi za edukaciju o holokaustu (HET) i okupio je na desetke zemalja i stotine škola u cijelom svijetu. O čemu se radi? Irska Zaklada zainteresiranim školama dostavlja lukovice šafrana uz adekvatni nastavni materijal. Lukovice se u studenom sade u školska dvorišta u spomen na milijun i pol židovske djece ubijene u holokaustu. Kako šafrani cvjetaju krajem siječnja, u vrijeme kad se obilježava Dan sjećanja, u školama se organiziraju komemoracije pred rascvjetanim gredicama šafrana.¹¹

Kako bismo potaknuli nastavnike da istražuju lokalnu i regionalnu povijest i sjećanje, uključili smo se u zajednički projekt s Međunarodnom školom za poučavanje o holokaustu Yad Vashem u Izraelu. Ovaj „Poster projekt“ okupio je osam osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj, čiji su se nastavnici i učenici odazvali pozivu da sudjeluju u projektu u okviru izvannastavnih aktivnosti. Rezultat višemjesečnog istraživačkog rada prezentiran je u obliku 16 plakata s različitim temama. Neki prikazuju događaje iz lokalne povijesti, poput patnja stradalih ili prijateljstava i spašavanje djece i odraslih tijekom holokausta, drugi govore o židovskoj imovini izgubljenoj u Drugom svjetskom ratu, a neki od njih prikazuju Jasenovac kao mjesto patnje, ali i kao simbol nade i pomirenja. U Obrazovnom centru u Jasenovcu povodom Dana sjećanja na žrtve holokausta, 27. siječnja 2012.

¹⁰ Priče pravednika i priručnik za nastavnike su dostupni na:

<http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=7444&sec=2107>

¹¹ O „projektu šafran“ više informacija možete naći na:

http://www.hetireland.org/index.php?page=crocus_kamien ili se možete obratiti kustosici JUSP Jasenovca, gospođici Ines Sogonić.

otvorena je izložba učeničkih plakata, a neki od njih će naći svoje mjesto i u novom krilu Međunarodne škole za poučavanje o holokaustu u Yad Vashemu.¹²

Uključenost hrvatskih nastavnika u različite projekte o holokaustu, njihova stručnost i profesionalnost dovele su do još jedne zanimljive međunarodne suradnje. Njihovih 17 refleksivnih osvrtâ na članke u prestižnom časopisu Teaching History, koji se tiska u Velikoj Britaniji i čiji je 141. broj bio posvećen holokaustu, objedinio je u svom članku dr. Andy Pearce pod nazivom Pogled iz Hrvatske: Sažetak nastavničkih odgovora. Taj članak, dostupan na internetskoj stranici Instituta za obrazovanje Sveučilišta u Londonu, dokaz je da su naši nastavnici dosegli visoki standard i stručnost u poučavanju o holokaustu.¹³

Stručno usavršavanje učitelja i nastavnika

Holokaust je predmet kontinuiranog, detaljnog, akademskog istraživanja te je stoga izuzetno važno da stručno usavršavanje u ovom području pruža mogućnost da učitelji nadograđuju svoja znanja o temi na način koji će im omogućiti učinkovitiji, smislen i izazovniji način poučavanja učenika. Osim toga, važno je razvijati mrežu učitelja koji će dalje širiti stečena znanja na regionalnoj i lokalnoj razini. Zato, svake godine za Dan sjećanja Agencija za odgoj i obrazovanje organizira nacionalni stručni skup kojem prisustvuju nastavnici različitih nastavnih predmeta iz svih dijelova Republike Hrvatske. Kao suorganizatori ovog stručnog skupa sudjelovali su Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Međunarodna škola za poučavanje o holokaustu Yad Vashem u Jeruzalemu, Zaklada Shoah iz Los Angelesa, Memorial de la Shoah iz Pariza, Židovska zaklada za pravednike u New Yorku, Muzej holokausta u Washingtonu,

¹² O izložbi učeničkih radova više informacija možete pronaći na: <http://www.holocausttaskforce.org/news/406-holocaust-remembrance-day-exhibit-opens-in-croatia.html>

¹³ Časopis Teaching History, br. 141, posvećen holokaustu možete pronaći ovdje: http://www.hedp.org.uk/page_viewer.asp?page=Teaching+History+%2D+special+edition&pid=71

Muzej Kuće Anna Frank iz Amsterdama, Muzej Kuće Wannsee konferencije u Berlinu, OESS iz Varšave i Vijeće Europe.¹⁴ Od 2004. do danas stručnim skupovima o poučavanju o holokaustu na nacionalnoj i regionalnoj razini, od kojih su oni 2007. i 2009. bili međunarodni u okviru Pestalozzi programa Vijeća Europe, nazočilo je oko 700 nastavnika. Bogato iskustvo i perspektive znanstvenika i edukatora iz različitih međunarodnih institucija koje se bave poučavanjem o holokaustu, kao i znanje i vještine domaćih stručnjaka, očito su dobra kombinacija jer interes za ove stručne skupove ne jenjava, dapače, svake godine se sve brže popunjavaju raspoloživa mjesta za sudjelovanje.

Sastavni dio programa svakogodišnjeg nacionalnog stručnog skupa o poučavanju o holokaustu je posjet Spomen-području Jasenovac. U Obrazovnom centru Spomen-područja Jasenovac nastavnici se upoznaju s mogućnošću organiziranog dolaska s učenicima i obrazovnog programa koji im se nudi.¹⁵ Da bi se učenike dovelo u Spomen-područje Jasenovac potrebno je prije svega educirati njihove nastavnike i upoznati ih s mogućnostima. Posjeti muzejima, autentičnim i drugim mjestima pružaju posebna iskustva i mogućnosti učenja. Mogućnost da proučavaju originalne povijesne predmete potiče interes i motivaciju učenika za učenjem i može pružiti izravnu i opipljivu vezu s ljudima iz prošlosti, a to se teško može postići u učionici. Posjet treba biti pažljivo planiran, s jasno izloženim ciljevima i ne smije biti sam po sebi dostatan za poučavanje o holokaustu. Nastavnici trebaju razmisliti o kompleksnim slojevima povijesti koji se manifestiraju u ovom mjestu, kao i o tome kako mjesto i kontekst utječu na sjećanje. Spomen-područje Jasenovac ima svoju vlastitu povijest i posjet ovom mjestu može podrazumijevati učenje, ne samo o prošlosti, već i o tome kako se povijest pamti i obilježava.

¹⁴ Programe rada stručnih skupova i nastavne materijale koji su na njima korišteni možete pronaći na:

http://www.azoo.hr/index.php?option=com_sectionex&view=category&id=8&Itemid=115

¹⁵ O djelatnosti Obrazovnog centra u JUSP Jasenovac više informacija moguće je naći na:

<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5994>

Značajan broj nastavnika različitih predmeta, njih više od 200, sudjelovalo je u različitim oblicima edukacija u inozemstvu. Svake godine, od 2005. nadalje, 25 nastavnika različitih predmeta sudjeluje na seminaru Međunarodne škole za poučavanje o holokaustu Yad Vashem u Izraelu. Isto tako, zahvaljujući podršci veleposlanstva SAD-a u Zagrebu, svake godine dvoje do četvero nastavnika odlazi na edukaciju u SAD. Nastavnici sudjeluju i na seminarima koje organiziraju Vijeće Europe i druge međunarodne organizacije, kao što je Ireland Holocaust Educational Trust. Znanja i vještine, koje nastavnici stječu na nacionalnim i međunarodnim stručnim skupovima i diseminacija istih, predstavljaju okosnicu za uspješnu budućnost poučavanja o holokaustu u Republici Hrvatskoj. O tome svjedoče sve češći pozivi međunarodnih organizacija upućeni našim nastavnicima da sudjeluju na međunarodnim stručnim skupovima kao predavači i voditelji radionica.

Bez obzira na postignuto, i dalje postoje značajni izazovi u poučavanju o holokaustu kojima bi se programi stručnog usavršavanja trebali baviti. Potrebno je provesti istraživanje o širini i prirodi poučavanja o holokaustu u našim školama kako bi se dobili pokazatelji o načinima na koje se povijest holokausta dovodi u vezu s drugim genocidima i masovnim zločinima ili kakva je veza između poučavanja o holokaustu i obrazovanja za ljudska prava. Ono što držim vrijednim i važnim i čime želim zaključiti ovaj rad je činjenica da se danas, nakon gotovo deset godina rada u području poučavanja o holokaustu, u hrvatskim školama više ne postavlja pitanje treba li poučavati učenike o ovoj temi, već kako i s kojim ciljem ih poučavati o događaju koji je uzdrmao temelje naše civilizacije i postao paradigma za sve genocide 20. stoljeća.

LITERATURA

Holokaust u nastavi, priručnik za nastavnike / Teaching about the Holocaust, a resource book for educators. 2005. United States Holocaust Memorial Museum. Zagreb: Durieux.

LOVRENČIĆ Rene, Ivo JELIĆ, Radovan VUKADINOVIĆ, Dušan BILANDŽIĆ. 1991. Čovjek u svom vremenu 4, Udžbenik povijesti za VIII. razred osnovne škole. / Man in his time 4, history textbook for the 8th grade of primary school. Zagreb: Školska knjiga.

Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava / National Program of Human Rights Education. 1999. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.

Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje. / National Framework Curriculum for Pre-school Education, General Compulsory and Secondary Education. 2011. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

Nastavni materijali za poučavanje o holokaustu i ostalim zločinima protiv čovječnosti na temelju video svjedočenja preživjelih u vlasništvu Zaklade Shoah / Teaching materials about the Holocaust and other crimes against humanity based on survivor's testimonies owned by the Shoah Foundation. 2009. USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, MZOŠ, AZOO.
<http://dornsife.usc.edu/vhi/croatian/> (posjet 13.4.2012.).

http://www.azoo.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1540:nastavni-materijali-za-poučavanje-o-holokaustu-i-ostalim-zločinima-protiv-čovječnosti-na-temelju-video-svjedočenja-preživjelih-u-vlasništvu-zaklade-shoah&catid=273:povijest&Itemid=115
(posjet 15.4.2012.).

Nastavni materijali za prevenciju antisemitizma i ostalih oblika diskriminacije / Teaching materials to combat anti-semitism. 2009. OSCE ODIHR, Anne Frank House, AZOO. <http://tandis.odihhr.pl/?p=ki-as,tm> (posjet 15.4.2012.)

Nastavni plan i program za osnovnu školu / The Curriculum for Primary School. 2006. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH.

Odluka o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprječavanje zločina protiv čovječnosti. / Decision on the implementation of the Day of Remembrance of the Holocaust and for the prevention of crimes against humanity. 2003. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2105> (posjet 14.4.2012.)

PERIĆ, Ivo. 1974. Povijest, udžbenik za IV. razred gimnazije. / History, textbook for 4th grade of secondary school. Zagreb: Školska knjiga.

PERIĆ Ivo. 1992. Povijest za VIII. razred osnovne škole. / History for VIIIth grade of primary school. Zagreb: Školska knjiga.

PERIĆ, Ivo. 1998. Povijest za VIII. razred osnovne škole. / History for VIIIth grade of primary school. Zagreb: Alfa.

Poučavanje povijesti, holokaust izdanje, br.141 ./ Teaching History, The Holocaust Edition, issue 141., 2010. London: The Historical Association.

http://www.hedp.org.uk/page_viewer.asp?page=Teaching+History+%2D+special+edition&pid=71 (posjet 15.4.2012.).

Priprema za Dan sjećanja na holokaust: upute nastavnicima. / Preparing Holocaust Memorial Days: Suggestions for Educators. 2006. Yad Vashem, The Holocaust Martyris'and Heroes' Remembrance Authority, Office for Democratic Institutions and Human Rights. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=7119&sec=2107> (posjet 13.4.2012.).

Poučavanje o antisemitizmu: zašto i kako? - Vodič za nastavnike. / Addressing Anti-Semitism: Why and How? A Guide for Educators. 2007. Yad Vashem, The Holocaust Martyrs'and Heroes' Remembrance Authority, Office for Democratic Institutions and Human Rights. http://www.osce.org/search/apachesolr_search/Priru%C4%8Dnik%20o%20antisemitizmu%3A%20za%20A1to%20i%20kako (posjet 15.4.2012.).

Zbirka plakata o spašavateljima. Ljudske osobine koje nadvisuju granice/Poster set on Rescue: Traits that Transcend. 2007. The Jewish Foundation for the Righteous, MZOŠ. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=7444&sec=2107> (posjet 14.4.2012.).

Smjernice za poučavanje o holokaustu./Guidelines for Teaching about Holocaust. 2005. Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research. <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=6584&sec=2107> (posjet 13. 4. 2012.)

Summary

Teaching about the Holocaust in the Republic of Croatia and co-operation with international organizations

The article brings the review of all the changes and activities which have been taking place in the area of learning and teaching about the Holocaust in the Republic of Croatia in the past ten years. The described changes include key events which have enabled introducing teaching about the Holocaust, from passing of the National programme of education for human rights to marking the Day of Remembrance of the Holocaust and for the prevention of crimes against humanity to changes in teaching programmes and the proposal of introducing Citizens' Education. By introducing cross-cultural approach in teaching about the Holocaust, a new possibility opened up in reviewing this theme outside the boundaries of historical discipline in all its complexity. The article discusses the dilemmas and challenges in teaching about the Holocaust, from the limited number of hours, choosing themes,

different approaches, and various approaches to choosing adequate teaching materials. The Day of Remembrance is mentioned as a possibility of realization of the outside of classroom cross-cultural activities. In the continuation, international projects and activities are mentioned in which the Education and Teacher Training Agency and the Ministry of Science, Education and Sports took place and whose results are additional teaching materials for teaching about the Holocaust. The ending brings information about various models of professional development of teachers in Croatia and abroad. It is pointed out that there are still areas related to teaching about the Holocaust, like teaching programmes, coursebooks, approaches and models of professional development which are either in need of modernization or should be considered from a different perspective.

Key words: Holocaust, curriculum, teaching, Cross-curricula approach, additional teaching materials, extra curricular activities, continual professional development

Renata Ozorlić Dominić, univ. spec. philol.
Agencija za odgoj i obrazovanje
renata.ozorlic-dominic@azoo.hr

Zašto poučavati o holokaustu? – Europska perspektiva i odgovorno građanstvo

SAŽETAK

Svrha odgoja i obrazovanja nije samo stjecanje znanja i vještina potrebnih za kvalitetno uključivanje u društvo i tržište rada, nego cjeloviti razvoj osobe koja može kritički razmišljati, samostalno donositi odluke, razumjeti širi kontekst društvenih zbivanja i uvažavati različitosti osoba i društvenih grupa s kojima se svakodnevno susreće. Obrazovanje može služiti ostvarivanju održivog demokratskog društva, čemu svjedoče strategije, smjernice i preporuke Europske unije kojoj će se Hrvatska uskoro pridružiti. Političke smjernice na europskoj i nacionalnoj razini jasno naglašavaju važnost razvijanja kulture demokracije, poštovanja različitosti i interkulturalnog dijaloga, a razvoj društvene i građanske kompetencije, kao jedne od osam ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje neizostavan je preduvjet za konstruktivno sudjelovanje i snalaženje u multikulturalnom društvu. Učenje o holokaustu i sprečavanju zločina protiv čovječnosti jedna je od nezaobilaznih tema u učenju demokracije te razumijevanju dalekosežnih razornih posljedica stereotipiziranja, predrasuda i diskriminacije.

KLJUČNE RIJEČI: odgoj i obrazovanje, ključne kompetencije, cjeloživotno učenje, holokaust, kurikulum, vrijednosti, demokracija, ljudska prava

Odgoj i obrazovanje, a posebno učitelji i nastavnici, imaju ključnu ulogu u širem kontekstu poučavanja i učenja za održivo demokratsko društvo, a odgojno-obrazovne ustanove trebale bi biti mjesta na kojem djeca usvajaju glavne aspekte kulture demokracije, kao što su znanje i razumijevanje ljudskih prava i demokratskog sudjelovanja, ali i razvijaju svoje kompetencije za sudjelovanje u smislenom i otvorenom interkulturalnom dijalogu. Svrha odgoja i obrazovanja nije samo stjecanje znanja i vještina potrebnih za kvalitetno uključivanje u društvo i tržište rada, iako je sudeći po kurikulumima te nastavnim planovima i programima mnogih europskih zemalja upravo to primarni cilj. Svrha odgoja i obrazovanja, jednako važna kao i znanje i vještine potrebne za uspješan budući samostalni život, jest cjeloviti razvoj osobe koja može kritički razmišljati, samostalno donositi odluke, razumjeti širi kontekst društvenih zbivanja, uvažavati različitosti osoba i društvenih grupa s kojima se svakodnevno susreće te suosjećati s onima kojima je iz najrazličitijih razloga integracija u društvo otežana.

Pridruživanje Republike Hrvatske Europskoj uniji, osim povećanja prava i mogućnosti u mnogim područjima društvenih djelatnosti, poput slobodnog kretanja i poslovanja na području Europske unije te pristupa fondovima za razvoj, sa sobom će donijeti i obvezu pružanja jednakih mogućnosti na području Republike Hrvatske svim europskim građanima koji se u Hrvatsku požele doseliti radi obrazovanja, zapošljavanja ili poslovanja. Očekuje se da će se u sljedećim desetljećima struktura hrvatskog stanovništva mijenjati brže nego do sada, da će se trendovi radnih migracija mijenjati, a Hrvatska od zemlje davateljice radne snage Europi postati zemlja primateljica, posebno u područjima deficitarnih zanimanja. To će posredno imati i bitan utjecaj, ne toliko na sam sustav odgoja i obrazovanja, koliko na nastavu i neposredni rad s učenicima, a potreba za integracijom djece različite razine znanja hrvatskoga jezika i različitog kulturnog, vjerskog i društveno-ekonomskog porijekla bit će sve izraženija.

Ono što Hrvatsku čeka u bližoj ili daljoj budućnosti u Europskoj je uniji stvarnost i izazov dugi niz godina, a pitanjima kvalitetnog suživota, smanjenja

socijalnih razlika i bolje integracije u društvo različitih ranjivih skupina bave se, svaka na svoj način, institucije Europske unije te Vijeće Europe. U knjizi *Obrazovanje učitelja za promjenu – Teorijske osnove Programa Pestalozzi Vijeća Europe* pitanja koja se postavljaju, a na koja taj zbornik radova pokušava dati odgovor su: Kakav odgoj i kakvo obrazovanje trebamo u Europi? U kakvom društvu želimo živjeti u budućnosti? Kako odgojno-obrazovne ustanove, odnosno pojedinci – učitelji i nastavnici, stručni suradnici i ravnatelji – mogu svojim znanjem i vještinama, a posebno stavovima i vrijednostima, doprinijeti razvoju kulture demokracije. Kako obrazovanje može služiti ostvarivanju održivog demokratskog društva? Kakva bi trebala biti institucionalna rješenja i procesi učenja da učenicima mogu pružiti iskustvo demokratskog življenja?

Aktualne europske politike koje daju smjernice za daljnji razvoj područja općeg odgoja i obrazovanja, kao što su *Europa 2020* i *Europski referentni okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje*, ističu važnost cjeloživotnog učenja kao pristupa kojim se nastoji povećati razina obrazovanja mladih u Europi, njihova mobilnost te mogućnosti zapošljavanja. Ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje je osam, a radi se o skupu kontekstualno primjenjivih znanja, vještina i stavova koji pojedincu omogućuju fleksibilnost i sposobnost brze prilagodbe u dinamičnom društvu globalizacije i kontinuiranih društveno-ekonomskih promjena. Ključne kompetencije su komunikacija na materinskom i stranim jezicima, matematička kompetencija i osnove znanosti i tehnologije, digitalna kompetencija, učiti kako učiti, društvena i građanska kompetencija, smisao za inicijativu i poduzetništvo, kulturalna osviještenost i izražavanje. U kontekstu pitanja kako učitelji i nastavnici, stručni suradnici i ravnatelji mogu svojim znanjem i vještinama, a posebno stavovima i vrijednostima, doprinijeti razvoju kulture demokracije istaknuli bismo društvenu i građansku kompetenciju, čiji je razvoj nužan za konstruktivno sudjelovanje i snalaženje u multikulturalnom društvu. Ona podrazumijeva razumijevanje pojmova demokracije, pravde, jednakosti i građanskih prava; poštivanje ljudskih prava, uvažavanje vjerskih i etničkih razlika te osvješćivanje vlastitih uz poštovanje tuđih vrijednosti; znanje i razumijevanje

suvremenih društvenih događanja, nacionalne i europske povijesti, sposobnost kritičkog razmišljanja te želju za rješavanjem problema uže i šire zajednice sudjelovanjem u demokratskim procesima na svim razinama.

Ove smjernice prepoznajemo i u Nacionalnom okvirnom kurikulumu za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, u kojem se među trinaest načela, odnosno vrijednosnih uporišta nacionalnog okvirnog kurikuluma, navode „poštivanje ljudskih prava i prava djece, demokratičnost, europska dimenzija obrazovanja odnosno osposobljavanje za suživot u europskom kontekstu te interkulturalizam koji podrazumijeva razumijevanje i prihvaćanje kulturalnih razlika kako bi se smanjila neravnopravnost i predrasude prema pripadnicima drugih kultura.“¹⁶ Učenje o holokaustu i sprečavanju zločina protiv čovječnosti jedna je od nezaobilaznih tema u učenju demokracije, odnosno primjer kako razorne mogu biti posljedice ukidanja demokratskih procesa i uskraćivanja temeljnih ljudskih prava određenim skupinama u društvu. „Holokaust je pouka što se može dogoditi kada predrasude i diskriminacija nesmetano bujaju, a pojedinci i vlade se ne suprotstave nepravdi. Sveobuhvatno proučavanje događaja koji su prethodili holokaustu i samog holokausta daje učenicima mogućnost da shvate nevjerojatnu lakoću kojom se mogu uskratiti temeljna ljudska i građanska prava te razumiju dalekosežne posljedice stereotipiziranja, predrasuda, diskriminacije i svaljivanja krivnje na druge.“¹⁷

Političke smjernice na europskoj i nacionalnoj razini jasno naglašavaju važnost razvijanja kulture demokracije, poštovanja različitosti i interkulturalnog dijaloga. No, uvijek se postavlja pitanje kako se političke smjernice mogu pretočiti u svakodnevnu nastavnu praksu poučavanja i učenja da bi se postigla željena promjena. Jedan od mogućih puteva je stručno usavršavanje – ono je most između smjernica politike i odgojno-obrazovne prakse, koje može kontekstualizirati

¹⁶ Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, str. 26

¹⁷ Odjeci i refleksije, Multimedijски kurikulum o holokaustu, str. 9, prijevod citata: Renata Ozorlić Dominić

političke smjernice i dati primjere ne samo što, nego prije svega kako razvijati pristupe i metode rada kojima će se kvalitativno utjecati na svakodnevnu odgojno-obrazovnu praksu u razredu i školi. S druge strane, odgovornost za kvalitetu i uvođenje nužnih promjena u vlastiti rad stvar je pojedinca u domeni njegove osobne i profesionalne odgovornosti. U kojoj mjeri su ključne kompetencije za cjeloživotno učenje razvijene kod svakog pojedinog odgojno-obrazovnog radnika da bi on te iste kompetencije mogao razvijati kod učenika? Koja znanja, vještine, stavove i vrijednosti svaki pojedini stručnjak u odgoju i obrazovanju treba imati (od odgojitelja u vrtićima do sveučilišnih profesora) da odgojno-obrazovne ustanove budu mjesta gdje se upravlja demokratski, uvažavaju različitosti i poštuju prava? Taj odgovor treba dati svatko za sebe, a kvaliteta društva u kojem živimo ionako će nam pokazati koliko smo u tome bili iskreni i uspješni.

LITERATURA

HUBER, Joseph, MOMPOINT-GAILLARD, Pascale (ur.). 2011. Obrazovanje učitelja za promjenu – Teorijske osnove Programa Pestalozzi Vijeća Europe. / Teacher education for change – The theory behind the Council of Europe Pestalozzi Programme. Strasbourg: Vijeće Europe

Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje. / National Framework Curriculum for Pre-school Education, General Compulsory and Secondary Education. 2011. Zagreb: Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa RH.

Odjeci i refleksije – Multimedijски kurikulum o holokaustu. / Echoes and Reflections – A Multimedia Curriculum on the Holocaust. 2005. Anti-Defamation League, Survivors of the Shoah Visual History Foundation, Yad Vashem.

Preporuka Europskog parlamenta i Vijeća o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje. Dodatak Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje – Europski referentni okvir. / Recommendation of the European Parliament and of the Council on the key competences for lifelong learning. Annexe Key Competences for Lifelong Learning – A European Framework. Official Journal of the European Union. 2006/L394: 15-17. <http://eur->

lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:PDF
(posjet 20.2.2012.)

Priopćenje Komisije – Europa 2020 – Strategija za pametan, održiv i uključiv rast. /
Communication from the Commission – Europe 2020 – A strategy for smart,
sustainable and inclusive growth. 2010. Bruxelles: European Commission

SUMMARY

The aim and purpose of education is not only to acquire knowledge and skills needed for successful integration in the society and world of work, but also an integral development of a person capable of critical thinking, independent decision-making, understanding of the wider context of social changes and respecting the differences of persons and social groups one meets on a daily basis. Education can support the development of a sustainable democratic society, testify the strategies, guidelines and recommendations of the European Union, which Croatia is about to join. Political guidelines on the European and national levels clearly state the importance of developing the culture of democracy, the respect of diversity and intercultural dialogue. The development of social and civic competence, as one of the eight key competences for lifelong learning, is a pre-condition for meaningful participation and life in a multicultural society. Learning about the Holocaust and the prevention of crimes against humanity is one of the key themes in learning about democracy and understanding how devastating the consequences of stereotyping, prejudice and discrimination can be. The values underpinning the National Framework Curriculum for Pre-school Education, General Compulsory and Secondary Education highlight the understanding and acceptance of cultural differences, as a means of preventing inequality and prejudice.

KEY WORDS: education, key competences, lifelong learning, Holocaust, curriculum, values, democracy, human rights

Željko Stefanović

Hrvatsko filatelističko društvo „Zrinski“ Čakovec

zeljko.g.stefanovic@gmail.com

Ljudska prava ispričana poštanskim markama

Ljudska prava-dvije riječi, a toliko emocija u njima! Očekivali bismo samo pozitivne emocije, no je li to uistinu tako? Ne čini li vam se da nešto „ne štima“ ? Razumijem borbu za prava životinja, protiv njihovog zlostavljanja. Razumijem i borbu za prava biljaka. Ali ljudska prava... Nekako mi se, onako intuitivno, čini da na pitanje ljudskih prava ne bi trebalo trošiti previše riječi. Naime, tu bi sve trebalo biti jasno! No osjećaj gorčine govori da sve baš i nije tako. Gdje je i kada krenulo na gore?

Pogledamo li duboko u povijest ljudske civilizacije, čini se kako tada nije bilo problema oko ljudskih prava. U vrijeme tzv. prvobitne zajednice, kada su sve aktivnosti zajednice bile usmjerene na preživljavanje, točno se znala raspodjela obveza i odgovornosti, ali i prava. Sve dok su se kolektivne obveze izvršavale na zadovoljavajući način, dok je zajednica uspijevala uloviti ili skupiti dovoljno hrane, dok se skupilo dovoljno ogrjeva za održavanje vatre, dok je zajednica imala siguran zaklon od vremenskih nepogoda, divljih zvijeri, suparničkih susjednih plemena, svi članovi zajednice sudjelovali su u ravnopravnoj podjeli svih, uglavnom oskudnih resursa zajednice (hrane, prostora, žena...).

No u svakoj, ne samo ljudskoj zajednici, postoje jedinke koje su se nametnule biti vođama, a s tim položajem dolaze i određene privilegije: pravo prvog izbora jela, mjesta za spavanje, partnerice za razmnožavanje... Čak i kada su resursi bili nedovoljni, ali dostatni za preživljavanje, cijela je zajednica u istoj mjeri oskudijevala. Problem nastaje kad resursi postaju nedovoljni za održavanje cijele zajednice. Vođe smatraju da njihov položaj daje pravo odluke koga treba žrtvovati. Ili, pogledamo li šire, jedna zajednica ima pravo oduzimati drugoj zajednici, bez obzira na to ima li ta druga zajednica dovoljno resursa za svoj opstanak.

I tako dolazimo do ratova. U povijesti ratovi su uvijek bili uzrokovani željom za osvajanjem životnih resursa, na početku onih egzistencijalnih, nužnih za osnovni opstanak, a kasnije onih potrebnih za zamišljeni gospodarski razvoj zajednice.

Nažalost, ni uspješno realiziran zamišljeni gospodarski rast zajednice nije značio ravnopravnu ili pravednu raspodjelu viškova resursa. Stvaranje većih zaliha značilo je veću sigurnost u budućnosti, a povlastice su vođama uvijek omogućavale stvaranje zaliha većih od ostalih članova zajednice. Kad priča izmakne samokontroli, na jednoj strani stvaraju se prekomjerne zalihe, dok na drugoj strani vlada oskudica. I tada se prekomjerne zalihe koriste za manipulaciju-za kupovanje tuđe egzistencije. Kupovanjem egzistencije kupuje se tuđe „pravo“ na mišljenje, tuđi rad, poslušnost. Stvaraju se prva sredstva za rad, dolazi do prvobitne akumulacije kapitala. No kad akumulacija imovine ide dobro, zašto ne bi išla još bolje? Ne treba puno vremena da princip stjecanja prekomjerne imovine dostigne granicu paradoksa. Vratimo li se u blisku povijest, primjera je bezbroj: od kolača umjesto kruha, preko zlatnih slavina na jahtama umjesto pristojne nastambe koja ne prokišnjava, a o toplj nastambi ili pitkoj vodi da i ne govorimo.

A sve to dešava se samo zato jer vođe zaboravljaju zašto su uopće postali vođe. Naime, položaj vođe nosi sa sobom i veće obveze i odgovornosti, iz čega na kraju proizlazi i pravo na povlasticu. Povlastica sama po sebi, posebno kad je zajednica u egzistencijalnoj krizi, izaziva otpor, sukob, revoluciju, kao želju za promjenom stanja i uvođenje pravednijeg stanja.

Rijetki su vođe, a još su rjeđe zajednice u dobrom stanju, u kojima su vođe shvatile da se dobrobiti zajedničkog života moraju raspodjeljivati pravednije. Kažem pravednije, jer čini mi se da, obzirom na ljudsku prirodu i želju za posjedovanjem, nema apsolutno pravednog načina. Da je to tako, pokazuje bliska povijest, da ne kažem sadašnjost. Čak i nedavne, naoko savršene političke ideje o društvenoj ravnopravnosti, u kojoj svatko ima isto ili koliko mu treba, pokazuju da je provedba takvih ideja vrlo upitna. Nesavjesni vođe odlučivat će kome koliko treba, odnosno uvijek će pronalaziti razlog zašto nekome treba više, a nekome manje. Jednom će razlog za to biti doprinos dobrobiti društva, drugi će put to biti kazna za „nepoćudno ponašanje ili razmišljanje“. I tako unedogled!

Stoga ne čudi da su se ideje o ljudskim pravima pojavile davno. Ljudska prava nisu moderna izmišljotina 20. stoljeća. Izvori filozofije ljudskih prava mogu se naći već u

Hamurabijevom zakoniku, Kirovom cilindru i nekim drugim antičkim dokumentima.

Koncept i prvi počeci ljudskih prava mogu se pratiti u Općoj povelji židovskih sloboda iz 1264. godine, 12 članaka iz Švapskog seljačkog rata iz 1525. godine, u Valladolid raspravi iz 1542. godine, u britanskom Bill of Rights ili škotskom Claim of Rights Act iz 1689. godine, američkoj Deklaraciji o nezavisnosti iz 1776. godine ili francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1793. godine. No svi ti dokumenti samo su korijeni, tj. prvi koraci usmjereni prvenstveno uređenju nekih prava u pojedinim državama i na ograničenom području. Ipak, treba priznati da su američko ukidanje ropstva i francuski Egalite, fraternite, liberte počeli zvonko odzvanjati svijetom.

Moderni pokušaji rješavanja problema ljudskih prava ipak se događaju tek u 20. stoljeću. Posljednje stoljeće u razvoju ljudske civilizacije bit će zabilježeno po do tada nezabilježenim sukobima, ratovima i surovostima. Nakon završetka takvih sukoba, a govorimo o svjetskim ratovima, ljudska zajednica uvijek je osjećala grižnju savjesti. Uvijek se obećavalo da do sličnih sukoba neće doći i uvijek se pokušavalo, na neki administrativni način, tj. mirovnim ugovorima ograničiti mogućnost prekomjernog naoružavanja i time spriječiti izbijanje novih oružanih sukoba. Takav prvi pokušaj uslijedio je odmah po završetku Prvog svjetskog rata, kada je Versajskim mirovnim ugovorom, potpisanim 29. lipnja 1919. između Njemačke i članica Antante (Rusija, Francuska, Velike Britanija), Njemačka, kao isključivi krivac za Prvi svjetski rat, potpuno onemogućena u budućem naoružanju. No prvi dio Versajskog ugovora odnosio se i na Savez Lige naroda, prvu međunarodnu organizaciju čija je osnovna funkcija očuvanje svjetskog mira. Kako je to u povelji Lige naroda navedeno, svi međunarodni sporovi trebali su se rješavati pregovorima i arbitražom, a osnovni ciljevi bili su uspostavljanje kolektivne sigurnosti i razoružanje. Usprkos početnim uspjesima i značajnom članstvu (početkom 1935. godine Liga naroda brojila je čak 58 članica), Liga naroda nije uspjela spriječiti izbijanje Drugog svjetskog rata.

I nakon Drugog svjetskog rata pojavila se slična inicijativa stvaranja nove međunarodne organizacije koja bi zamijenila već neefikasnu Ligu naroda, a čiji bi zadaci bili održavanje mira i sigurnosti u svijetu, razvijanje dobrosusjedskih odnosa, ekonomska suradnja, širenje tolerancije te promicanje poštivanja ljudskih prava i

osnovnih sloboda čovjeka. 25. travnja 1945. u San Francisku započela je Konferencija Ujedinjenih naroda o međunarodnoj organizaciji (eng. The United Nations Conference on International Organization-UNCIO), koja je završila 26. lipnja 1945. godine, kada je potpisana Povelja Ujedinjenih naroda. Time je završen proces koji je ozbiljno započeo tijekom 3. Moskovske konferencije (18. listopad-11. studeni 1943.), kada su tijekom 18 sastanaka ministri vanjskih poslova Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, Kine i SSSR-a donijeli tzv. Moskovsku deklaraciju, kojom dogovaraju formiranje tzv. Europske savjetodavne komisije (eng. European Advisory Commission-EAC), tijela zaduženog za rješavanje ekonomsko-političkih odnosa nakon završetka Drugog svjetskog rata. Prvi ozbiljniji korak u realizaciji članka 4. Moskovske deklaracije, kojim je prepoznata potreba uspostavljanja međunarodne organizacije koja bi nakon završetka rata nadomjestila Ligu naroda, poduzet je tijekom Konferencije u Dumbarton Oaksu, Washington D.C., a povelja Ujedinjenih naroda proizašla je iz revidiranih i ponovno napisanih zaključaka iz Dumbarton Oaksa.

Inače, pojam Ujedinjenih naroda pripisuje se 32. američkom predsjedniku Franklinu Delaneu Rooseveltu, koji je taj pojam prvi puta upotrijebio tijekom Drugog svjetskog rata u smislu „zemalja saveznica“. Pojam Ujedinjenih naroda prvi je put službeno upotrijebljen 1. travnja 1942. prilikom potpisivanja Deklaracije Ujedinjenih naroda, kada su ostale zemlje saveznice pristupile Atlantskom savezu (Atlantsku povelju kojom je stvoren Atlantski savez potpisale su 14. kolovoza 1941. predsjednik Sjedinjenih Američkih Država Franklin Delano Roosevelt i premijer Velike Britanije Winston Churchill na američkoj krstarici USS Augusta negdje u sjevernom Atlantiku).

Kao i pojam Ujedinjenih naroda, tako se i moderni pojam ljudskih prava veže uz američkog predsjednika Franklina Delana Roosevelta, koji je u svome govoru „O stanju Unije“ 4. siječnja 1941. upotrijebio pojam „četiri slobode“. On se odnosio na slobodu govora i izražavanja, slobodu vjeroispovijedi, slobodu od oskudice i slobodu od straha.

Djelovanjem Franklina Delana Roosevelta te četiri slobode uključene su i u Povelju Ujedinjenih naroda, kojom su se potpisnice obvezale „potvrđivati vjeru u osnovna ljudska prava te dostojanstvo i vrijednost ljudske osobe“. No s obzirom na nacističke svireposti tijekom Drugog svjetskog rata prevladalo je mišljenje da problematiku općih ljudskih prava treba dodatno obraditi, s posebnim naglaskom na ljudska prava pojedinca. Stoga se krenulo u izradu Međunarodnog zakona o ljudskim pravima. 10. prosinca 1946. godine jedno od tadašnjih šest osnovnih tijela UN-a, Vijeće za ekonomska i socijalna pitanja, osniva Komisiju za ljudska prava Ujedinjenih naroda. Komisija za ljudska prava, uz Komisiju o položaju žena, postaje

prvo operativno stalno tijelo Ujedinjenih naroda, s osnovnim zadatkom rada na Zakonu o ljudskim pravima, odnosno tada već zamišljenoj Općoj deklaraciji o ljudskim pravima. Zamišljeno je da Komisija za ljudska prava transparentno predstavlja cjelokupnu zajednicu pa su kao članovi Komisije uključeni predstavnici Australije, Belgije, SSR Bjelorusije, Čilea, Kine, Egipta, Francuske, Indije, Irana, Libanona, Paname, Filipina, Velike Britanije, SAD-a, SSSR-a, Urugvaja i Jugoslavije. Komisiju su činili i značajni pojedinci, (Jacques Maritain, René Cassin, Stephane Hessel, Charles Malik, P.C. Chang), a na njezino je čelo, kao predsjedavajuća, postavljena Eleanor Roosevelt, prva dama SAD-a.

Na poziv tadašnjeg, ujedno i prvog pravog Generalnog sekretara UN-a Trygvea Liea, za pisanje prve radne verzije dokumenta o ljudskim pravima angažiran je Kanađanin John Peters Humphrey, što je bio najbolji izbor obzirom da je Humphrey tada bio direktor divizije (sektora) za ljudska prava u tajništvu UN-a (UN Secretariat).

Rad Komisije za ljudska prava na Općoj deklaraciji o ljudskim pravima trajao je pune dvije godine, a Opća deklaracija o ljudskim pravima usvojena je i proglašena od Opće skupštine UN-a 10. prosinca 1948. Rezolucijom 217 A (III), s 48 glasova za, 0 glasova protiv i 8 suzdržanih glasova (SSSR, SSR Ukrajina, SSR Bjelorusija, Jugoslavija, Poljska, Južna Afrika, Čehoslovačka i Saudijska Arabija).

Opću deklaraciju čine preambula i 30 članaka. Struktura Opće deklaracije o ljudskim pravima često se uspoređuje s trijemom grčkih hramova: temelji su članci 1 i 2, koji sadržavaju osnovne principe ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i bratstva; stepenice čini sedam članaka preambule uključujući i razloge za donošenje Deklaracije, stupove čine članci 3-27 (članci 3-11 predstavljaju prava pojedinca, kao što su pravo na život i zaštita od ropstva; članci 12-17 predstavljaju prava pojedinca u civilnom i političkom društvu; članci 18-21 predstavljaju duhovne, javne i političke slobode, kao što su sloboda vjeroispovijedi i sloboda udruživanja; članci 22-27 predstavljaju društvena, ekonomska i kulturna prava), dok posljednja tri članka Deklaracije predstavljaju zabat.

Za filateliju se, od samih njenih početaka, kaže da je najrasprostranjeniji hobi te da se njime bave i kraljevi, ali i „obični ljudi“. Stoga ne čudi da se među dužnosnicima UN-a i dan danas mogu pronaći filatelisti. Tako je bilo i u počecima UN-a. Jedan od filatelista bio je i argentinski liječnik, političar i diplomat José Arce, koji je bio trajni predstavnik Argentine u UN-u od 1946. do 1949., kada je Argentina bila članica

Vijeća sigurnosti. Čak je i predsjedao Općom skupštinom UN-a 1948. godine kada se raspravljalo o Palestini. Joseu Arceu se pripisuje prijedlog o izdavanju poštanskih maraka od strane UN-a, koji je na kraju i realiziran 1951. godine (nedugo nakon preseljenja sjedišta UN-a na Manhattan), i to osnivanjem Poštanske administracije UN-a (UNPA), današnje Poštanske administracije UN-New York. Prve poštanske marke UNPA je izdala 16. studenog 1951. pod nazivom Narodi svijeta. Marke su odmah pobudile zanimanje svekolike javnosti, ne samo filatelističke.

I sljedeća su izdanja UNPA-e iz 1951. godine pod nazivima Mir, pravda, sigurnost i Jedinstvo svijeta simboličkim prikazom općih globalnim tema pobudila veliki interes i pokazala da je osnivanje UNPA-e bila odlična ideja. To se posebice može reći za izdanje posvećeno osnivanju UN agencije UNICEF.

Nije trebalo čekati da se tema ljudskih prava pojavi na poštanskim markama UNPA-e, osobito nakon što je 1950. godine na 317. plenarnoj sjednici Opća skupština UN-a svojom Rezolucijom 423 (V) pozvala sve države i zainteresirane organizacije na obilježavanje 10. prosinca kao Dana ljudskih prava, u sjećanje na dan prihvaćanja Opće deklaracije o ljudskim pravima. Prve UNPA marke koje su obilježile Dan ljudskih prava pojavile su se 1952. godine, prikazujući plamen baklje kao simbol ljudskih prava, poetski oslikavši jedan od destruktivnih elemenata prirode koji u kontroliranim uvjetima može donijeti dobrobit (svjetlost, toplinu, hranu, sigurnost), a vjerojatno pod snažnim utjecajem simbolike slobode njujorškog „Kipa slobode“ (Liberty Enlightening the World).

Izdanja UNPA poštanskih maraka posvećenih Danu ljudskih prava redovito su se pojavljivala i narednih godina. Uz izuzetak 1954.godine, na njima je sve do 1958. bio motiv vatre, tj. baklje. 1958. svečano se obilježavala 10. obljetnica Opće deklaracije o ljudskim pravima.

Taj izuzetak iz 1954. godine meni osobno je osobito drag jer lik majke s djetetom u naručju, postavljen ispred simbola Organizacije Ujedinjenih naroda zrači nekom posebnom toplinom.

Za obilježavanje 10. obljetnice donošenja Opće deklaracije o ljudskim pravima iskorišten je poetski motiv četiriju ruku koje simboliziraju četiri različite rase koje u rukama drže prikaz cijele planete.

S 1958. godinom prestalo je redovito izdavanje UNPA poštanskih maraka vezanih uz obilježavanje Dana ljudskih prava. No obilježavanje 10. obljetnice Opće deklaracije o ljudskim pravima potaknulo je poštanske administracije drugih zemalja na izdavanje maraka s temom ljudskih prava. Počeli su se koristiti i ostali simbolički elementi, ne samo plamen baklje.

Tu negdje počinje i procvat filatelije, a samim time i teme ljudskih prava na poštanskim markama. Te 1958. godine pojavljuje se prvo omnibus izdanje poštanskih maraka na temu ljudskih prava, i to u izdanju zemalja pripadnica francuskog kolonijalnog područja. Omnibus izdanje, rečeno filatelističkim rječnikom, znači izdanje poštanskih maraka skupine različitih država uz korištenje identičnog motiva.

Iako je UNPA prednjačio u izdavanju poštanskih maraka na temu ljudskih prava, radi točnosti treba napomenuti da su i prije 1958. godine mnoge poštanske administracije odlučile podržati program uspostave i zaštite ljudskih prava izdavanjem poštanskih maraka. Tu posebno treba izdvojiti francuski kolonijalni posjed Novu Kaledoniju s izdanjem iz 1949. godine. No treba spomenuti i države koje su se „uključile u program“ iako to u stvarnom životu i nije bilo tako (DDR) pa su, kao odgovor na službena izdanja, poznata i tzv. parodija izdanja.

U SAD-u, vodećoj svjetskoj demokraciji, izdavanje poštanskih maraka s namjerom obilježavanja Dana ljudskih prava nije bila praksa, obzirom da je UNPA izdavala te poštanske marke na teritoriju SAD-a. No motivi ljudskih i ostalih prava nalazili su svoje mjesto na poštanskim markama. Od „starijih“ izdanja svakako treba izdvojiti izdanje iz 1957. godine, kojem se nema što prigovoriti. Treba spomenuti i ostala vrlo zanimljiva izdanja vezana uz pitanje sloboda. Od novijih izdanja posebno treba istaknuti dugogodišnje izdanje Crno naslijeđe, kojim se odaje priznanje svim Afroamerikancima za sve doprinose američkoj kulturi, povijesti, znanosti i društvu u cjelini.

Obilježavanja 15., 20., 25., 30...60. obljetnice Opće deklaracije o ljudskim pravima bile su prigode za daljnje izdavanje poštanskih maraka na temu ljudskih prava.

Iako je obljetnice trebalo obilježavati iz uvjerenja i dostojanstveno, treba ipak priznati da je materijalni interes bio pokretač mnogih izdanja. Tako su se pojavila brojna omnibus izdanja, špekulativna izdanja, a da ne govorimo o izdanjima nepostojećih država ili država u kojima poštanski promet gotovo i ne postoji, no i danas mnoge takve države izdaju „poštanske marke“ prvenstveno iz filatelističkih pobuda, ako se tu u filateliji uopće može govoriti.

Iskoristit ću jedno omnibus izdanje kako bih nas sve još jednom podsjetio na tekst Opće deklaracije o ljudskim pravima. 1989. godine tada već tri poštanske administracije UN-a (New York, Beč, Ženeva) pokreću petogodišnji ciklus izdavanja poštanskih maraka uz objavljivanje teksta članaka Opće deklaracije o ljudskim pravima na tri svjetska jezika: engleskom, njemačkom i francuskom. Kao popratni likovni opis članka Deklaracije koriste se reprodukcije likovnih djela poznatih svjetskih majstora, a svaka od tri poštanske administracije izdaje godišnje samo dvije marke, dakle svake godine ukupno 6. Kako Deklaraciju čini 30 članaka, kroz pet godina to je izdanje završeno. Kompletno izdanje prikazat ćemo u nastavku.

No prije toga treba napomenuti nekoliko činjenica vezanih uz prihvaćanje (ratifikaciju) Opće deklaracije o ljudskim pravima na našim prostorima. Iako se u nekim izvorima može pronaći podatak da je Opća deklaracija o ljudskim pravima bila ratificirana u Jugoslaviji i objavljena u službenim glasilima, taj podatak nije točan. Isto tako, dugo vremena nije postojao službeni prijevod Opće deklaracije o ljudskim pravima na hrvatski jezik. No kako je, temeljem članka 32. Zakona o sklapanju i izvršavanju međunarodnih ugovora Vlada Republike Hrvatske na svojoj sjednici održanoj 12. studenog 2009. godine donijela odluku o objavi Opće deklaracije o ljudskim pravima, koja je temeljem te odluke objavljena u Narodnim novinama broj 12/2009 od 27. studenog 2009. godine, objavljeni tekst treba smatrati službenim prijevodom Opće deklaracije o ljudskim pravima na hrvatski jezik pa ćemo ga nadalje koristiti.

Željko Heimer

Hrvatsko grboslovno i zastavoslovno društvo

zheimer@gmail.com

Povijest nacionalnih simbola židovskog naroda i Države Izrael te utjecaj holokausta na njihov razvoj

Sažetak

Ovaj rad prikazuje pregled razvoja židovskih i izraelskih grba i zastave, odnosno simbola koji se pojavljuju u njima. Zastava židovskih plemena spominje se u biblijskom izvještaju o izlasku iz Egipta, a sedmokraki svijećnjak također ima korijene u toj priči. On u suvremeno doba postaje središnji element grba Države Izrael. Izraelska zastava uključuje u sebi elemente molitvenog šala, dviju nacionalnih boja te Davidovog štita. Dok se jedni mogu pratiti u kasnija biblijska vremena, drugi se počinju koristiti kao židovski simboli u kasnom srednjem vijeku. Zastavu je usvojila Svjetska židovska organizacija na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, no u Europi su postojale i druge zastave koje su se smatrale židovskima. Neke od njih spominju se i u rasnim zakonima. Stvaranjem Države Izrael razmatraju se njihove varijacije za usvajanje državnih simbola, koje daju uvid u osjećaj židovskog identiteta nakon holokausta, da bi konačno bili usvojeni 1948./1949.

Ključne riječi: nacionalni simboli, Židovi, Izrael, grb, zastava, menora, Magen David, cicit, talit, rasni zakoni

1. Uvod

Nacionalni identitet je osjećaj pripadnosti jednoj naciji (državi, narodu) koji osoba dijeli s određenom društvenom zajednicom. Da bi se stvorio i održavao takav zajednički osjećaj, potrebni su mnogi elementi koje pripadnici grupe osjećaju svojim, koji među ostalim uključuju zajedničku povijest, kulturu, glazbu, kuhinju, nacionalnu svijest, jezik, ali i simbole koji se nazivaju nacionalnim simbolima i

preko kojih se pojedini pripadnici nacionalne grupe mogu identificirati. Nacionalni simboli mogu biti verbalni (devize, gesla, kraća ili duža literarna djela), glazbeni (himne, pjesme, plesovi), povijesne i mitološke osobe (heroji, velikani, sveci zaštitnici, praoci), konkretni (kruna, krunski dragulji, građevine), apstraktni (blagdani, pismo) i mnogi drugi, a među najvažnije svrstavamo vizualne simbole kao što su grb i zastava. Grb i zastava sadrže grafičke elemente koji imaju određeno simboličko značenje za pripadnike društvene zajednice koju predstavljaju, a pripadnici se njima mogu identificirati u odnosu na druge pripadnike iste zajednice, ali i u odnosu na druge ljudske zajednice.

Židovska nacija, čija povijest se gubi u mitologiziranim pripovijestima iz Biblije, ima mnoge specifičnosti koje prkose svrstavanju u opće definicije nacionalnih zajednica, a ipak se kroz tisućljeća odupire svim asimilacijskim i drugim procesima koji bi ju osporili. Svojevrsni nacionalni simboli spominju se već u biblijskim tekstovima i pojavljuju u arheološkim nalazima, a početkom stvaranja suvremenog nacionalnog osjećaja u 19. stoljeću formaliziraju se i učvršćuju. Povijest židovskih nacionalnih simbola, odnosno grba i zastave, stoga, zalazi u biblijska vremena, od rabinske tradicije do cionističkog pokreta i od tragedije holokausta do stvaranja suvremene Države Izrael.

Ovim radom prikazuje se pregled razvoja židovskih i izraelskih grba i zastave, odnosno simbola koji se pojavljuju u njima, a uključuje i utjecaj koji su nacistički period i holokaust imali na njihov razvoj, a što se često zanemaruje u ovakvim pregledima. Svakako, ovakav pregled je nužno nepotpun jer je cjelokupna i detaljna povijest židovskih simbola još uvijek predmetom intenzivnih istraživanja i do sada nije obrađena na jednom mjestu. Stoga je ovaj pregled autorov izbor ključnih tema i događaja iz povijesti oblikovanja tih simbola.¹⁸

Kao značajne elemente tog procesa ovaj rad prikazuje značaj zastava židovskih plemena koje se spominju u biblijskom izvještaju o izlasku iz Egipta i koje se kasnije pojavljuju u mnogim izvorima, kako židovskim tako i kršćanskim. Zatim se prikazuje razvoj menore – sedmokrakog svijećnjaka koji simbolizira gorući grm kojim se Bog javio Mojsiju u ključnom biblijskom trenutku stvaranja židovske nacije. Menora se pojavljuje kao isključivi nacionalni simbol kroz stoljeća, a u suvremeno doba našla je svoje mjesto kao središnji element grba Države Izrael.

Izraelska zastava sadrži u sebi elemente molitvenog šala – talita, nacionalnih boja – plave i bijele te heksagrama, šestokrake zvijezde – Magen David. Dok se neki

¹⁸ Autor je u međuvremenu objavio monografiju koja daje širi i detaljniji pregled židovskih i izraelskih nacionalnih simbola: HEIMER, Željko. 2019. Zastave Izraela | The Flags of Israel. Zagreb: Židovska općina Zagreb / The Jewish Community of Zagreb, Zagreb.

od simbola mogu pratiti u kasnija biblijska vremena, drugi se počinju koristiti kao židovski simboli u kasnom srednjem vijeku i nemaju direktnih vjerskih konotacija, te su ih stoga rado prihvatili cionisti krajem 19. stoljeća. No, iako je zastava u svim elementima jednaka suvremenoj zastavi Države Izrael bila prihvaćena za zastavu židovstva, odnosno formalno Svjetske židovske organizacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, te se do 30.-ih godina 20. stoljeća oblikovala u svoj suvremeni oblik, između dva svjetska rata nije općenito prihvaćena i, osobito u Europi, postoje i druge zastave koje se smatraju židovskim nacionalnim simbolima, a temeljene su na europskim heraldičkim i veksilološkim principima zastava s dvije ili tri vodoravne pruge.

Nakon tragedije holokausta i velikog vala useljenja u Izrael nakon Drugog svjetskog rata, suvremeni židovski grb i zastava dobivaju općenito židovsko identifikacijsko značenje, ali stvaranjem Države Izrael dolazi do propitivanja jesu li su ti simboli, do tada prihvaćeni kao općežidovski, primjereni za državu koja ipak okuplja tek dio svjetske židovske zajednice. Iako su oni na koncu i prihvaćeni kao takvi, njihove varijacije, koje su razmatrane u tom procesu, daju značajan uvid u osjećaj židovskog identiteta nakon holokausta.

2. Zastave židovskih plemena

Svojevrsni simboli dvanaest židovskih plemena spominju se već u biblijskom opisu izlaska iz Egipta. U Knjizi brojeva (4. knjiga Mojsijeva, hebrejski: במדבר BaMidbar – U pustinji) opisuje se putovanje plemena kroz pustinju, odnosno upute koje im je Bog dao kako da se organiziraju pri tome, na primjer¹⁹:

Br 1:52 Neka Izraelci logoruju svatko u svome taboru; svatko kod svoje zastave, po četama.

Br 2:2: Neka Izraelci logoruju svatko kod svoje zastave, pod znakovima svojih pradjedovskih domova; neka se utabore oko Šatora sastanka [...]

Br 2:10 S juga je zastava tabora Rubenova, prema njihovim četama.

Br 2:17 Sa zapada, zastava tabora Efrajimova, prema njihovim četama.

Br 2:25 Sa sjevera, zastava tabora Danova, prema njihovim četama [...]
Kako taboruju, onako neka i stupaju: svatko pod svojom zastavom.

¹⁹ Navodi biblijskog teksta prema on-line hrvatskom prijevodu Hrvatske biskupske konferencije [Biblija, 1988]

Postoje znatna neslaganja oko smještaja biblijskog Izlaska, no većina znanstvenika slaže se s procjenom da se (ukoliko se zaista dogodio) treba grubo smjestiti u 15. st. pr.n.e. Ipak, biblijski stručnjaci uglavnom ne smatraju da je tekst biblijskog opisa koji danas poznajemo stariji od 4. st. pr.n.e. U svakom slučaju, egipatska povijest poznaje predmete slične zastavama (veksiloidi), koji se sastoje od simboličkog prikaza na vrhu koplja, a koristili su se kao simboli egipatskih provincija (nome) barem nekoliko stotina godina prije Mojsijeva doba [Wise, 1977: 16], stoga nije nemoguće da su postojali i slični simboli židovskih plemena. Biblijski tekst ne opisuje kako su te zastave izgledale, a židovska tradicija kazuje da se svojevrsni opisi tih simbola nalaze u završnom poglavlju Knjige izlaska (2. knjiga Mojsijeva, hebrejski שמות Šemot – Imena) poznatom kao „Jakovljevi blagoslovi“, na primjer:

Iz 49:9 Mlad je lav Juda!

Iz 49:13 Zebulun prebiva na obali morskoj, gdje pristaju lađe.

Iz 49:17 Dan je kao zmija na putu, kao guja na stazi.

Židovska tradicija prikazuje simbole 12 plemena u ornamentalnoj umjetnosti temeljem tih opisa, a prema biblijskom tekstu prikazi zastava židovskih 12 plemena pojavljuju se gotovo redovito u oslikanim europskim grbovnicima nakon uvođenja heraldike u 12. stoljeću, zajedno s tzv. atribuiranim grbovima Adama i Eve, patrijarha, židovskih i drugih pretkršćanskih kraljeva, kao i kasnijih značajnih pretheraldičkih kraljeva. Iako ne postoji sasvim konzistentna atribucija simbola svih 12 plemena (tj. neki simboli su različiti u raznim izvorima), tekst „Jakovljevog blagoslova“ daje prilično jasne slike za većinu. Još značajnijima od samih simbola za povijest heraldike i vexilologije smatraju se ikonografski prikazi scene Izlaska iz Egipta, odnosno plemena u pustinji, koji često prikazuju zastave kakve su se koristile u vrijeme kada je prikaz nastajao. Na taj način omogućuje se gotovo kontinuirano praćenje razvoja vexilološke prakse, odnosno različitih načina korištenja zastava u raznim razdobljima povijesti.

Među najstarije takve prikaze ubraja se freska iz sinagoge Dura Europos u današnjoj Siriji, izgrađena oko 244. godine, koja u skladu s običajima toga vremena prikazuje dvanaest rimskih vexiloida bez ikakvih prikaza na njima.

Slika 1. Izlazak iz Egipta, Sinagoga Dura Europos.

Iako ovi simboli nisu poslužili za stvaranje jedinstvenog nacionalnog simbola, važni su kako u židovskoj tako i u kršćanskoj tradiciji. Simbol judejskog lava svakako je čest element kasnije židovske ikonografije u ukrašavanju sinagoga i sakralnih objekata.

3. Sedmokraki svijećnjak i grb Države Izrael

Kao prvi židovski simbol počinje se u zadnjim stoljećima stare ere pojavljivati simbolički prikaz sedmokrakog svijećnjaka – menora. Sedmokraki svijećnjak simbolizira plamteći grm koji je Mojsije ugledao na planini Horeb pašući ovce svojeg tasta Jitra, kada mu se Bog javio i predao mu zadaću da se vrati u Egipat i izbavi svoje sunarodnjake iz ropstva (Iz 3). Nakon odlaska iz Egipta, prema biblijskoj priči, Mojsije se uspinje na planinu Sinaj gdje u Deset zapovijedi dobiva detaljne upute kako organizirati židovski kult, odnosno kako opremiti šator sastanka, zavjetni kovčeg te, između ostalog, kao jedan od ključnih hramskih predmeta i sedmokraki svijećnjak: (Iz 25: 31-40).

Iz 25:31 Načini svijećnjak od čistoga zlata. Svijećnjak neka bude skovan. Njegovo podnožje, njegov stalak, njegove čaše, čaške i latice - sve neka bude od jednoga komada.

Iz 25:32 Šest krakova neka mu izbija sa strana: tri kraka s jedne strane stalka, a tri kraka s druge strane stalka.

Iz 25:33 Na jednome kraku neka budu tri čaše u obliku bademova cvijeta, svaka s čaškom i laticama. Tako za svih šest krakova što budu izbijali iz stalka svijećnjaka.

Iz 25:34 Na samome svijećnjaku neka budu četiri čaše u obliku bademova cvijeta, svaka s čaškom i laticama.

Iz 25:35 Čaška ispod dva kraka, sačinjavajući jedan komad s njime; onda čaška ispod druga dva kraka, od jednoga komada s njime, pa čaška ispod dva posljednja kraka, od jednoga komada s njime. Tako za svih šest krakova što iz stalka budu izbijali.

Iz 25:36 Njihove čaške i njihovi krakovi sačinjavat će jedan komad s njim - sve skovano u jednome komadu od čistoga zlata.

Iz 25:37 Napravi i sedam svjetiljaka za njih. Svjetiljke neka tako budu postavljene da osvijetljaju prostor sprijeda.

Iz 25:38 Usekači i pepeljare za njih neka su od čistoga zlata.

Iz 25:39 Upotrijebi talenat čistoga zlata za svijećnjak i sav njegov pribor.

Iz 25:40 Načini ih prema uzorku koji ti je na brdu pokazan.

Biblijski tekst ne spominje eksplicitno menoru u Salomonovu prvom hramu u Jeruzalemu, no činjenica je da je svakako bila važan element kasnijeg Drugog hrama, a spominje ju Josip Flavije u opisu uništenja hrama 70. godine, kada je odnesena u Rim kao dio plijena i nošena u trijumfu Vespazijana i Tita. Ta hramska menora prikazana je i na Titovu slavluku, izgrađenom 82. godine. Gibbon smatra da su je Vandali odnijeli u Kartagu u pljački Rima 455. godine, gdje ju je navodno bizanski general Belizarij zarobio 533. godine i odnio u Konstantinopol [Gibbon, 1776]. Prema povjesničaru Prokopiju iz Cezareje, suvremeniku Belizarija, menora je nakon toga vraćena u Jeruzalem, no o tome nema drugih podataka... Ako je bila tamo, uništena je za provale Perzijanaca 614. godine.

Slika 2. Menora na Titovu slavluku.

U svakom slučaju, i prije širenja židovske dijaspore nakon uništenja Drugog hrama, simbolični prikaz menore počinje se intenzivnije koristiti na uljanicama u sinagogama i na židovskim nadgrobnim spomenicima pa menora postaje nedvosmislenim simbolom Židova. Ona ostaje židovski simbol kroz stoljeća i u suvremeno doba pojavljuje se, primjerice, kao simbol Židovske legije u Prvom svjetskom ratu, a stvaranjem židovske države gotovo je prirodno postala središnjim elementom državnog grba.

Grb Države Izrael usvojen je 10. veljače 1949. (11. švata 5709. po židovskom kalendaru). Nacrt je izradio izraelski grafički dizajner Willie Wolf Wind (1913. – 1995.), prema dizajnu braće Gabriela i Maxima Shamira koji je pobijedio na natječaju te elementima iz dizajna koje su na natječaj poslali Oteh Walisch i W. Struski te Itamar David i Yerachmiel Schechter. Kao temelj prikaza minore poslužio je njezin prikaz na Titovu slavoluku. Grb prikazuje srebrnu (bijelu) menoru u plavom štitu između dvije grančice masline i natpisom *ישראל* (Izrael) pri dnu [Ruder, 1999(5759)].

Nakon što je menora usvojena kao središnji element državnog grba, prikaz minore u različitim se stilizacijama počinje uvelike pojavljivati kao element u simbolima državnih i nacionalnih institucija i organizacija, a pojavljuje se i kao element simbolike židovskih organizacija u svijetu.

Slika 3. Grb Države Izrael.

4. Zastava židovskog naroda i Države Izrael

Dok se povijest minore može pratiti od biblijskih vremena, drugi najvažniji nacionalni simbol – bijela zastava s plavim vodoravnim prugama blizu rubova i Davidovim štitom u sredini ima mnogo složeniju povijest. U toj zastavi ujedinjena su tri nacionalna simbola – plavo-bijele boje, pruge molitvenog šala i Davidov štit.

Današnja zastave Države Izrael direktna je nasljednica zastave Svjetske cionističke organizacije koja se u tom temeljnom obliku pojavljuje krajem 19. stoljeća, a suvremeni oblik poprima između dva svjetska rata. Njezin izgled definitivno se utvrdio usvajanjem za državnu zastavu 1948. godine.

4.1. Davidov štit

Od tri elementa koje zastava objedinjuje, najprije treba analizirati povijesni razvoj Davidovog štita, šestokrake zvijezde dobivene kombinacijom dvaju trokuta

postavljenih jedan preko drugoga. Ovaj simbol, koji se na hebrejskom naziva Magen David (מגן דָּוִד) – Davidov štit ili manje precizno Davidova zvijezda, a općenito heksagram, pojavljuje se u mnogim kulturama nezavisno i nevezano za židovstvo. Kao ornamentalni simbol pojavljuje se u ukrasima u sinagogama iz 1. st. i kasnije (na primjer sinagoga u Kafernaumu, 1. st., sinagoga u Galileji, 3. st.), ali bez ikakve posebne konotacije vjerskog ili nacionalnog simbola. Kao kabalistički simbol nerijetko se nalazi u spisima, a jedan od najstarijih sačuvanih je tzv. Lenjingradski kodeks iz 1008. godine. Ni u tim primjerima heksagram nema značaj vjerskog ili nacionalnog simbola.

Prvi primjer upotrebe Magen Davida, kao simbola jedne židovske zajednice, njegova je upotreba u zastavi praške židovske zajednice, koja je 1356. dobila dozvolu od češkog kralja Karla IV. Lukemburškog da ima svoju zastavu i koristi je u gradskim svečanostima. Originalna zastava nije sačuvana, a danas postoji njezina replika iz 16. stoljeća koja se čuva u praškoj Staronovoj sinagogi u gradskoj četvrti Jozefov. To je crvena zastava pravokutnog oblika s velikim trokutnim repom, sa zlatim heksagramom koji okružuje zlatnu krunu (kruna Tore) i s hebrejskim natpisima duž rubova.

Nakon pojave tiska u 16. stoljeću, židovski tiskari u Pragu, Amstedramu i u Italiji često uključuju prikaz Magen Davida u svojim kolofonima, što pridonosi popularizaciji ovog simbola, tako da u 17. stoljeću židovske općine u Beču i Amsterdamu počinju koristiti Magen David u svojim pečatima. U pečatu bečke židovske općine pojavljuje se prvo pentagram (tzv. Salomonov štit), zatim Davidov štit 1655. godine, a otada sve češće kao ornament i znak u sinagogama i ritualnim predmetima širom Europe. Vjerojatno je prvi put heksagram kao židovski simbol nasuprot kršćanskom križu javno upotrijebljen u svrhu graničnog kamena između židovskog geta i kršćanskog dijela grada u Beču 1656. godine.

Slika 4. Pečat bečke židovske općine iz 1655. i granični kamen bečkog geta iz 1656.

Sholem kaže da je motivacija za široko usvajanje heksagrama kao vjerskog simbola zapravo svojevrsna imitacija kršćanstva [Sholem, 1949]. Naime, u procesu emancipacije Židovi su osjetili potrebu za jednostavnim simbolom svoje vjere koji bi bio paralelan kršćanskom križu. U 19. stoljeću židovske zajednice u Europi grade monumentalne sinagoge koje žele ukrasiti znakom koji bi ih razlikovao od

kršćanskih crkava, a koji bi nedvosmisleno simbolizirao židovstvo. Tako je simbol koji nema direktne veze sa židovskom vjerom dospio na i u sinagoge te vjerske predmete, ali je počeo ukrašavati i ostale predmete koje su Židovi koristili u svjetovnom životu. Sholem tvrdi da je upravo nevjerski karakter Magen Davida bio razlog zbog kojeg su ga kasnije prihvatili cionisti.

Naime, u 19. stoljeću počinju ga koristiti cionističke grupe kao što su Bilu i Havevi Cion, a nalazimo ga već i u zaglavlju prvog broja Herzlovih novina Die Welt 1897. godine.

Slika 5. Zaglavlje naslovnice Die Welt iz 1897.

Magen David je pravi primjer promjenjivog značenja simbola. Općenito simboli sami po sebi nemaju inherentno značenje, već nose poruku koja im se pridaje dogovorom. Snažna poruka koju „Davidova zvijezda“ ima danas ne proizlazi iz njezinog originalnog povijesnog značenja. U početku zvijezda nije imala gotovo nikakvo vjersko, političko ili socijalno značenje. Veliku snagu dobila je između ostalog i zbog nacističke zloupotrebe tog znaka u Drugom svjetskom ratu.

Naime, od 1939. godine u okupiranoj Poljskoj lokalni nacistički dužnosnici uvode obavezu da Židovi nose poseban znak u skladu s običajima srednjovjekovne Europe koji su negdje opstali sve do 18. stoljeća (poseban šešir, žuti ili bijeli prsten zvan rota, žuti pojas i sl.). Znakovi u nacističkoj Poljskoj razlikovali su se od mjesta do mjesta (bijela traka oko nadlaktice s plavim Magen Davidom, žuti Magen David na prsima i na leđima i sl.). Žuti Magen David s natpisom Jude propisan je u Trećem Reichu i Češko-moravskom protektoratu 1. rujna 1941. godine, a postupno je uveden u svim okupiranim zemljama [Polizeiverordnung, 1941.]. Žuti znak propisan je u Slovačkoj 9. rujna 1941., u Rumunjskoj 8. kolovoza 1941., u Nizozemskoj 29. travnja 1942., u Belgiji 3. lipnja 1942., 7. lipnja 1942. u okupiranoj Francuskoj, 31. ožujka 1944. u okupiranoj Mađarskoj. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 30. travnja 1941. uvedeni su rasni zakoni [Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, 1941], [Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi..., 1941.], a na temelju njih donesena je 4. lipnja 1941. Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki [Naredba, 1941.] temeljem koje su uvedeni židovski znakovi u

NDH. Znakovi su se razlikovali od mjesta do mjesta, gdje se koristio žuti komad platna s crnim Magen Davidom i slovom Ž, a drugdje, primjerice u Zagrebu i Varaždinu u obliku metalnih žutih pločica promjera 5 cm s crnim slovom Ž [Obavijest, 1941.].

Slika 6. Židovski znakovi u Njemačkoj, Francuskoj, Nizozemskoj i NDH

Šokantne fotografije židovskih obitelji odvođenih u masovnu smrt u nacističkim progonima nakon Drugog svjetskog rata učvrstile su identifikaciju svjetskog židovstva s Magen Davidom te se od 1945. Magen David sve više počinje koristiti iz prkosa, gotovo kao isključivi simbol židovskog naroda. Njegovo konačno učvršćivanje kao isključivog nacionalnog simbola postignuto je usvajanjem izraelske zastave 1948. godine.

4.2. Pruge molitvenog šala

Drugi element izraelske zastave su pruge uz rubove, koje simbolično predstavljaju pruge židovskog molitvenog šala (talit – טלית). Biblijska zapovijed o nošenju cicita nalazi se u Knjizi brojeva 15:37-40:

Br 15:37 Reče Jahve Mojsiju:

Br 15:38 "Govori Izraelcima i reci im: neka od naraštaja do naraštaja prave rese na skutovima svojih haljina, a za resu svakoga skuta neka privezuju ljubičastu vrpču.

Br 15:39 Imat ćete rese zato da vas pogled na njih sjeća svih Jahvinih zapovijedi. Vršite ih, a ne zanosite se svojim srcem i svojim očima, što vas tako lako zavode na bludnost.

Br 15:40 Tako ćete se sjećati svih mojih zapovijedi, vršit ćete ih i bit ćete posvećeni svome Bogu.

Slično, ali kraće propisano je u Ponovljenom zakonu 22:12 „...Na četiri rogla ogrtača kojim se zaogrćeš napravi rese. ...“ Bit ovih zapovijedi je zahtjev da svi odrasli muškarci Židovi [Majmonides, 1981: Hilkhoh Tsitsit, 3:10] dodaju rese na sva četiri ugla svojih haljina. U biblijsko vrijeme nema nikakvih naznaka da su cicit dio nekog posebnog molitvenog šala, a nema ni dokaza da je talit (kakvog ga poznajemo danas) bio dio svakodnevnog nošnje Hebreja. Naprotiv, rese su se uobičajeno nosile na sva „četiri rogla ogrtača“, kako kaže Ponovljeni zakon. Ovaj „ogrtač“ bio je najobičniji plašt, u javnosti obvezni dio muške narodne nošnje Židova. Židovski vjerski izvori naglašavaju da je u biblijska (a i talmudska) vremena većina odjeće bila četverostrana te je ispunjenje ove zapovijedi bilo prilično jednostavno. Dakle, nije bilo potrebe za nekim posebnim četverokutnim „šalom“ na kojem bi se isticali cicit. Talit je kao molitveni šal „izum“ nekih kasnijih vremena, kada se uobičajena odjeća razvila u razne nečetverokutne oblike. Takav razvoj potaknuo je potrebu nošenja posebnog četverokutnog ogrtača, uz uobičajenu odjeću, čime se omogućilo Židovima da ispunjavaju zapovijedi (više o razvoju talita vidi u [Heimer, 2007(a)]).

Nakon nestanka židovske države i slobodnog vjerskog života u Judeji, rabini su donijeli odluke koje ograničavaju nošenje talita samo u sinagogi i u židovskom domu tijekom jutarnje molitve te u posebnim prilikama (kao što je Dan pomirenja – Jom Kipur). Tako je odjeća s resama postala „molitveni šal“ koji danas poznajemo. Zaista, u naše doba većina Židova uistinu nosi cicit samo za vrijeme službe u sinagogi ,dok se pokrivaju talitom, pa je posve jasno zašto su u njihovima pojmovima talit i cicit postali „jedno“. Tako su plava i bijela boja, a prema tome i zastava, postali povezani s talitom koji je mnogo bolje od cicita poznat i među Židovima i onima koji to nisu.²⁰

Židovska tradicija pridavala je veliku važnost pravilu o cicit i njihovim bojama i obliku, za koje se drži da imaju i praktične i mistične aspekte, no ne postoji opće slaganje rabinskih autoriteta o tome kako rese u cicit trebaju izgledati. Iako se

²⁰ Za razliku od većine suvremenih Židova koji nose *cicit* samo kao dio *talita*, samo za vrijeme službe u sinagogi, vrlo ortodoksni Židovi, koji su manjina u suvremenom židovstvu, i dalje nose *cicit* svo vrijeme. Njihovi *cicit* postavljeni su na četiri kuta odjevnog predmeta koji se zove *talit katan*, odnosno mali *talit* i koji se u pravilu nosi ispod košulje. Talit katan se sastoji od jednostavnog pravokutnog komada tkanine s rupom za glavu. Zbog svoje funkcije zove se i *arba kanfot* – četiri ugla ili jednostavno *cicit*. Prvo spominjanje *talit katana* potječe iz godine 1350. Njegov nastanak i popularnost mogu se protumačiti kao odgovor na srednjovjekovne progone kada „otvorena“ upotreba *talita* nije bila sigurna. Tako je mali *talit* postao jedinstveni židovski simbol „podzemlja“, skriveni simbol odlučnosti izraelskog naroda u njihovoj određenosti prema vjeri i tradiciji. [Ausbel, 1964: 439-441]

većina slaže da rese trebaju biti bijele i plave, o nijansama plave boje²¹, odnosno postupku njihovog dobivanja, te načinju vezanja i prepletanja resa i drugim detaljima postoje različite škole. S obzirom na to da se vještina izrade propisane plave boje izgubila kroz stoljeća, a židovski zakoni izričito zabranjuju upotrebu „lažne“, tj. simulirane „prave“ plave boje, većina Židova danas nosi cicit na talitima koji se sastoji isključivo od bijelih resa.

U svakom slučaju, već i prije rušenja Drugog hrama, židovski molitveni šal (talit) koji se sastoji od četvrtastog komada platna, u pravilu bijele boje s plavim prugama blizu dva kraja, a na koji su u uglove postavljene rese (cicit), postaje svakodnevnim dio židovskog religijskog ruha. U pravilu svaki židovski muškarac najkasnije prilikom obreda Bar Mícve (s 13 godina kada se dječak uvodi u zajednicu i preuzima sve obveze odraslog Židova) posjeduje svoj molitveni šal. Stoga nije neobično da je prijedlog zastave koja nalikuje na predmet talita, poznat svakom Židovu, naišao na čvrsto tlo kao identifikacijski simbol.

4.3. Plava i bijela boja

Treći element suvremene židovske i izraelske zastave su plava i bijela boje. Kao što je ranije izneseno, te dvije boje snažno su protkane kroz židovsku tradiciju preko resa cicita. Nije slučajno što su plava i bijela boje tako globalno prihvaćene kao temeljne boje svih zastava židovskih organizacija već u 19. stoljeću. Obično se smatra da se prvi spomen bijele i plave boje kao židovskih nacionalnih boja nalazi u stihovima austrougarskog židovskog pisca Ludwiga Augusta Frankla (Chrast, Češka, 1810. – Beč, 1894.; između ostalog bio je i tajnik bečke Židovske općine) koji je više od trideset godina prije Prvog cionističkog kongresa u Baselu (1897.) napisao pjesmu „Boje Judeje“ (Juda's Farben u zbirci Ahnenbilder, Leipzig, 1864)²²:

Sve što je sveto bit će u tim bojama:

²¹ Rabinska mišljenja za pravilnu nijansu boje obuhvaćaju nebeskoplavu, tamnoplavu, razne nijanse ljubičaste, ali i zelenu i crnu. Usp. [Heimer, siječanj-veljača 2007] Dapače, Majmonides čak u svojoj Mišne Tora sugerira da u određenim okolnostima boje *cicita* i *talita* mogu biti različite od plave: „...Ako je ogrtač u cijelosti crven ili zelen, ili koje druge boje, rese koje su inače bijele boje (*lavan*) trebaju biti iste boje kao i ostatak ogrtača; zelene ako je zelen, crvene ako je crven. Ako je ogrtač cijeli obojan u plavo (*tekhelet*), obične rese trebaju biti bilo koje druge boje osim crne jer ova suviše liči na tekhelet. Jedna se nit obojana u tekhelet provlači oko ostalih niti kao i kad se radi s drugim resama kada nisu obojane...“ [Majmonides, 1981:Hilkhot Tsitsit, 2:8].

²² Prema njemačkom izvorniku u [Frankl, 1864: 127 – 128].

Bijeloj – kakav je sjaj velike vjere

Plavoj – kao što izgleda nebeski svod.

Pjesma je ubrzo prevedena na kićeni hebrejski jezik. Iako nije dokazano da je direktno utjecala na izbor zastave, činjenica je da su je osnivači cionizma morali poznavati. Cijeli niz najstarijih cionističkih zastava temelji se na plavoj i bijeloj boji, uključujući i one koje je ubrzo usvojila Svjetska cionistička organizacija, zatim zastave istaknute u Rišon Le-Cionu 1885. godine, jednom od prvih novoosnovanih židovskih naselja u Palestini, plavo-bijela zastava istaknuta u Bostonu 1891. pri otvorenju novih prostorija društva Bnai Zion i u listopadu 1892. s natpisom Makabi prigodom svečanosti povodom četiri stoljeća otkrića Amerike [Mishory, 2003].

4.4. Zastava Svjetske cionističke organizacije

Cionistička tradicija Davidu Wolffsohnu pripisuje dizajn cionističke zastave. Prema pričanju, Wolffsohn je na ideja došao upravo na Kongresu, kada je Herzl raspravljao o predloženoj zastavi Svjetske cionističke organizacije. Herzlova ideja bijele zastave sa sedam zlatnih zvijezda²³ nije bila gorljivo prihvaćena i rasprava se razbuknula, a tada je Wolffsohn uzeo riječ i rekao: „A zašto bismo izmišljali našu zastavu? Evo je ovdje!“ U tom času je podigao svoj talit, naravno, bijele boje s plavim prugama uz rub [Mishory, 2003] Ipak, sam Wolffsohn u svojem dnevniku navodi da je o zastavi razmišljao i ranije te da se nije radilo o “trenutku prosvjetljenja” kako to kasnija cionistička tradicija prikazuje.²⁴

No, zastava, u principu, jednaka današnjoj izraelskoj zastavi istaknuta je već dvanaest godina prije tog Kongresa – 1885. godine u Rišon Le-Cionu²⁵. Tamo je istaknuta bijela zastava s Davidovim štitom u sredini i plavim prugama. Iako su

²³ Herzl je razumio potrebu uspostavljanja jedinstvenog židovskog simbola nacionalnog identiteta u obliku zastave i o tome razmišljao. Skica njegove ideje nalazi se u rukopisu njegovog glavnog djela „Židovska država“ iz 1896. godine, a prikazuje bijelu zastavu s Magen Davidom i sedam zlatnih zvijezda, raspoređenih po principu jedna na vrhovima Magen Davida i jedna iznad njega.

²⁴ Izvadak iz Wolffsohnovog dnevnika, „Flag of Israel“, Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Flag_of_Israel 04.12.2005.

²⁵ Rišon Le-Cion (doslovno „prvi u Cionu“) druga je židovska poljoprivredna kolonija koju su osnovali europski židovski doseljenici 1882. (nakon naselja Petah Tikva, 1878.), članovi organizacije *Havevi Cion* (Ljubav prema Cionu) iz Harkova u današnjoj Ukrajini.

pruge na toj zastavi bile složene od nekoliko usporednih pruga različitih širina, više u skladu s prugama kakve su se tradicionalno koristile na talitima, očita je istovjetna temeljna ideja [Encyclopedia Judaica, 1971]. Kad je Wolffsohn predložio zastavu na Kongresu u Baselu, navodno, niti je poznao tu činjenicu, niti je čuo za tu zastavu.

Slika 7. Zastava istaknuta u Rišon Le-Cionu 1885. godine i na 3. cionističkom kongresu u Baselu 1899. godine.

Postoji i treća inačica priče o prvoj cionističkoj zastavi, prema kojoj ju je na bazelskom Kongresu osmislio Morris Harris, njujorški delegat organizacije Havevi Cion. Ta je zastava istaknuta u New Yorku prvi put po povratku s Kongresa. Prvu zastavu za tu prigodu sašila je Harrisova majka Lena [Harris Rabinowitz, 1998].

U svakom slučaju, na Drugom cionističkom kongresu u Baselu 1898. godine koristila se zastava koja kombinira talit, zlatni Magen David i Herzlovih sedam zvijezda te lava Judeje. Službena proklamacija cionističke zastave uslijedila je tek na 18. kongresu 1933. godine. „Na temelju dugogodišnje tradicije bijela i plava su boje Cionističke Federacije i boje židovskog naroda“. Do tada su se pojedinosti više manje stabilizirale – pruge su postale jednodijelne, Magen David pojednostavljuje se u svoju temeljnu formu i obojan je plavo, a ostali dodaci (lav Judeje, sedam zvijezda i povremeno dodavan natpisi na hebrejskom i drugim jezicima) gube se.

4.5. Židovske dvobojnice u Europi između dva svjetska rata

Ipak, iako je cionistički pokret početkom 20. stoljeća već imao više ili manje ustaljenu zastavu, ona i dalje ima konkurenciju u drugačijim prikazima zastave. Takvo je stanje osobito bilo vidljivo u središnjoj Europi gdje postoji snažna tradicija dvobojnica i trobojnica. Između dva svjetska rata koriste se dvobojne bijelo-plave zastave (bijela i plava su se, kao što je navedeno ranije, već krajem 19. stoljeća jasno ustalile kao židovski identitetski simboli) s prikazom Magen Davida i drugim simbolima uključenim na razne načine. Nerijetko je uključen i hebrejski natpis Cion (ציון), odnosno njegov inicijal, slovo cade (צ). Tako je, primjerice, parobrod Emanuel fotografiran za National Geographic 1934. u luci Southampton u Engleskoj na krmi

imao zastavu Palestine pod britanskim mandatom (britanska crvena pomorska zastava s bijelim diskom u kojem je crni kružni natpis Palestina), te zastavu koja se sastojala od dvije pruge jednake širine, plava iznad bijele preko kojih je Davidov štit, gornjom polovicom u plavom polju žute boje i donjom polovicom u bijelom polju plave boje, te unutar zvijezde crveno slovo H. (Hofiya Steamship Company, koja koristi ovu varijaciju za svoju kompanijsku zastavu nakon što je britanski Admiralitet zabranio upotrebu cionističke zastave u tu svrhu.) [Grosvenor i Showalter, 1934]. Ovu zastavu su izradile žene Židovske općine Aarhus u Danskoj, a kasnije je i u Antwerpenu izrađena istovjetna zastava [Prothero, 2002].

Slika 8. Zastava brodarskog društva Hofiya Steamship Company iz 1934. godine i naslovnica „Protokola cionskih mudraca“ (München, 1933.).

Vrlo slična zastava prikazana je na izdanjima njemačkog prijevoda tada popularnog antisemitskog spisa Protokoli cionskih mudraca između dva svjetska rata [Beek, 1919(1920)]: naslovnica prikazuje plavo-bijelu dvobojnicu s velikim Magen Davidom postavljenim uz koplje u izmijenjenim bojama (gornja polovica bijele boje, a donja plave), a u plavom polju zastave omeđenom Magen Davidom ispisano je hebrejskim Cion.

Čini se da je to bio obrazac židovske zastave kakvog su zamišljali Židovi (a očito i antisemiti) u srednjoj Europi u to vrijeme. Ilegalna Židovska borbena organizacija koja je organizirala ustanak u Varšavskom getu koristila je sličnu zastavu, bijelo-plavu s Magen Davidom u izmijenjenim bojama u sredini. Vjerojatno je na redosljed boja ovdje utjecala poljska zastava koja također ima bijelo polje iznad „obojanog“ (crvenog, u poljskom slučaju).

U svakom slučaju, zanimljivo je za primijetiti da nirnberški rasni zakoni spominju židovsku zastavu, dapače, sasvim ironično, pružajući zakonski temelj i „zaštitu“ njezine upotrebe. Jedan od antisemitskih zakona uvedenih 15. rujna 1935. godine, Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti [Blutschutzgesetz, 1935], uključuje u Članku 4:

1. Židovima je zabranjeno isticati državnu i nacionalnu zastavu i državne boje.

2. S druge strane, dozvoljava im se isticanje židovskih boja. Ostvarivanje tog prava je pod zaštitom države.

Ovdje spomenuta „državna i nacionalna zastava“ (Reichs- und Nationalflagge) je istog dana službeno uvedena crvena zastava s crnim kukastim križem na bijelom disku, a državne boje (Reichsfarben)²⁶ su crna-bijela-crvena [Reichsflaggengesetz, 1935.]. „Židovske boje“ (jüdischen Farben) nisu ovim zakonom, niti kojim drugim u to vrijeme važećim u Njemačkoj, bile definirane, a čini se da se upravo odnose na plavo-bijelu dvobojnicu.

Uzgredno, Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, donesena 30. travnja 1941. godine, koja kopira nirnberške zakone, donosi sličnu odredbu u odnosu na hrvatske simbole, ali ne spominje nikakve židovske zastave ni njihovu državnu zaštitu.²⁷

4.6. Usvajanje zastave Države Izrael

Nakon Drugog svjetskog rata zastava Svjetske cionističke organizacije zastava je pod kojom su stotine tisuća izbjeglica iz ratom poharane Europe počele stizati u Palestinu pod britanskim mandatom. Židovske naoružane organizacije koje se bore za stvaranje židovske države koriste tu istu zastavu. Upotreba židovskog znaka od strane nacističkog i kolaboracionističkih režima koji su u konačnici proveli masovni holokaust, samo učvršćuju identifikaciju židovstva s Davidovom zvijezdom. Kada je na temelju rezolucije Ujedinjenih naroda od 29. studenoga 1947. (16. kislea 5708.), 14. svibnja 1948. (5. ijara 5708.) osnovana Država Izrael, Židovi su slavili isticanjem zastave Svjetske cionističke organizacije. Pozornica na kojoj je David Ben-Gurion objavio osnivanje Izraela bila je također ukrašena dvjema takvim zastavama. No, ta zastava nije odmah usvojena za zastavu Države Izrael, već je trebalo proći gotovo šest mjeseci raspravljanja o tome je li primjereno da zastava ove organizacije postane državna zastava.

²⁶ U njemačkoj veksilološkoj terminologiji izraz boje (*Farben*) odnosi se na zastave sastavljene od dvije ili više pruga, tj. dvobojnice, trobojnice itd.

²⁷ „Točka 5. Nearijcima i državnim pripadnicima je zabranjeno izvješanje hrvatske državne i narodne zastave i isticanje hrvatskih narodnih boja i emblema.“ [Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi..., 1941.]

Do tada su tu zastavu već gotovo pedeset godina u cijelom svijetu koristile cionističke, ali i druge židovske organizacije. Istu zastavu su, doduše, koristile i židovske cionističke organizacije u Palestini pod britanskim mandatom, uz negodovanje britanskih vlasti i proteste palestinskih Arapa. Postavilo se pitanje primjerenosti te zastave za zastavu Izraela. Privremeno Državno vijeće Izraela (privremena vlada) donijela je odluku 1948. godine da se zastava Izraela temelji na zastavi Svjetske cionističke organizacije, ali da se uvede određena razlika između državne i cionističke zastave. Naime, htjele su se izbjeći komplikacije do kojih bi u svijetu moglo doći kada bi židovske zajednice u dijaspori isticale cionističku zastavu. Željelo se izbjeći optužbu o podijeljenoj ili dvojnoj državnoj pripadnosti Židova u svijetu, odnosno izbjeći optužbu da ističu zastavu države čiji nisu građani. Zato je 1948. godine raspisan natječaj za zastavu Izraela.

U knjizi *Ha Degel (Zastava)* objavljenj 1948. Mordehai Nimza-bi, jedan od rijetkih heraldičkih stručnjaka koji se tada nalazio u Izraelu, uz prikaz povijesti zastava i židovskih simbola, prikazuje i neke svoje prijedloge kako bi se cionistička zastava mogla prilagoditi za državnu zastavu, temeljeno na ustaljenim heraldičkim i veksilološkim obrascima. Iako njegovi prijedlozi na kraju nisu prihvaćeni za državnu zastavu, na temelju njih izrađene su neke druge varijacije nacionalne zastave (poput pomorske, carinske, vojnih zastava itd. (Usp. [Heimer, 2006(d)]). Njegovi prijedlozi temelje se na tada već ustaljenoj židovskoj nacionalnoj simbolici – prugama talita, bojama plavom i bijelom i Davidovom štitu.

Slika 9. Prijedlozi za zastavu Izraela Mordehaia Nimza-bija, 1948.

Prvi natječaj za novu državnu zastavu raspisan je 10. lipnja 1949. godine s rokom od samo četiri dana za dostavu prijedloga i uz stroge tehničke zahtjeve²⁸, što je rezultiralo odsustvom odziva na natječaj [Blue and White..., 2005]. Stoga je natječaj ponovljen u rujnu 1948. uz manje stroge tehničke zahtjeve i s primjerenim rokom za dostavu materijala. Ovaj put javnost se odazvala i primljeno je više od 450 prijedloga od 164 predlagača.²⁹ Detaljnija raščlamba prijedloga izlazi iz okvira ovog rada (ali usporedi [Heimer, 2006(c)]). Ukratko, prema elementima dizajna, mogu se

²⁸ Prijevod teksta natječaja na engleski vidi u [Shereshevsky, 1999]

²⁹ Dio likovnih rješenja prijedloga grba i zastave objavljen je u [Semel u-Degel, 1998]

grupirati u prijedloge koji prikazuju menoru (sedmokraki svijećnjak), Davidov štit, sedam zvijezda (prema Herzlovoj originalnoj ideji) te njihovu kombinaciju. Većina prijedloga na ovaj ili onaj način uključuje pruge talita, ponegdje stilizirane u obliku zastava s tri trake (plavo-bijelo-plavo) ili dvobojnica iz srednjoeuropskog nasljeđa, no čak i kada se u prijedlozima koriste i druge boje (zlatna, crvena), plava i bijela imaju značajnu ulogu. Analiza ovih prijedloga pokazuje da su se nakon Drugog svjetskog rata temeljni židovski i izraelski nacionalni simboli učvrstili i bili općeprihvaćeni i poznati.

Slika 10. Prijedlozi za izraelsku zastavu s natječaja 1948. (izbor).

No, tijekom trajanja natječaja, ministar vanjskih poslova u privremenoj vladi Moshe Sharett kontaktirao je židovske organizacije u dijaspori i konzultirao se o mogućem problemu. Ministar Sharett pisao je 20. srpnja 1948. godine, među ostalima, Dr. Chaimu Weizmannu u Švicarsku (koji je ubrzo postao prvi izraelski predsjednik), rabinu Abbi Hillelu Silveru u New York, prof. Zeligu Brodetskyju u London i Glavnom cionističkom vijeću u Johannesburg [Mishory, 2003]. Odgovori su bili jedinstveni - želja da zastava Izraela, koliko je to moguće, bude što sličnija cionističkoj zastavi i da su bojazni o opasnosti optužbe od „dvojne pripadnosti“ preuveličane. Stoga je Privremeno državno vijeće 28. listopada 1948. donijelo jednoglasnu odluku o usvajanju zastave Svjetske cionističke organizacije za zastavu Države Izrael. Odluka je stupila na snagu dva tjedna nakon objave u službenom glasniku [Objava, 1948]:

Privremeno državno vijeće

Objava o zastavi Države Izrael

Privremeno državno vijeće objavljuje da će zastava Države Izrael biti kao što je ovdje opisano i prikazano.

Zastava je duga 220 cm i široka 160 cm. Zastava je bijele boje na kojoj su dvije tamno nebesko-plave (tkhelet ke'he) pruge, svaka 25 cm široka koje se protežu cijelom dužinom zastave udaljene po 15 cm od gornjeg i donjeg ruba zastave. U sredini bijelog polja, između tih pruga, a jednako udaljen od

obje, nalazi se Davidov štit (Magen David), koji se sastoji od šest nebesko-plavih linija 5,5 cm širokih koje čine dva jednakostranična trokuta, baze kojih su paralelne s dvjema vodoravnim prugama.

25. tišrija 5709. (28. listopada 1948.) godine

Privremeno državno vijeće

Joseph Sprinzak, predsjednik

Slika 11. Zastava Države Izrael (tehnički crtež).

5. Zaključak

Usvajanjem zastave Države Izrael 28. listopada 1948. te grba 10. veljače 1949. dovršen je proces stvaranja i standardizacije izraelskih nacionalnih simbola, ali i formiranja židovskih simbola vizualnog identiteta u svijetu općenito. Grb i zastava sadrže elemente koji se mogu pratiti u židovskoj povijesti unatrag sve do ranih biblijskih vremena (menora, talit), no sadrže i elemente suvremenog stvaranja nacionalnih identiteta u 19. stoljeću (Magen David, plava i bijela boja), koji, iako imaju mnogo dužu povijest, tek tada dobivaju značenje identitetskih simbola. Ipak, sve do kraja Drugog svjetskog rata ti simboli imaju i svoju konkurenciju i nisu prihvaćeni u svim židovskim zajednicama jednako. Tek kao posljedica holokausta i stvaranjem izraelske države, grb i zastava postali su nedjeljivi dio židovskog identiteta.

6. Bibliografija

1. AUSBEL, Nathan. 1964. *The Book of Jewish Knowledge*. New York: Crown Publishers.

2. Biblija. 1988. Zagreb: Hrvatska biskupska konferencija, Kršćanska sadašnjost. <http://www.hbk.hr/biblija> (posjet 31.3.2012)
3. Blue and white: where it all begun: The evolution of the Israeli flag. Jewish Heritage Online Magazine 8.11, Heshvan/November 2005. <http://www.jhom.com/topics/color/flag.htm> (posjet 31.3.2012)
4. BEEK, Gottfried zur (ur.). 1919 (1920). Die Geheimnisse der Weisen von Zion. Charlottenburg: Auf Vorposten,
5. Encyclopedia Judaica. 1971. Jerusalem: Keter Publishing House.
6. FRANKL, Ludwig August. 1864. Ahnenbiler. Leipzig: Leiner.
7. GIBBON, Edward. 1776. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Volume 7: Chapter XLI. From the Online Library of Liberty. ur. J. B. Bury, 1906. New York: Fred de Fau and Co.
8. GROSVENOR, Gilbert; SHOWALTER, William J. 1934. Flags of the World, National Geographic Magazine, LXVI-3 (1934.09): 338 – 396.
9. HEIMER, Željko. 2006(a). Zastave Izraela, 1. Izraelska zastava. Ha-Kol 92: 19 – 21.
10. HEIMER, Željko. 2006(b). Zastave Izraela, 2. Simbolika izraelske zastave. Ha-Kol 93: 23 – 26.
11. HEIMER, Željko. 2006(c). Zastave Izraela, 3. Prijedlozi za zastavu Izraela 1948. godine. Ha-Kol 94: 36 – 39, III.
12. HEIMER, Željko. 2006(d). Zastave Izraela, 4. Druge državne zastave Izraela. Ha-Kol 95: 30 – 33, III.
13. HEIMER, Željko. 2006(e). Zastave Izraela, 5. Zastave izraelskih općina. Ha-Kol 96: 30 – 33, III; ISSN 1332-5892, Zagreb, rujan-listopad 2006/tišri-hešvan 5767.
14. HEIMER, Željko; GUTTERMAN, Dov. 2006. Zastave Izraela, 6. Zastave političkih stranaka. Ha-Kol 97: 40 – 46, III.
15. HEIMER, Željko. 2007(a). Zastave Izraela – 7. Plava i bijela. Ha-Kol 98: 36 – 39.

16. HEIMER, Željko. 2007(b). Zastave Izraela – 8. Plava i bijela, II. dio, Ha-Kol 99: 24 – 26.
17. Majmonides 1981: Mishne Tora. Moses Hyamson (prev.). Jerusalem/New York : Feldheim Publiishers.
18. MISHORY, Alec. 2003. The Flag and the Emblem. Israel Ministry of Foreign Affairs. <http://www.mfa.gov.il/MFA/History/Modern History/Israel at 50/The Flag and the Emblem> (posjet 31.03.2012)
19. HARRIS RABINOWITZ, Madeline. 1998. The Birth Of The Flag Of Israel, The Story of Morris Harris – Designer of the Flag of Israel. Ice Pond Studio. <http://www.flag-of-israel.org> (posjet 31.03.2012)
20. PROTHERO, David, 2002. Hofiya Shipping Company 1933-4 (British Mandate of Palestine). Flags of the World. <http://www.fotw.net/flags/il}z1934.html> (posjet 31.03.2012)
21. RUDER, Zvi. 1999(5759). The National Colors of the People of Israel: Tradition, Religion, Philosophy and Politics Interwined. Jerusalem: Samir Publications.
22. Semel u-Degel Hamedina (סמל ודגל המדינה), Centre of Educational Technology, 1998. <http://www.cet.ac.il/history/semel/main.asp?doc=search.asp> (posjet 31.03.2012)
23. SHERESHEVSKY, Nahum. 1999. Text of the 1948 Call for Proposals. Flags of The World. <http://www.crwflags.com/fotw/flags/il!1948.html> (posjet 31.03.2012)
24. SHOLEM, Gershom. 1949. The Curious History of the Six Pointed Star; How the „Magen David“ Became the Jewish Symbol. Commentary 8: 243 – 351.
25. WISE, Terence. 1977. Military Flags of the World 1618-1900. New York: Arco Publishing Company.

1. Reichsflaggengesetz. Vom 15. September 1935. Reichsgesetzblatt 1935 I, S. 1145. http://www.documentarchiv.de/ns/1935/flaggen1935_ges.html
2. Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre (Blutschutzgesetz). Vom 15. September 1935. Reichsgesetzblatt 1935 I, S. 1146-1147. <http://www.documentarchiv.de/ns/nbgesetze01.html>
3. Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden. Vom 1. September 1941. Aufgehoben durch das Gesetz Nr. 1 des Alliierten Kontrollrats für Deutschland (ABl. S. 6). <http://www.verfassungen.de/de/de33-45/juden41.htm>
4. Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti. Narodne novine, 30. travnja 1941.
5. Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Narodne novine, 30. travnja 1941.
6. Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda. Narodne novine, 4. lipnja 1941.
7. Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtka. Narodne novine, 4. lipnja 1941.
8. Obavijest o obveznom nošenju židovskog znaka i označavanju židovskih poduzeća, trgovina i tvrtki. Predstojništvo gradskog redarstva Varaždin, 17. lipnja 1941. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5735>
9. Objava o zastavi Države Izrael. Iton Rashmi (službene novine) 32: 2. 12. studenoga 1948. / 10. hešvana 5708. (engleski prijevod u [Mishory, 2003]).
10. Zakon o zastavi i grbu 5709 – 1949. Sefer Hukim (službeni glasnik) 5709, 8: 37.
11. Amandman 1 Zakona o zastavi i grbu 5741 – 1981. Sefer Hukim 5757, 1025: 272. 25. svibnja 1981. / 21. ijara 5741.
12. Amandman 2 Zakona o zastavi i grbu 5747 – 1986. Sefer Hukim 5747, 1201: 24. 1. siječnja 1987. / 30. kisleva 1986.
13. Amandman 3 Zakona o zastavi i grbu 5757 – 1997. usvojen u Knesetu 15. srpnja 1997. / 10. tamuza 5757. Sefer Hukim 5757, 1631: 194. 24. srpnja 1997. / 19. tamuza 5757.

14. Amandman 4 Zakona o zastavi i grbu (= Zakona o zastavi, grbu i himni) 5765-2004. usvojen u Knesetu 10. studenoga 2004. / 26. hešvana 5765. Sefer Hukim 5765, 1761: 6. 17. studenog 2004. / 4. kisleva 5765.

Summary

The history of the national symbols of Jews and the State of Israel and the influence of the Holocaust on their development

National identity is sense of belonging to one nation (state, people) a person shares with a certain social community. To create and maintain such a common feeling, numerous elements are necessary, that the members of the group consider their own, including the common history, culture, music, cuisine, national consciousness, language, but also such symbols which are called the national symbols through which the members of a national group are able to identify themselves. The national symbols may be verbal (mottoes, slogans, shorter or longer literary works), musical (anthems, songs, dances), historical or mythological persons (heroes, leaders, patron saints, forefathers), concrete (crown, crown jewels, buildings), abstract (holydays, script) and many other, but among the most important are considered the visual symbols, such as coats of arms and flags. A coat of arms and a flag contain graphical elements that have certain symbolic meaning for the members of the social group they represent, and its members are able to identify themselves with those towards other members of the community, but also towards other such groups.

The Jewish nation, the history of which vanishes into the mythologized stories from the Bible, has numerous specificities that defy classification into the general definitions of national communities. However, through millennia it resists to all assimilation and other processes which would dispute it. Kinds of national symbols are mentioned already in the Biblical texts and are found in archaeological excavations. With the emergence of the modern national feeling in 19th century, these symbols are formalized and consolidated. The history of the Jewish national symbols, i.e. the coat of arms and the flag, therefore goes back to the Biblical period, through the rabbinical tradition to the Zionist movement and the tragedy of Holocaust, up to the creation of the modern State of Israel.

This paper provides an overview of the development of the Jewish and Israeli coat of arms and flag, i.e. the symbols appearing in them, and includes the influence that the Nazi period and the Holocaust played in it, often ignored in such overviews. Certainly, such an overview is necessary and incomplete, since a thorough and detailed history of the Jewish symbols is still a matter of intensive research and is not published so far in a consolidated manner. Therefore, this paper is the author's choice of key topics and historical events which shape these symbols.

As important elements of the process, the paper presents the flags of Jewish tribes mentioned in the Biblical report on Exodus and which appear afterwards in numerous sources, both Jewish and Christian. Then the development of Menorah – the sevenfold candelabrum symbolizing the burning bush through which God appeared to Moses in the key Biblical event of creation of the Jewish nation. The Menorah appeared as the sole national symbol through centuries, eventually in the contemporary period to find its place as the central element of the coat of arms of the State of Israel.

The Israeli flag includes elements of the prayer shawl – tallit, the national colours – blue and white and the hexagram, six-pointed star – Magen David. While one may be traced to the later Biblical period, others started to be used as Jewish symbols only in the later Middle Age and include no direct religious connotations. Therefore they were readily adopted by the Zionists in the late 19th century. However, although a flag in all elements similar to the modern flag of the State of Israel, was adopted for the flag of the Jewry i.e. formally of the World Zionist Organization already at the turn of the 19th and 20th century and formed its almost modern shape until 1930's, it was not generally accepted. Particularly in Europe there are also other flags being considered Jewish national symbols, which were based on the heraldic and vexillologic principles, and which include two or three horizontal stripes.

After the tragedy of Holocaust and the large wave of immigration in Israel after the World War II, the modern Jewish coat of arms and flag acquire the general Jewish identity significance, but with the establishment of the State of Israel they are questioned whether they are – as all-Jewish, appropriate for the state, which, after all, assembled only a part of the world Jewish community. Although they were eventually adopted as such, their variations that were being considered in the process provide significant insight into the sense of the Jewish identity after the Holocaust.

Key words: National Symbols, Jews, Israel, coat of arms, flag, menorah, Magen David, tzitzit, tallit, race laws

Dr. Melita Švob i Mateja Gospodinović

Istraživački i dokumentacijski centar CENDO

ŽIDOVU U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ NEKAD I DANAS

U ovom radu željeli smo naglasiti da je područje sjeverozapadne Hrvatske bilo poprištem velikih migracija raznih narodnosnih grupa, među kojima su i Židovi, no za njih su, međutim, donošeni posebni uvjeti, ograničenja i zakoni.

Osim toga, mogli bismo reći da je to područje u kojem je gotovo svaka židovska zajednica živjela pod drugim uvjetima. Naime, u Međimurje (58.721 stanovnik, 1857.- 551 Židov) koje je dugo bilo u sastavu Ugarske, naseljavaju se Židovi prognani iz Kranjske i Štajerske, Bjelovar je bio dio Vojne Krajine, a za Židove u Varaždinu neko su vrijeme vrijedila posebna pravila.

Naseljavanje Židova u sjevernu Hrvatsku i Slavoniju dio je općih migracija 18. i 19. stoljeća, kada se u Hrvatsku naseljava veliki broj Nijemaca, Mađara, Čeha, Slovaka i drugih narodnosti (Rumunja, Bugara, Rusina pa i Talijana).

Pojačano naseljavanje Židova na područje Hrvatske i Zagreba počinje osamdesetih godina 18. stoljeća, i to ediktom o toleranciji cara Josipa II. (1782. i 1783.).

Židovi se nakon tolerancijskih zakona postepeno naseljavaju u Hrvatsku, najprije u manja mjesta i trgovišta u blizini granice s Mađarskom (preko koje većinom dolaze iz «Željezne županije»), a kasnije i u ostala područja Hrvatske, kao i Vojne krajine kada ona biva priključena civilnoj Hrvatskoj.

Prema popisu stanovništva iz 1857. godine (V. Sabljar «Miestopisni rječnik Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije») Židovi su živjeli u 330 naseljenih mjesta u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. M. Gros navodi da 1857. u Hrvatskoj i Slavoniji, koja je tada imala 865. 009 stanovnika, ima 5 132 Židova.

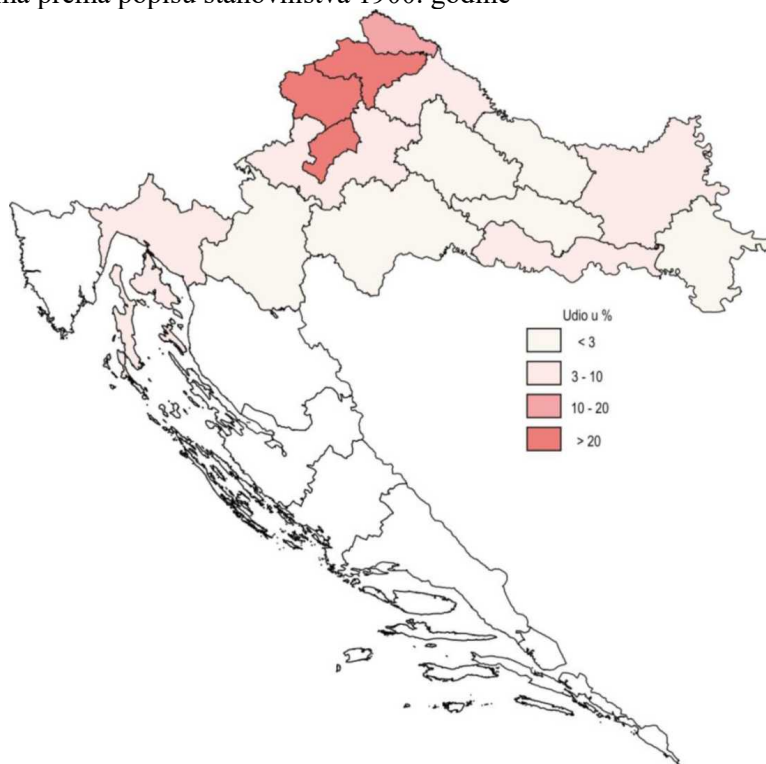
Tada je u gradovima živjelo svega 39% od ukupnog broja Židova. 1910. već ih se nalazi preko 50%, a 1931. u gradovima ih je čak 77,5%.

Analizirali smo popise stanovništva 1900.-2011., posvetivši posebnu pozornost područjima sjeverozapadne Hrvatske.

Tako smo uočili ne samo visoki postotak Židova u ukupnom stanovništvu već i njihov visoki udio u nacionalnim manjinama.

Županija	Ukupno stanovništvo	Židovi u ukupnom stanovništvu	Nacionalne manjine	Židovi u nacionalnim manjinama
Krapinsko-zagorska	100	0,2	100	20,6
Varaždinska	100	0,9	100	21,5
Međimurska	100	1,3	100	19,3
Grad Zagreb	100	3	100	17,5
Hrvatska	100	0,6	100	2

Udio Židova u ukupnom stanovništvu i u nacionalnim manjinama u Hrvatskoj po županijama prema popisu stanovništva 1900. godine

Udio Židova u ukupnom stanovništvu Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 1910. godine

Svaki analizirani popis stanovništva govori nam o jednoj od etapa koju su Židovi prošli do 1941. godine.

Analiza popisa stanovništva 1900.-1910. govori nam o stabilnim zajednicama koncentriranim u tadašnjim gospodarski najrazvijenijim područjima Hrvatske.

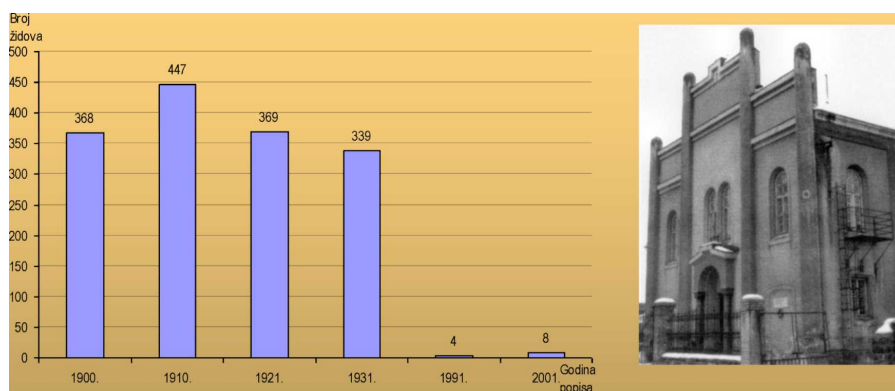
Usporedba popisa stanovništva 1921.-1931. pokazuje nam pojačanu urbanizaciju i interne migracije Židova iz manjih mjesta (pa i onih koja imaju razvijene židovske zajednice) u veće gradove, naročito Zagreb.

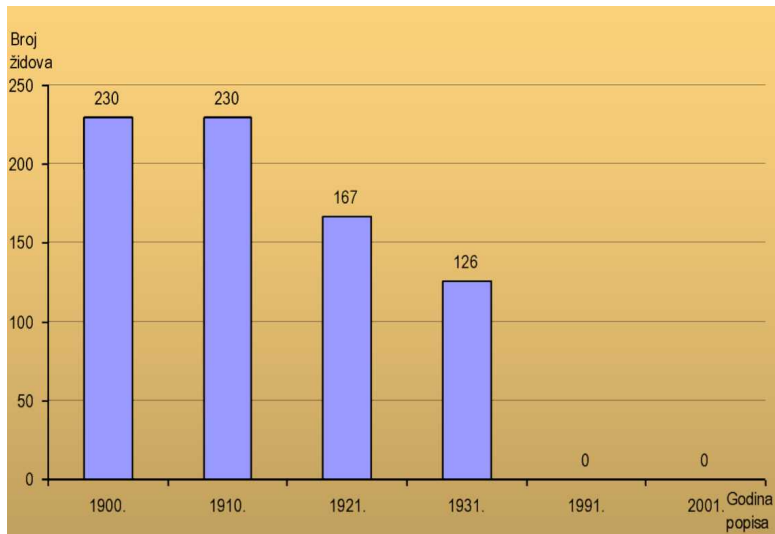
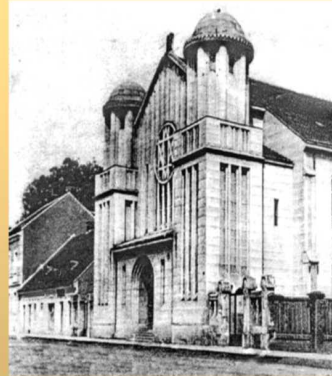
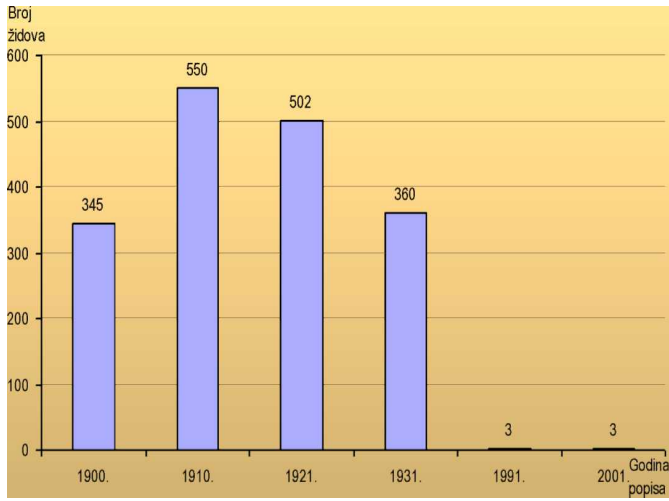
Dokaz tome sljedeća je tabela:

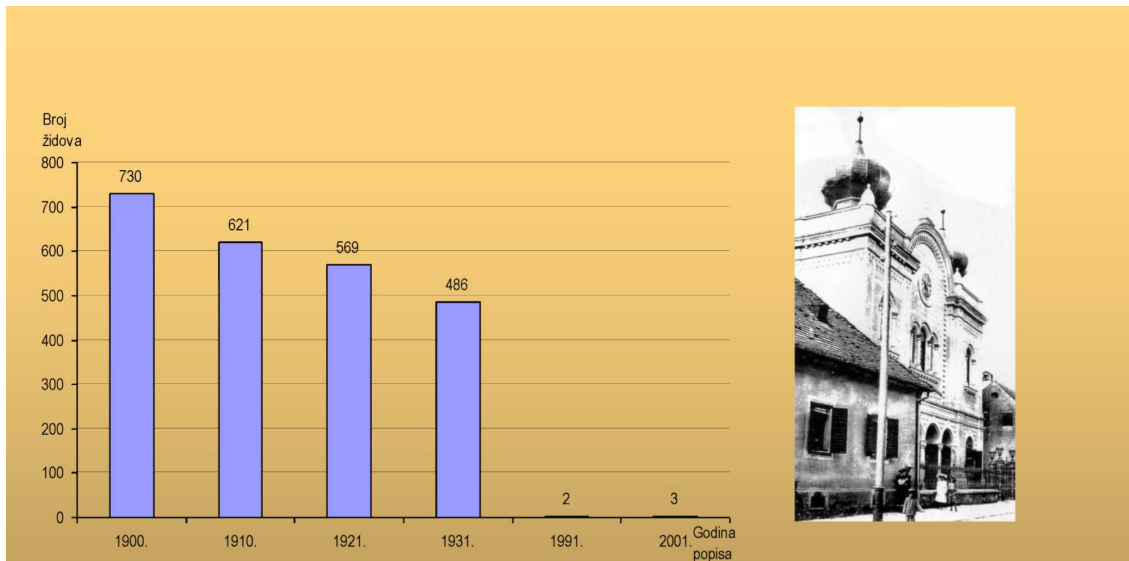
Kotar-grad	1921.	1931.	Razlika 1931./1921.
Bjelovar-grad	502	360	-142
Koprivnica-grad	369	339	-30

Broj Židova u Hrvatskoj po kotarima i gradovima prema popisima 1921. i 1931. godine

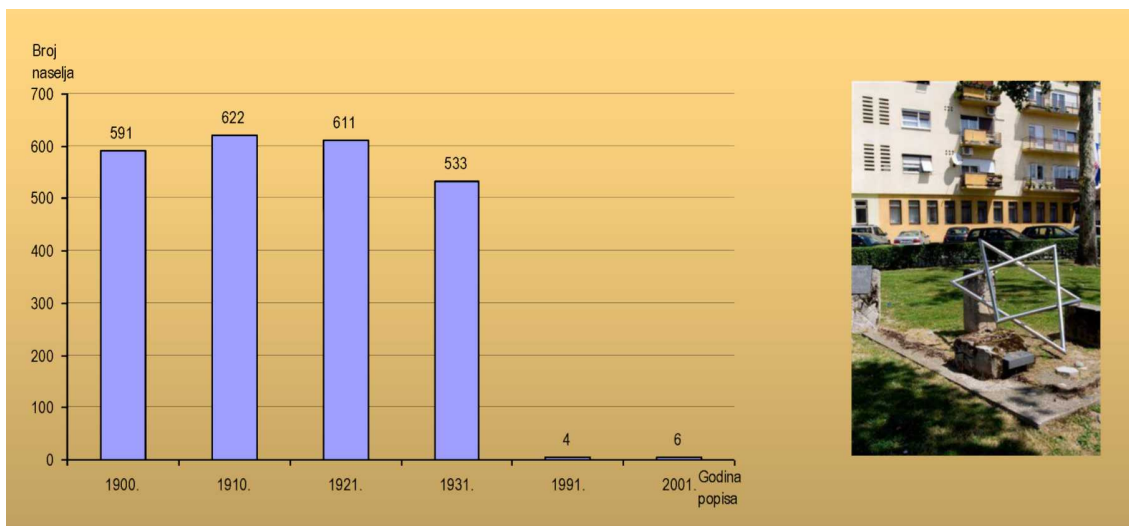
U donjem prilogu prikazani su podaci o broju stanovnika za neke židovske zajednice u Hrvatskoj 1900.,1910.,1921., 1931., 1991. i 2001. godine.

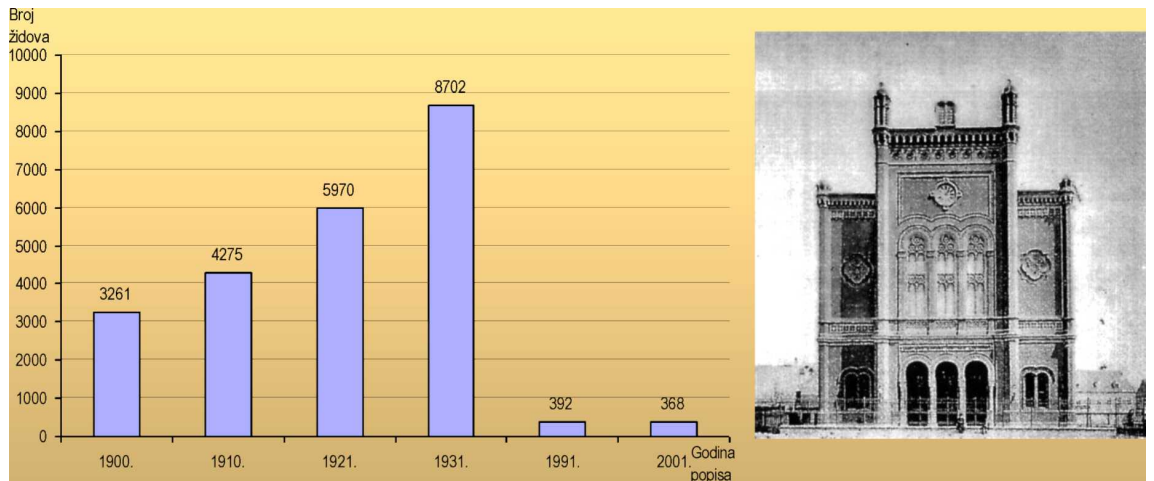

Broj Židova u Varaždinu prema popisima 1900., 1910., 1921., 1931., 1991. i 2001. godine

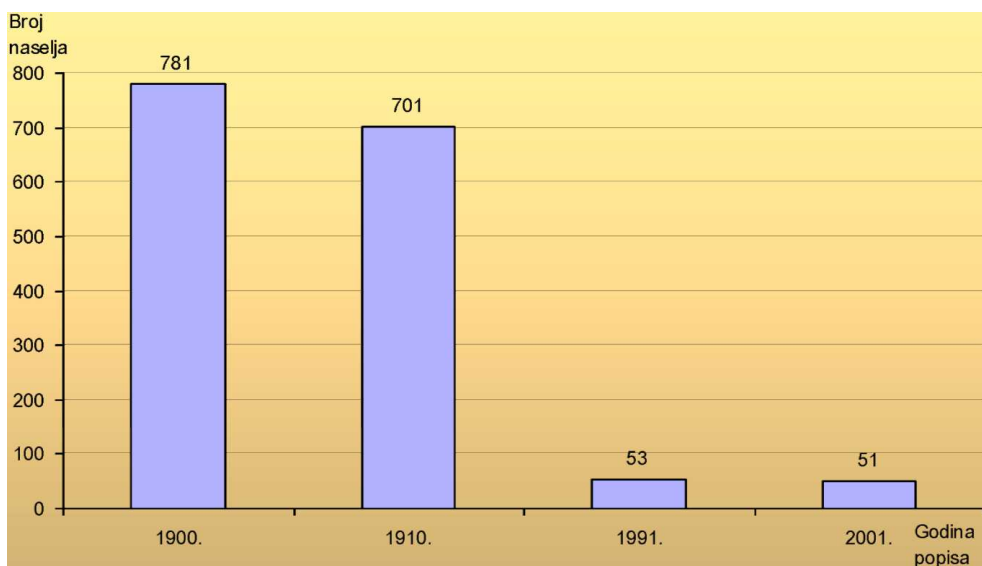

Broj Židova u Čakovcu prema popisima 1900., 1910., 1921., 1931., 1991. i 2001. godine

Broj Židova u Zagrebu prema popisima 1900., 1910., 1921., 1931., 1991. i 2001. godine

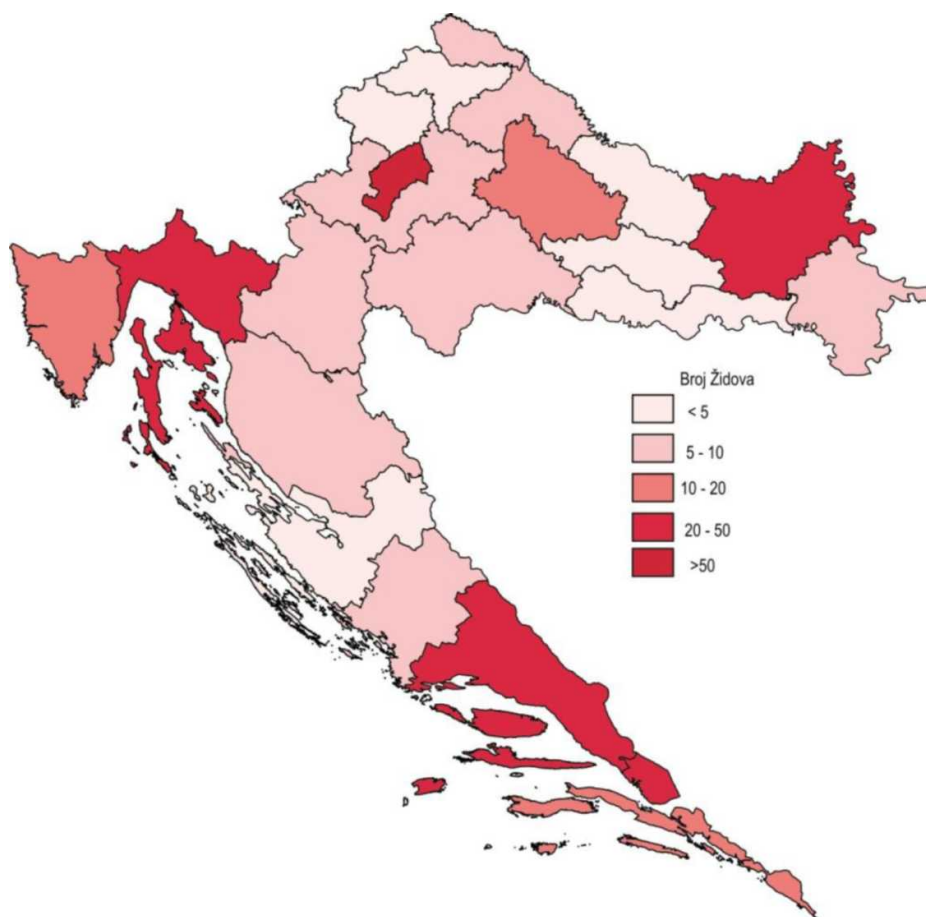
Broj naseljenih mjesta u kojima žive Židovi u Hrvatskoj stalno se smanjuje, posebice nakon 2. svjetskog rata.

Broj naselja u Hrvatskoj u kojima su živjeli Židovi prema popisima stanovništva 1900., 1910., 1991. i 2001. godine

Analiza nekoliko generacija Židova prije holokausta pokazuje stalni socijalni napredak jer je druga generacija, rođena u Hrvatskoj, a školovana u uglednim školama u zemlji i inozemstvu veoma socijalno i ekonomski integrirana pa i asimilirana.

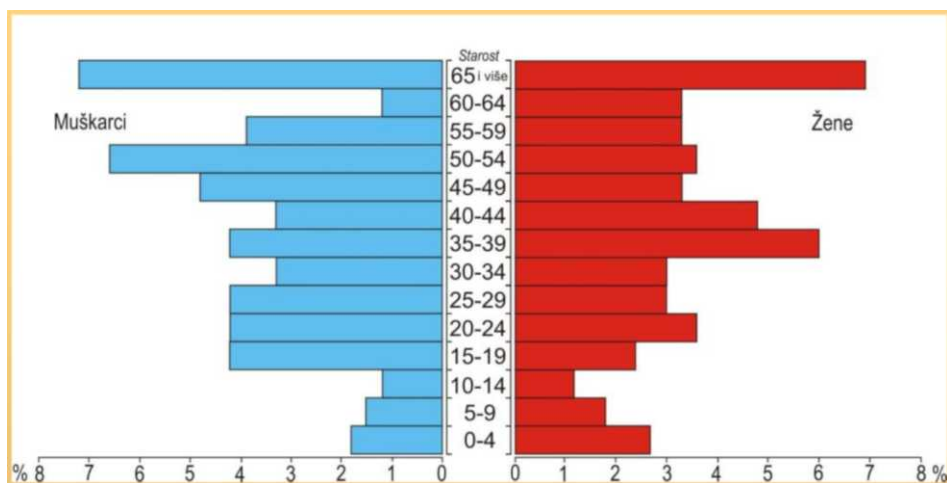
Popisi stanovništva poslije 2. svjetskog rata pokazuju svu širinu tragedije koja je zadesila Židove u Hrvatskoj: njihovo gotovo 80-postotno stradanje te posljedice na dobnu i spolnu strukturu, što se može vidjeti iz priloženih dijagrama.

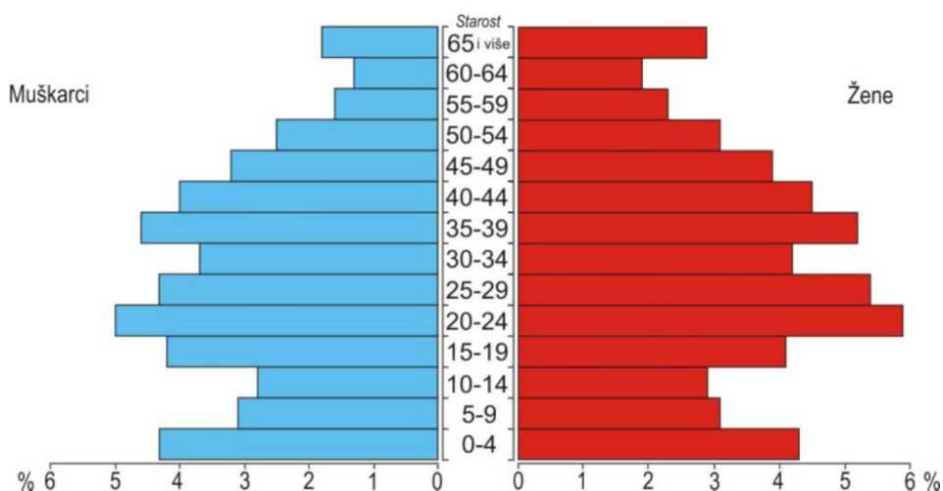
Broj Židova u Hrvatskoj po županijama prema popisu stanovništva 2001. godine

Iz popisa stanovništva Hrvatske 2001. godine i broja Židova po županijama vidljivo je da samo nekoliko županija ima više od 50 Židova.

Demografska struktura židovske populacije (u usporedbi s populacijom Hrvatske) načinjena prema prvom poslijeratnom popisu stanovništva 1948. (prije velike alije u Izrael) pokazuje sve posljedice rata i holokausta: starenje populacije i nestanak cijelih generacija (osobito mlađih).

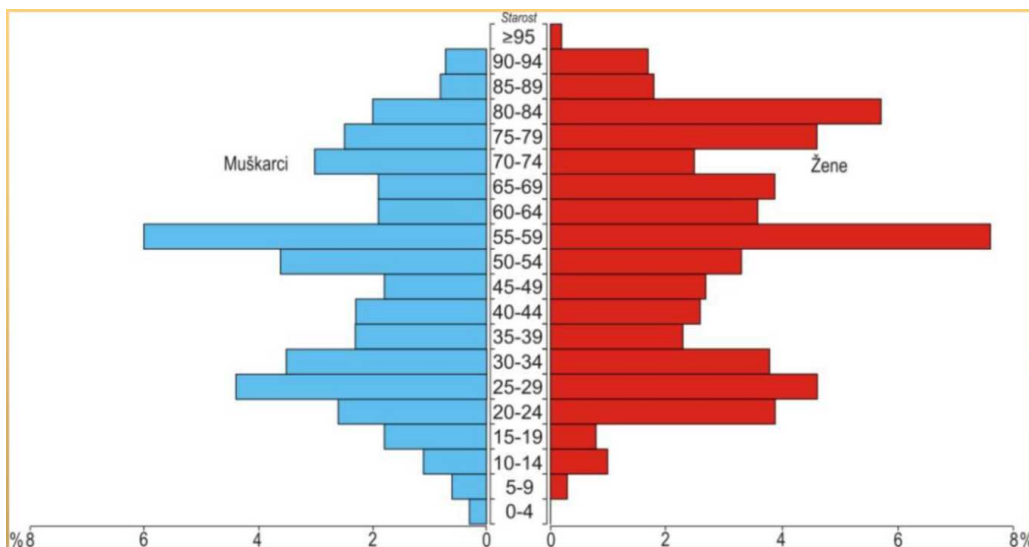

Židovi u Zagrebu po starosti i spolu prema popisu 1948. godine

Stanovništvo Zagreba po starosti i spolu prema popisu 1948. godine

Nedavna istraživanja u Židovskoj zajednici u Zagrebu još uvijek pokazuju užasne posljedice holokausta na demografsku strukturu židovske populacije.

Židovi u Zagrebu prema starosti i spolu 2005. godine (podaci CEND-a)

Komparativne analize pokazuju da, u odnosu na opću populaciju Hrvatske, Židovi imaju nepovoljniju obiteljsku strukturu, manju prosječnu obitelj, manji broj članova obitelji, znatno veći udio udovica, veći udio samačkih kućanstava i znatne zdravstvene probleme (posebice probleme pokretljivosti kod starijih osoba).

Napomena: Ovaj rad dio je istraživanja „Židovske zajednice u Hrvatskoj“ (Grant Claims konferencije), čiji su rezultati u cijelosti prikazani u knjizi Melite Švob: Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu, Zagreb 2010.

Mag. sc. Franc Kuzmič

Pomurski muzej Murska Sobota

franc.kuzmic@guest.arnes.si

EDUKACIJA O HOLOKAVSTU V SLOVENIJI

Ključne riječi: edukacija, antisemitizam, holokaust, šoa, Slovenija

Key words: education, antisemitism, holocaust, shoa, Slovenia

Uvod

V pričujočem prispevku želim spregovoriti o edukaciji o holokavstu v Sloveniji. Najprej naj pojasnim besedo holokavst. Beseda je grška, in sicer holókaustos (holókaustos), kar dobesedno pomeni popolnoma sežgano, oz. pomensko žrtev, ali daritev sežgana na ognju. Besedo so od šestdesetih let prejšnjega stoletja uporabljali v pomenu genocida nad Judi v drugi svetovni vojni. K prepoznavnosti je najbolj prispevala leta 1978 predvajana igrana ameriška televizijska serija o usodi sicer izmišljene nemške judovske družine. Pozneje je bila ta serija predvajana tudi v številnih evropskih televizijskih hišah. Besedo prav tako uporablja spominski muzej v Izraelu Yad Vashem. Toda z judovskega vidika je bolj ustrezna beseda šoa³⁰, ki

³⁰ Hebrejsko *shoa* = velika nesreča.

je v uporabi v današnjem pomenu že od druge svetovne vojne. Tudi v slovenščini vse pogosteje nadomešča besedo holokavst.

Konec druge svetovne vojne je pokazal bilanco, grozoviti obseg največjega, okoli šest milijonov žrtev obsegajočega, genocida v človeški zgodovini nad Judi, kar torej danes imenujemo holokavst.

V Izraelu je memorialni muzej Yad Vashem, ustanovljen leta 1953, čeprav je že tedanja politika imela svoje poglede, kajti takratni premier Ben-Gurion je izjavil, da je zanj močna država Izrael najboljši spomenik judovskim žrtvam. V tem memorialnem muzeju se odvijajo mednarodni shodi in izobraževanja na temo holokavsta. Enega teh izobraževanj se je udeležil iz Slovenije prof. Boris Hajdinjak, profesor zgodovine iz mariborske gimnazije. Slovenske učitelje in mladino je po obisku poučil takole: »Ne samo da je bil muzej vse dni mojega obiska poln predvsem mladih obiskovalcev, pač pa je bil tudi odnos najstnikov do muzeja enkrat: nikomur ni zvonil telefon, nihče ni jedel, ali pil in še žvečilne gumije so pred vhodom izpljunili. Pa tudi sam sem začutil poseben odnos Izraelcev do Yad Vashema.« (Hajdinjak 2010 : 78). Tudi sam sem, avtor tega prispevka, ta muzej obiskal dvakrat in delim isto mišljenje.

Zanimivo je, da je v Prekmurju zaradi multikonfesionalnosti vladala tudi verska strpnost. Seveda je prišlo včasih do kakšnih izpadov, a kaj hujšega ni bilo. To sliko je slovenski javnosti med obema vojnama predstavil tudi Franc Bajlec z besedami:

»Nekaj, kar je ostali Sloveniji tudi tuje, je verska razdeljenost v naši krajini... Verske nestrpnosti v naši krajini ni, to lahko vsakdo mirne duše pove. Samoposebi je pa razumljivo, da ne more biti povsod vse tako, kakor je tam, kjer vlada verska enotnost. Vera oblikuje človekovo dušo in uravnava njegova dejanja. Katoličani in evangeličani v naši krajini živijo skupaj, so si sosedje, pomagajo drug drugemu in govorijo med seboj, kakor da ni nobene razlike med njimi, pa vendar so si tudi med seboj. Židov je samo v naši krajini več, kot v vsej ostali Sloveniji. Ne rečem, da so tudi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši o kakem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in

tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z Židom navadno vsak nežid podleže.« (Novine, 1929: 2)

Da so povojne revolucionarne oblasti Jude postavile v pozabo oziroma na stranski tir, ne velja izgubljati besed. Pred leti so lokalne oblasti v Lendavi porušile tamkajšnjo judovsko šolo kot edini tovrstni ostanek dediščine na Slovenskem.

Leta 2009 je tudi Slovenija 27. januar prvič sprejela kot dan spomina na holokavst.

V Sloveniji se v zadnjem času vse bolj in več posveča edukaciji o holokavstu, predvsem mladim. K temu so sprva pripomogli mediji, ki so začeli postopno osveščati ljudi in prosvetne delavce, ki so nato to prenesli v razrede in posredovali učencem v različnih oblikah.

Zakaj je dejansko to potrebno? V Sloveniji namreč žal še vedno ni tiste stopnje zavesti o tem, kakor bi morala biti. Še vedno se namreč pojavlja načrtna pozaba in je še vedno do neke mere navzoč antisemitizem.

Toda antisemitizem se pojavlja. Ali je šlo na primer za antisemitizem, ali zgolj izpad objestnosti v januarju 2009, ko se je na Sinagogi v Mariboru pojavil grafit »Juden raus. Gaza. Juden raus«?

Ob tem dogodku je vodja Sinagoge Maribor dr. Marjan Toš v dnevniku Večer med ostalim zapisal: »V Sloveniji ne moremo govoriti o odkritem antisemitizmu večjega obsega, a kljub temu moramo spremljati vsak droben pojav z elementi, ali znaki tega predsodka. Tudi v primeru zadnjih napisov na stenah mariborske sinagoge.« (Večer, 2009 : 8).

Ne gre zgolj za ilegalna dejanja in morebitno objestnost, ampak tudi drugače. V slovenskem dnevniku Delo je Luj Šprohar, književnik in predstavnik invalidskih organizacij, med drugim zapisal: »Ali je bilo treba sprožiti vojno v Afganistanu in Iraku, ki Američanom ni hotel ničesar vzeti, pa je šlo menda za nekakšno tajno orožje, s katerim naj bi Irak na primer ogrozil Izrael in svetovno židovstvo, ki finančno uničuje Ameriko in Evropo. Saj ni čudno, da sta Hitler in Stalin dobro

vedela te stvari in sta jih zato preganjala z vsemi jadri. Prav jim je.« (Delo, 1. 10. 2011).

Zoper takšno pisanje je dr. Igor Vojtic vložil ovadbo na okrožno državno tožilstvo v Ljubljani, v kateri med drugim pravi: »Del moje družine je med 1941-43 v okviru preganjanja »z vsemi jadri« odpihnilo v hrvaško taborišče Jasenovac in so ostali tam za vedno. Poleg tega čutim svojo dolžnost ohranjanja spomina do vseh žrtev holokavsta kot član Upravnega odbora Judovske skupnosti Slovenije.«³¹

Ali pa posmeh rednega novinarja Dela Jožeta Pojbiča z besedami: »Rešitev za domače vinogradniške delavce in kletarje bi bila v takšnem primeru samo ena: vstopiti v judovsko vero.« (Delo, 10. 3. 2011). Med pisce novinarje, ki s svojim enostranskim pisanjem zoper izraelsko državno politiko ustvarjajo pogoje za naraščanje antisemitizma, Igor Vojtic v Sloveniji prištevajo še poimensko Boštjana Videmška, Branka Sobana (oba Delo), Erika Valenčiča (Mladina), Jožeta Plešnarja (Večer).

Ko sem dr. Igorja Vojtica zaprosil za pomoč z gradivom za pripravo tega prispevka (referata), mi je na koncu takole napisal: »G. Kuzmič, vidite sedaj, zakaj je vaše delo na izobraževanju o holokavstu tako pomembno in vredno. Ko bo spet postalo prepozno in bodo morebiti odpeljali mene, boste ostali ljudje s čisto vestjo.«³²

Filmi

Danes so poleg tiskane besede najvplivnejši medij filmi, bodisi dokumentarni, ali igrani. In ti so med prvimi začeli prispevati k osveščanju o holokavstu v Sloveniji. Že je bila omenjena igrana ameriška televizijska serija o usodi izmišljene judovske družine Weiss v letih 1935-1945, ki so jo leta 1978 začeli predvajati v Ameriki in potem se je znašla tudi na naših tleh.

³¹ Prepisano iz kopije ovadbe z dne 7. 11. 2011. Na tem mestu se za uslugo in dovoljenje gospodu Igorju Vojtici najpriskrčneje zahvaljujem.

³² Pismo avtorju tega prispevka 5. 2. 2012.

Drugi takšen film je bil Schindlerjev seznam, ki so ga po Sloveniji vrteli v letu 1994. Film je naredil na obiskovalce močan vtis, tako da se je zanimanje za to tematiko dodatno poglobilo. V murskosoboškem televizijskem studiu smo na podlagi tega govorili o usodi prekmurskih Judov. Kot gostjo sem povabil gospo Eriko Fürst, ki je bila sama udeleženka trpljenja v taborišču Auschwitz in ga preživela. Pripoved je bila zelo iskrena in pretresljiva. To je potem spodbudilo še novinarje, ki so pričeli o tem pisati reportaže v časnike in revije.

Prvi dokumentarni film o Judih v Prekmurju³³ je po predlogi avtorja tega prispevka pripravil režiser Štefan Celec. Film ima naslov Spomin na prekmurske Jude (2007). Film so predvajali v več televizijskih hišah, tudi na nacionalni televiziji. Sam se spominja, da je montaža filma potekala zelo mučno, ker so bile izjave tako boleče, da so morali nekaj krat prekiniti snemanje. Izjave so bile prekrute, dodaja.

Zelo odmeven je bil dokumentarni film Radio televizije Slovenije, ki ga je odlično pripravila Katja Stamboldžioski s pomenljivim naslovom: Šoa. Teža molka. Film je bil narejen leta 2008, predvajan pa ob dnevu holokavsta januarja 2009.³⁴

Objektivno prikazovanje krutih dogodkov, ki naj bi ostali kot spomin in opomin, je zelo pomembno. Opazamo namreč, da židovstvo zanima študente več izobraževalnih smeri (teologija, zgodovina, etnologija, slovenistika, likovna umetnost ipd.). Ker

³³ Film je bil posnet leta 2005.

³⁴ Tukaj naj mi dovoljeno, da objavim pismo, ki sem ga poslal gospe Katji Stamboldžioski. Med drugim sem zapisal: »Hvala za poslani posnetek, ki sem ga takoj pregledal. Tudi v torek sem pogledal še enkrat po televiziji. Moram Vam resnično čestitati. Zadeva je dobro narejena. To sem ugotovil sam, sem pa počakal še mnenje drugih tenkočutnih »kritikov«. Vsi do sedaj so se res izrazili pohvalno. Stvar je bila narejena profesionalno. Prav tako je bila pokrita celotna Slovenija in širše (Trst, Gorica). Škoda le, da nismo vključili še Porabja. Prav tako je bilo pravično za vse odmerjeno. Čeprav ista tema, vseeno različni pristopi in usklajena interpretacija in vezno besedilo. Nadvse lepo je med sklopi vkomponirana Erika Fürst s svojim pričevanjem. // Istega mnenja je tudi gospod dr. Toš, s katerim sva se o tem menila. Zadovoljna je tudi g. Erika Fürst, ki včasih ni zadovoljna. Povedala mi je, da je prav tako sama dobila ganljiva pohvalna telefonska in GSM sporočila.« (29. 1. 2009).
Še isti dan mi je po elektronski pošti odgovorila: »Pozdravljeni, zelo sem vesela vaše pohvale in moram reči, da je nam ustvarjalcem res pomembno, da so tako sodelujoči kot širša javnost zadovoljni s filmom. Tudi mi prejemamo res pozitivne odzive, kar me je stalo že kar nekaj kavic... Tudi naš direktor TVja nam je čestital, seveda tudi številni kolegi, ki so film videli.«

sem skoraj vsem konsultant, mentor ali svetovalec, opažam, da ti zavzemajo pravilen odnos do pristopa k raziskovanju in obdelavi te tematike.

Naj med drugim omenim, da si je diplomantka režije na ljubljanski akademiji Maja Weis izbrala za diplomsko nalogo dokumentarec, ki ga je nasloвила Židje v Sloveniji (1989/90).

Razstave

Ena od oblik edukacije o holokavstu je razstava.

Leta 2004 je bila v Sinagogi Maribor razstava z naslovom Holokavst 1933-1945 – Pogum, da se spominjamo. Razstava je bila do takrat na ogled že v 19 državah po svetu. V sliki in besedi poskuša prikazati holokavst – trpljenje evropskih Judov od prihoda nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in vse do propada nacistične Nemčije leta 1945. Prikazala pa je prav tako nekaj gradiva o holokavstu slovenskih Judov, predvsem prekmurskih. Razstava prikazuje posledice ideologije, ki je hotela sredi Evrope imeti etnično, rasno in kulturno čisto družbo. Razstava je nastala v sodelovanju s Centrom Simona Wiesenthala iz Jeruzalema. Ob tej priliki je izšla tudi priložnostna brošurica.

Leta 2008 so tri inštitucije v Sloveniji, in sicer Muzej novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane, Sinagoga Maribor in Pokrajinski muzej iz Murske Sobote prezentirali razstavo z naslovom To ni otroška igra s podnaslovom otroci med holokavstom – ustvarjalnost in igra. Razstavo je pripravil Spominski center Yad Vashem iz Jeruzalema. Razstavo, ki je bila pripravljena na prenosnih panojih, besedilo pa je bilo prevedeno iz nemščine; na dodatnih panojih je bilo dodano še gradivo, ki se je nanašalo glede te tematike tudi na Slovenijo.

Od okoli šest milijonov Judov, umorjenih med holokavstom, je bilo približno milijon in pol otrok. Preživelo je le nekaj tisoč otrok. Torej med umorjenimi je bila četrtnina otrok. To je prav tako zelo pomemben podatek za prezentacijo pri edukaciji.

Omenjena razstava je želela in še želi sporočiti, da so judovski otroci prihajali iz različnih okolij in holokavst je nasilno končal njihovo otroštvo. Številni so poprijeli dela odraslih in tako obupanim in onemoglim staršem pomagali, jim dajali pogum in upanje v boju za preživetje. V prostem času so našli čas tudi za najrazličnejše igre. Ta razstava je imela edukativni namen in je bila v teh treh slovenskih razstaviških lokacijah dobro obiskana.

Naj omenim še nekaj razstav.

Kolo nasilja je bila razstava, ki so jo v Ljubljani leta 2004 postavili muzealci iz več slovenskih muzejev in drugih ustanov. Razstava je nazorno prikazala nasilje, ki se je dogajalo predvsem v 20. stoletju. Med njimi so bili predstavljeni tudi Judje, nad katerimi se je zgrnilo nasilje holokavsta med drugo svetovno vojno. Ob tej priliki je izšel tudi obsežen katalog, kjer razni avtorji obdelujejo razne teme o nasilju. Usodo judovske skupnosti v Sloveniji v 20. stoletju je obdelal in predstavil Franc Kuzmič.

Sinagoga v Mariboru pripravlja in organizira veliko razstav o Judih. Januarja 2009 je bila, na primer, razstava Judje v Prekmurju, posvečena mednarodnemu dnevu spomina na žrtve holokavsta, ki je bila pripravljena skupaj s Pokrajinskim muzejem iz Murske Sobote. Sinagoga v Mariboru pa ima tudi gostujoče razstave na tematiko o Judih, ne zgolj v Sloveniji, ampak širše, tako iz Hrvaške kot tudi iz sosednje Avstrije.

Na Prvi gimnaziji v Mariboru so v letu 2010 pripravili dokumentarno razstavo Holokavst 1933-1945: pogum, da se spominjamo, ki je bila na vidnem mestu - v avli gimnazije.

Ker je bila dokaj močna judovska skupnost tudi na Primorskem, so v Šempetru pri Novi Gorici 21. januarja 2011 v graščini Coronini odprli dokumentarno razstavo Po sledih judovske dediščine ne Slovenskem. Prav tako je bilo strokovno predavanje Slovenski Judje – med pozabo in spominom.

Po Sloveniji kroži prav tako zelo poučna razstava Zvezdna proga – razstava o holokavstu, katero spremlja kratek, a zanimiv in poučen katalog. V katalogu je več krajših prispevkov. Eden od piscev dr. Marjan Toš je svoj prispevek naslovil Holokavst – nenapisana zgodovina. Ta izraz si je izposodil pri slovenskem filozofu in univerzitetnem profesorju dr. Levu Kreftu, prav tako po poreklu Judu, ki je v enem svojih prispevkov opozarjal, »da holokavst presega kakršnokoli individualno, ali kolektivno krivdo, ali sramoto in zanj so predobro vedeli že tedaj, ko se je začel, da bi lahko govorili o skritosti. Konec koncev je šlo za dolgo načrtovan in dovolj očitno izpeljan načrt. Holokavstu je usojena vloga nenapisane zgodovine, ker se ga ne da spremeniti v zgodovino; iz holokavsta se ne da izpeljati zgodovinskega smisla in napredka.« Tako se po njegovem zgodbe o holokavstu ne da povedati. In naj bi še kakorkoli pripovedovali, »bi ne mogli spraviti s sveta dejstva, da ste lahko vsak trenutek žrtev hladnega, načrtnega in vendarle okrutno izpeljanega iztrebljanja, ki sovraži v vas nekaj, na kar nimate nikakršnega vpliva.« (Kreft 2000 : 13)

V Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti je bila leta 2011 odprta razstava Afera Dreyfus (1894-1906), ki so jo naštudirali in pripravili študentje zgodovine s koprške univerze pod vodstvom mentorice dr. Darje Kramberger in jo tudi prezentirali. Razstavo je obiskovala pod strokovnim vodstvom osnovnošolska in srednješolska mladina. Tudi na samem odprtju je bilo zelo veliko ljudi. Razstava je gostovala v več krajih po Sloveniji.

Pavlova hiša (Pavelhaus) iz avstrijske Portne (Laafelda) gostuje v zadnjem času po Sloveniji (Maribor, Ljubljana, Murska Sobota, Lendava) z razstavo umetniškega fotografa Branka Lenarta Preteklo in pozabljeno. Gre za fotografske posnetke judovske kulture, ki se je ohranila do današnjih dni na ozemlju Slovenije. Že sam naslov jasno pove njen namen. Razstavo spremlja prav tako bogat katalog, ki ga je pripravila mag. Elisabeth Arlt.

V Lendavi je stalna postavitev razstave Judje v Lendavi (od leta 2002). Razstavo obiskujejo turisti, učenci in dijaki ter drugi. Je zelo edukativna. Sedaj bo v kratkem prerasla v razširjeno in prav tako stalno postavitev z naslovom Judje v Prekmurju.

Del razstave o Judih v Prekmurju je tudi v regionalnem muzeju Pomurskega muzeja v Murski Soboti v sestavi stalne postavitve, kjer se tudi organizirajo razne učne ure z delovnimi listi.

Knjige, razprave, publikacije

Eno od sredstev edukacije holokavsta je nadalje knjiga. Murskosoboška založba Franc-Franc je leta 2010 izdala knjigo Dragice Haramije Holokavst skozi otroške oči. Kakor ugotavlja Haramijeva, je tema holokavsta v mladinski književnosti še vedno tabuizirana, saj so vsa obravnavana dela, z izjemo Dnevnika Ane Frank, izšla šele v zadnjih petih letih. Pojasnila je, da obstaja več tipov besedil: dnevniki oseb, ki so bile žrtve holokavsta, besedila taboriščne proze tistih, ki so preživeli, besedila o skrivanju pred taborišči in zgodovinski romani. Omenjena knjiga prinaša kratko zgodovino holokavsta in osnovne termine (izrazje) ter 16 leposlovnih del, od tega šest mladinskih. Večina del je sicer prevedenih, nekaj zgodb pa je slovenskih avtorjev. V knjigi, ki je dejansko monografija, so zbrana dela, ki tematizirajo koncentracijsko taborišče v Auschwitzu.

Mladim pa je gotovo lahko v veliko vzgojno vrednost knjiga Dnevnik Ane Frank, ki je prvič izšla leta 1947 in je prevedena prav tako v slovenščino. Doživela je več ponatisov in izdaj.

Ob pravilni interpretaciji je nedvomno dobro edukativno sredstvo pri najstnikih.

V zadnjem času je raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino dr. Andrej Pančur izdal pomembno delo Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta (2011), v kateri predvsem statistično obdela in prikaže stanje judovskega prebivalstva v Sloveniji pred drugo svetovno vojno, torej pred holokavstom, in potem po njem. Knjiga oz. študija je zelo dobro izhodišče za nadaljnje študijske raziskave v tej smeri.

Druga pomembna knjiga, ki je izšla prav tako pred kratkim, je doktorska disertacija dr. Marjana Toša, predelana v knjižno izdajo z naslovom *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (2012). Knjiga obravnava pretežno antisemitizem, holokavst prekmurskih Judov in spomin na vse to danes. To je do sedaj nekakšna prva sinteza te tematike, čeprav je še veliko sivih lis, ki jih bo potrebno obdelati in potem posredovati javnosti.

Sem pa lahko prištevamo še razne kataloge oziroma publikacije ob razstavah, katerih besedilo ima prav tako edukativni pomen.

Sicer pa je na voljo v slovenščini prav tako nekaj zbornikov o posameznih koncentracijskih taboriščih.

Znanstvena srečanja – simpoziji

Oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru in Pokrajinski arhiv Maribor sta 14. januarja 1997 priredila enodnevni simpozij in razstavo z naslovom *Mariborski Židje ob petstoletnici izгона iz mesta*. Univerza v Mariboru, Pokrajinski arhiv Maribor in Mestna občina Maribor pa so v dneh od 16. do 19. oktobra 1997 organizirali mednarodni simpozij *Srednjeveške judovske skupnosti in njihova kulturna dediščina v srednji Evropi*. V letu 2000 je izšel *Judovski zbornik z referati teh dveh srečanj v Časopisu za zgodovino in narodopisje*. Prispevki v zborniku (žal ne vseh udeležencev)³⁵ so razdeljeni na dve področji: zgodovinski prikaz in kulturna dediščina.

V Sloveniji je edukativno dejavnost kot nacionalni koordinator prevzela Sinagoga Maribor, katere vodja je dr. Marjan Toš. Vseskozi se vključuje v ta projekt vse več soorganizatorjev, kar je razveseljivo. Tako so leta 2011 med soorganizatorji bili: Muzej novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani, Inštitut za novejšjo zgodovino v Ljubljani, Univerzitetna knjižnica iz Maribora, Pokrajinski muzej iz Murske Sobote,

³⁵ V spremni besedi je namreč zapisano: »V tem zborniku objavljamo močno razširjena besedila referatov večine na tem simpoziju sodelujočih predavateljev.« (ČZN, 2000 : 6).

Pavlova hiša iz Potrne (Laafelda) iz Avstrije, Študijski center za narodno spravo iz Ljubljane, Prva gimnazija iz Maribora, osnovna šola Draga Kobala iz Maribora, osnovna šola Pesnica pri Mariboru, Evropsko središče Maribor, občina Šempeter-Vrtojba, Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko iz Nove Gorice, Raziskovalno-dokumentacijski center JAS iz Ljubljane in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.

Že nekaj let se v Mariboru prirejajo znanstvena srečanja prav na temo o edukaciji holokavsta. Takšno je bilo 15. oktobra 2009 poimenovano kot znanstveni sestanek na temo Preseganje nestrpnosti, kjer so obravnavali tudi Jude.

Naslednje leto, torej 2010, je bilo v Mariboru v Sinagogi znanstveno srečanje na temo Holokavst in njegove posledice na Slovenskem, kjer so z referati sodelovali slovenski zgodovinarji, ki se ukvarjajo s to tematiko. V vabilo v obliki zloženke je dr. Toš svoj apel zaključil z besedami: »Naj odzvanja biblični »Zakhar« (spominjal se boš) in naj nam okrepi težnjo k spominjanju in pričevanju...«

Znanstveno srečanje v okviru mednarodnega projekta Šoa – spominjajmo se na temo Vsako leto eno ime, je bilo v Mariboru v Univerzitetni knjižnici 26. januarja 2011, dan pred svetovnim dnevom holokavsta. Zvrstilo se je sedem referatov, katerih osrednja rdeča nit je bila reševanje Judov s pomočjo posameznikov, tako imenovanih pravičnikov. Na tem srečanju je bil predstavljen tudi referat Učenje o holokavstu – svetovne izkušnje, ki so ga pripravili predstavniki Yad Vashema: dr. Wolf Kaiser iz Nemčije, dr. Juliane Wetzel iz Nemčije in dr. David Silberklang iz Izraela.

V sklopu dogajanj spomina na holokavst je bilo v letu 2011 v Mariboru na Prvi gimnaziji naslednji dan, 27. januarja, strokovno predavanje dr. Ota Lutharja z naslovom Nacizem in samoironija, na osnovni šoli Draga Kobala pa odprtje dokumentarne razstave Holokavst 1933-1945 (Pogum, da se spominjamo). Istega dne je Sinagoga v Mariboru ponudila ogled dokumentarno-fotografske razstave Preteklo in pozabljeno s kulturnim večerom v izvedbi dijakov mariborske Prve

gimnazije in s svečanim nagovorom častnega pokrovitelja projekta, ministra za zunanje zadeve Republike Slovenije Samuela Žbogarja.

O holokavstu v šolah

Gimnazija v Murski Soboti je v okviru projekta Preseganje mej, v katerega so bile vključene šole iz obmejnih področij Avstrije in Slovenije, pripravila 10. januarja 2008 prireditve z naslovom »Ana Frank – zgodba za sedanjost«. Na prireditvi so bile podeljene prav tako nagrade za najboljše literarne prispevke, ki so jih pisali učenci zadnjih razredov osnovnih šol na temo vojna. Po prireditvi je bila na gimnaziji na ogled še potujoča razstava z istim naslovom.³⁶

V ta okvir pa sodi prav tako posebno srečanje z dijaki na isti šoli, na katerem je Franc Kuzmič predstavil najprej zgodovino prekmurskih Judov, dr. Marjan Toš pa izsledke za svojo doktorsko disertacijo – spomin na prekmurske Jude po letu 1945. Dijaki kot dijaki so že postajali nemirni vse bolj in bolj. Potem je spregovorila interniranka Erika Fürst. S posebnim tonom, premori, dikcijo in iskreno izpovedjo je pripovedovala svojo kalvarijo do samega taborišča smrti v Auschwitz, življenje in peklenko trpljenje v samem taborišču, žalostne družinske vezi, osvoboditev, pot domov in potem poskus ponovnega življenja na požganem in uničenem ognjišču, o nesebični pomoči sošolcev itd. Medtem ko je pripovedovala, so dijaki utihnili, nastala je grobna tišina, pojavile so se celo solze v očeh. Tega ni mogoče opisati, to se mora samo doživeti. Iz tega sledi, da so takšna pričevanja iz prve roke gotovo najboljši edukator.

Po tem zgledu je nato še Prva gimnazija iz Maribora leta 2010 pripravila srečanje Erike Fürst, z naslovom: Preživela sem taborišče smrti Auschwitz...

Sledila so vabila še od drugod. Celotni dijaki gimnazije iz avstrijskega Radkersburga so jo želeli poslušati.

³⁶ Razstavo sta financirali Hiša Ane Frank iz Amsterdama in Združenje Ane Frank, ki ima sedež na Dunaju.

V času spomina na holokavst je bila leta 2011 na osnovni šoli Pesnica pri Mariboru tematska učna ura V opomin naslednjim rodovom – holokavst in srečanje s predstavniki Yad Vashema.

Med slovenskimi prosvetnimi delavci si glede edukacije holokavsta največ prizadeva prof. Boris Hajdinjak iz Prve gimnazije v Mariboru, ki med drugim pripravlja prispevke za učitelje po šolah, kot gradivo, med drugim v šolskih publikaciji Zgodovina v šoli.

Okrogle mize, spominski večeri in tiskovne konference

Tudi to je ena izmed oblik edukacije o holokavstu. Naj omenim le nekaj.

V času spomina na holokavst je bil leta 2010 v Sinagogi v Mariboru organiziran Spominski večer. Nagovor je imel predsednik Vlade Republike Slovenije Borut Pahor. Nastopal je pevski zbor in Gibalno gledališče Prve gimnazije Maribor.

Ena od okroglim miz je bila na primer 20. maja 2010 na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani prav na temo Holokavst na Slovenskem, kjer so o najnovejših zgodovinskih raziskavah in trendih s področja muzejske predstavitve in poučevanja te tematike spregovorili vidni slovenski raziskovalci holokavsta in židovstva.

Za seznanitev širše javnosti je bila 25. januarja 2011 na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije tiskovna konferenca s predstavitvijo aktivnosti na področju preučevanja zgodovine in posledic holokavsta nad slovenskimi Judi ter prizadevanj za polnopravno članstvo Slovenije v mednarodni organizaciji ITF (učenje o holokavstu). Sodelovali so predstavniki organizatorjev prireditev.

Spominska obeležja

V Sloveniji pa poskušajo prispevati k edukaciji še spominska obeležja.

Med spominska obeležja spadajo fasadne plošče na stavbah, judovska pokopališča, kjer so poleg grobov tudi spomeniki oz. spominska obeležja, kakor v Dolgi vasi pri Lendavi, potem spominski park žrtvam holokavsta v Murski Soboti na bivšem judovskem pokopališču itd.

Leta 2010 je bil v času spomina na holokavst 29. januarja pred železniško postajo postavljen v Murski Soboti spomenik, ki ga sestavljata klopca in kovček, metaforično opozarja na usodo prekmurskih Judov, ki so morali v koncentracijska taborišča.

V Mariboru so bili v januarju 2012 v spominskem dnevu holokavsta postavljeni Tlakovci spomina.

Ob letošnjem dnevu holokavsta (2012) je predsednik Republike Slovenije dr. Danilo Türk odlikoval gospo Eriko Fürst, soboško Judinjo, ki je preživela taborišče v Auschwitzu, z Zlatom redom za zasluge »za izjemen osebni prispevek k slovenski in evropski zgodovinski zavesti o holokavstu iz avtentične perspektive preživelega ter za dragocen prispevek k ohranjanju spomina na zgodovino in usodo slovenskih Judov.«³⁷

Evropski dan judovske kulture

Prva nedelja v mesecu septembru je posvečena Evropskemu dnevu judovske kulture. Sinagoga Maribor je namreč od leta 2010 nacionalni koordinator projekta, s katerim po vsej Evropi prezentirajo judovsko zgodovino in kulturo s poudarki na nekaterih skupnih iztočnicah, ki povezujejo judovsko kulturno dediščino na stari celini. Poglavitni namen organizatorjev prireditev v okviru nacionalnih koordinacijskih

³⁷ Citirano iz utemeljitve na vabilu iz protokola avtorju tega prispevka 24. 1. 2012.

odborov je, da bi izvirno in sporočilno bogato izpostavili judovsko zgodovino, kulturo in kulturno dediščino kot sestavni del evropske dediščine, kulture in zgodovine. Judovstvo je namreč pustilo pečat na življenjskem slogu večine evropskih narodov in ljudstev, tako preko vrednot, ki jim sledi, kot tudi zaradi skupnega življenja Judov in nejudov. Ta dediščina je na Slovenskem, splošno gledano, sicer skromna, a vendarle ohranjena in se v okviru projekta EDJK vsako leto skozi različne aktivnosti prezentira najširši javnosti. S tem projektom slovenski organizatorji tudi odpravljajo nekatere stereotipe o nepomembnosti judovskega življa na Slovenskem v preteklosti in zlasti v sodobnem času, ko smo soočeni z dejstvom, da imamo v Sloveniji eno najmanjših judovskih skupnosti v Evropi.³⁸

Vsako leto se v Sloveniji vključuje vse več krajev v EDJK, predvsem, kjer so včasih živeli Judje.

Leta 2011 so ga obeležila slovenska mesta Maribor, Murska Sobota, Lendava, Ptuj in Ljubljana. Nosilna tema programa je bila Zazrti v prihodnost.

Na prireditvah se tega dne odvijajo predavanja, literarna branja, pravljice, koncerti, filmske projekcije in spremljajoče razstave.³⁹

Trezno prikazovanje vseh teh dejstev pa vodi tudi do tega, da se starejši ljudje začno poglobljati v preteklost in naši generaciji odkrivajo tako imenovane pravičnike. To so tisti ljudje, ki so rešili življenje vsaj enemu Judu. In iz Slovenije prihaja letos predlog za še enega upravičenega pravičnika, ki bo našel svoje mesto v memorialnem centru v Jeruzalemu.

Ob letošnjem dnevu spomina na holokavst sem avtor tega prispevka dal za javnost izjavo, ki je bila objavljena tudi na spletni strani, »saj se je spomin na holokavst in padle žrtve po besedah Kuzmiča izgubil predvsem pri mlajši populaciji, zato

³⁸ Povzeto iz okrožnice Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 3. 6. 2011.

³⁹ V Murski Soboti smo organizirali *Popoldne judovske glasbe in poezije*. Obisk je bil nadvse dober in je vse obiskovalce zelo navdušil. Nastopila je mlada glasbeno instrumentalna skupina Harfa-Kinor iz Murske Sobotice. Vložki poezije so bili iz stare svetopisemske hebrejske poezije, evropskih in svetovnih pesnikov in celo pesnikov iz dežele ob Muri.

komemoracija predstavlja dobro izhodišče za opomin tudi prihodnjim generacijam.«⁴⁰

Sklepna beseda

Naj zaključim ta prispevek z besedami dr. Marjana Toša. »Spomin na holokavst in na tragedijo genocida pa ne sme biti le spomin na žrtve, pač pa tudi na tiste, ki so to največjo tragedijo iz prve polovice 20. stoletja preživeli. Dolžnost zdajšnjih generacij in tudi naloga zgodovinopisja je, da 66 let po koncu holokavsta in zaradi odhajajočih generacij preživelih preprečimo izgubo spomina na eno najtemnejših plati zgodovine minulega stoletja.« (Toš: Zvezdna proga : 8).

Summary

EDUCATION ON HOLOCAUST IN SLOVENIA

In the following contribution I would like to speak about education on holocaust in Slovenia.

After the ending of the II World War numbers proved a horrible 6 Millions victims genocide of Jews, today named holocaust or with recent term Shoah.

In the past years in Slovenia more attention to the education on holocaust for the young people is devoted. It started with media, which introduced this topic to adults, also education workers, who eventually brought it in the classroom.

Why is it actually necessary? Sadly, in Slovenia we still didn't reach the grade of consciousness as we ought to. Methodical oblivion and a certain amount of anti-Semitism are still present.

The after-war revolutionary authorities have placed Jews on a siding track, which is a fact.

⁴⁰ Vzeto iz: Sobota.info.ponedeljek.30.januar 2012 ob 8,07.

Objective interpretation of the cruel happenings, which should remain a memory and a reminder, is significant. Especially as we notice, that Jewry is interesting for a variety of students (of theology, history, ethnology, Slovene, fine arts, etc).

In Slovenia the education on holocaust is coordinated on national level by Sinagoga Maribor, which is led by Dr. Marjan Toš. Throughout this project more co-operators are being involved, which is very encouraging.

Each January, when we reminiscent of holocaust, in Maribor for several years now meetings of experts on the topic of education on holocaust are being organised.

The first Sunday in September is dedicated to the European Day of Jewish Culture (EDJK). Since 2010 The Sinagoga Maribor is the national coordinator of the European project, which promotes Jewish history and culture connecting its legacy on the old continent. Their goal in the national frame is to represent the authentic and various Jewish history, culture and heritage as a constituent part of the European history, culture and heritage. Jewry left a remarkable trace on lifestyle of the majority of European nations, through their values as well as co-existence of Jews and Non-Jews. This particular heritage is quite modest in Slovenia however it is preserved and presented each year through the EDJK project in a variety of activities to the widest public. Due to this project some stereotypes concerning the triviality of Jewish population in Slovenia in the past and especially in modern living, as we have to face one of the smallest Jewish communities in Europe, are being dismissed.

Each year the number of locations, taking part in the project, is rising, especially the ones, where Jews have lived in. On this special Sunday lectures are organised, as well as literature reading, story-telling, musical concerts, movie projections and exhibitions.

Sober representation of all the known facts leads to the point that elder people start to deepen the past and unveil to our generation the so called Righteous. These are the ones, who saved at least one Jewish life.

One of the most persuasive holocaust witnesses is a concentration camp survivor Erika Fürst from Murska Sobota. She willingly visits schools and explains to the juveniles her personal experiences in the death camp Auschwitz. This year she was honoured by the president Dr. Danilo Türk with merit order.

And this year from Slovenia another recommendation for the title Righteous is being sent to the Memorial Centre in Jerusalem.

In this contribution I have tried to sketch the educational activity in Slovenia in the field of movie, exhibitions, journalism (books, debates, publication), scientific meetings and symposia, about holocaust education in schools, debates, memorials, press conferences and the European Day of Jewish Culture.

LITERATURA

1. BAJLEC, Franc. 1929. Naše posebne razmere. Verske razlike. Novine (Črensovci), 18. avgusta 1929.
2. GAŠPAR, Mirjana, Beta LAZAR. 1997. Židje v Lendavi. Lendava: Lindplast, Pince.
3. HAJDINJAK, Boris. 2010. Šo'ah – spominjajmo se! Zgodovina v šoli, 19, št. 1-2, str. 90-94.
4. HANČIČ, Damjan, Renato PODBERŠIČ. 2007. Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem. Jože Dežman in Hanzi Filipič (ur.). Hitlerjeva dolga senca: nacionalsocialistično državnoterroristično in rasistično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji. Celovec: Mohorjeva, str. 175-190.
5. JELINČIČ BOETA, Klemen. 2009. Judje na Slovenskem. Celovec: Mohorjeva.
6. KEREC, Darja. 2000. Judje v Murski Soboti v letih 1934-1954. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor), 71, št. 4, str. 591-613.
7. KREFT, Lev. 2000. Šo'ah. Wolfgang Benz, Holokavst. Ljubljana, 13.
8. KUZMIČ, Franc. 2010. Migracije Judov v Slovenskem prostoru skozi čas. Peter Štih in Bojan Balkovec (ur.): Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 651-658.

9. KUZMIČ, Franc. 2003. Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru : sosodstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, str. 137-142.
10. PANČUR, Andrej. 2008. Judje s spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi. Nevenka Troha, Mojca Šorn in Bojan Balkovec (ur.): Evropski vplivi na slovensko družbo. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 367-381.
11. PANČUR, Andrej. 2011. Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Celje: Zgodovinsko društvo.
12. PANČUR, Andrej. 2010. Zgodovina holokavsta na Slovenskem. Zgodovina v šoli, 19, št. 1-2, str. 32-37.
13. TOŠ, Marjan. 2009. Antisemitizem brez Judov? Večer (Maribor), 28. januarja 2009.
14. TOŠ, Marjan. 2012. Zgodovinski spomin na prekmurske Jude. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
15. ŽUNEC, Branko. 1994. Slovenska različica Schindlerjevega seznama. 7 D (Maribor), 18. maja 1994, str. 18-19. – Intervju s Francem Kuzmičem o holokavstu.

SAŽETAK

U ovome radu želim prikazati neke činjenice o edukaciji o holokaustu u Republici Sloveniji. Kraj Drugog svjetskog rata pokazao je bilancu: oko šest milijuna žrtava genocida, najvećeg zločina nad Židovima u povijesti. To danas nazivamo holokaustom.

U Republici Sloveniji se u posljednje vrijeme sve više vremena ulaže u edukaciju o holokaustu, posebno edukaciju mladih.

Zašto je to potrebno? U Republici Sloveniji, naime, na žalost, još uvijek nema zadovoljavajućeg stupnja svijesti o tome. Još uvijek je, naime, primjetno namjerno zaboravljanje i još uvijek je do neke mjere prisutan prikriven antisemitizam.

Objektivno prikazivanje okrutnih događaja, koji bi trebali ostati kao uspomena i opomena, vrlo je važno.

Trezveno prikazivanje svih tih činjenica vodi i do toga da se i stariji ljudi počinju produbljivati u prošlost i našoj generaciji, a time i budućima, otkrivati takozvane pravednike.

U ovome sam radu barem djelomično pokušao pokazati edukativnu djelatnost o holokaustu u školama Republike Slovenije na području filma, izložbene djelatnosti, publicistike (knjige, rasprave, publikacije), znanstvenih susreta i simpozija, okrugih stolova, spomen večeri i tiskovnih konferencija, memorijalnih obilježja, kao i Evropski dan židovske kulture.

dr.sc. Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“

ŽIDOVU U HRVATSKOM ZAGORJU

s naglaskom na Varaždinsku županiju⁴¹

Židovi na prostoru Hrvatskog zagorja od srednjeg vijeka do kraja 17. stoljeća

Prvi židovski doseljenici spominju se u svim predjelima Kraljevine Hrvatske i Slavonije već u 17. stoljeću. Prema neslužbenim izvorima, prvo ih nalazimo u Podravini još u vrijeme Osmanlija i to u selu Drnju gdje se u 17. stoljeću obavljala razmjena zarobljenika, a istovremeno je tu bio i trgovački raštel.⁴² Mjesto u kojem sa sigurnošću možemo potvrditi da su zabilježeni prvi Židovi u 17. stoljeću, a to nam potvrđuju i izvori, bilo je trgovište Legrad. Već se na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. u Legradu nalazi ucrtano židovsko naselje „Juden Statt“ koje se razvilo izvan utvrđenog dijela grada. Na planu je to zapadni dio grada, izdvojena cjelina, koju od ostalog naselja dijeli velika bara preko koje leže tri mosta na stupovima. Pretpostavlja se da su tu stanovali članovi židovske zajednice.⁴³ Nekoliko godina kasnije, 1676. godine, u popisu davatelja poreza za Legrad navodi se da se porez skupljao i od Židova, međutim ne navodi se za koliko obitelji. Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu pronađen je u kanonskim

⁴¹ Rad pod naslovom *Židovi u Hrvatskom zagorju* je u međuvremenu dopunjen i objavljen u *Studia lexicographica*, časopis za leksikografiju i enciklopedistiku, god 10/11, 2016-2017, 19/20, 63-118.

⁴² DOBROVŠAK Ljiljana, *Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, *Podravina*, br. 6., prosinac, Koprivnica, 2004., 24, PETRIĆ Hrvoje, *Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh)*, *Podravina*, br. 2., Koprivnica, 2002., 99.-114.; PETRIĆ, Hrvoje *Koprivnica u 17. stoljeću*, Samobor, 2005., 261. Drnje je u osmansko vrijeme bilo trgovački raštel u kojem su se na Đurđevo razmjenjivali zarobljenici pa je očito da su tu u prošlosti prebivali židovski trgovci jer se čak i danas jedan dio ulice zove *Židovaroš*. Prema H. Petriću najvjerojatnije se radi o getu koji je istodobno postojao i u Legradu još u 17. stoljeću.

⁴³ SLUKAN-ALTIĆ Mirela, *Legrad-grad na sutoku rijeka i razmeđu država*, *Podravski zbornik*, 28., Koprivnica 2002., 115., KLEMM M., *Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br. 1., Varaždin, 1986., 98.; KLEMM Miroslav, *Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br.1., Varaždin, 1986., 193.-202.

vizitacijama 1698. godine.⁴⁴ Uz taj prvi val „privremeno“ naseljenih Židova u Podravini susrećemo i pokućarce, koji su iz susjednih ugarskih županija u Podravinu dolazili trgovati. Obilazili su sela i gradove te se krajem tjedna, prije sabata, vraćali kući. Za prisutnost Židova u nešto ranijim razdobljima, u 15. i 16. stoljeću, imamo vrlo malo podataka. U radu Magdalene Lončarić objavljenom 2009. godine u Zborniku o Varaždinu navodi se da se u prvom popisu građana Varaždina iz 1520. nalazi jedan stanovnik po imenu Jascobus Isak, za kojeg autorica smatra da bi na temelju imena i prezimena mogao biti Židov ili pokršteni Židov.⁴⁵ Budući da drugi podaci ne postoje, vrlo je teško samo na temelju imena pretpostaviti je li netko Židov ili ne, no uzmemo li ovu činjenicu kao točnu, to bi bio prvi podatak o prisutnosti Židova u Hrvatskoj u 16. stoljeću. Uz ovaj podatak, imamo i neke naznake njihove prisutnosti i iz ranijih razdoblja jer u Hrvatskom zagorju susrećemo i toponime kao što su Judenstadt, Židovina, Židovske grabe i Židovnjak, kojih ima ih i u Štajerskoj i Kranjskoj. Židovnjak je mjesto kod Bedekovčine (kotar Zlatar-Krapina), Judenstadt (Židovski grad) predio je u Krapini, Židovina je utvrda koja pripada gradu Zlataru i katastarskoj općini Belec, dok su Židovske grabe na Ivanščici nedaleko Očure.⁴⁶ Prema Ortneru, koji se oslanja na A. Blaškovića, mjesta su dobila imena još u rimsko doba, i to po tome što „naš narod sebi predstavlja sve za židovsko, što je pretkršćansko, dakle pogansko“.⁴⁷ Arheolog Krešimir Filipec navodi da je toponim Židovina, pučki naziv grada, možda nastao iz činjenice da je grad bio u vlasništvu ivanovaca koji su se nastanili u Palestini, dakle židovskoj zemlji, i koje su mještani jednostavno zvali Židovima.⁴⁸ Maren Frejdenberg prve podatke o toponimima koji u sebi sadrže izraz Juden (Judenburg, Judenhof i Judendorf) nalazi tek u dokumentima iz 12. stoljeća na području današnje Slovenije (Koruška, Štajerska i Kranjska) i Austrije. Gotovo su svi nastali u slabo naseljenim područjima, ali na izuzetno dobrom položaju i na raskrižjima putova. To su bila mjesta prikladna za lokalnu, ali prvenstveno tranzitnu trgovinu. Nastanak ovih toponima povezan je s posljedicama protjerivanja Židova iz Rajnske oblasti u 11.

⁴⁴ *Magyar-Zsidó oklevéltár-Monumenta Hungariae Judaica* (dalje MZO), ur. Grünwald Fülöp i Scheiber Sándor, V./I. kötet (svezak) 1096.-1700., Budapest, 1959., 401.-402.; DOBROVŠAK Lj., Židovi i njihov utjecaj, 24., PETRIĆ H., Vom Halden im alten Koprivnica, 109.-110., PETRIĆ Hrvoje, *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba*, Zbornik radova, Zagreb, 2004., 67.-68.

⁴⁵ Magdalena LONČARIĆ, Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu, *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209.-2009.*, Zbornik radova, ur. Miroslav Šicel, Slobodan Kaštela, Varaždin, 2009., 191.; Ljerka Perči, Popis građana Varaždina iz 1520. godine, *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 1, Varaždin, 1986., 267.-276., 273.

⁴⁶ FILIPEC Krešimir, Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici, *Opvscula Archaeologica*, Radovi arheološkog zavoda, vol. 23.-24., prosinac, 2000., 353.-354.

⁴⁷ ORTNER Stjepan, *Povijest gradine i trgovišta Krapina*, Zagreb, 1899. 12., 60.-61.

⁴⁸ FILIPEC Krešimir, Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici, 356.

stoljeću.⁴⁹ Isto tako, u razdoblju od 12. do 14. stoljeća zabilježeno je dosta podataka o boravku i postojanju Židova u Celovcu, Mariboru, Ptuj, Radgoni, Celju i drugdje.⁵⁰ Može li se povezanost toponima u Austriji i Sloveniji povezati s toponimima u Hrvatskoj još nije istraženo, ali da hrvatski toponimi potječu iz razdoblja srednjeg vijeka, a ne rimskog doba, vrlo je vjerojatno. Niti u Sloveniji ni u Austriji kod svih toponima nema izravnih podataka o konkretnim Židovima, nego nas na židovsku prisutnost upućuju samo nazivi toponima, koji govore o tome da su se u srednjem vijeku na ovom području naseljavali Židovi, izraženije tek u 13. stoljeću.⁵¹ U 14. stoljeću susreću se i prvi Židovi u Zagrebu (Gradec, 1355.),⁵² a govori se o povezanosti zagrebačkih židovskih trgovaca sa židovskim trgovcima u Štajerskoj pa ne bi bilo čudno da su i u Hrvatskoj postojala mjesta prikladna za lokalnu tranzitnu trgovinu, u kojima su se trgovačke karavane mogle odmoriti, nahraniti ili zamijeniti konje u vlasništvu židovskih trgovaca. Toj činjenici ide u prilog i konstatacija napisana u knjizi Janeza Vajkarda Valvasora (1641.-1693.) „Die Ehre des Horzogtums Crain/Slava vojvodine Kranjske“ u kojoj on navodi da su ljubljanski Židovi 1213.-1217. bili bogati i trgovali su s Mlečanima, Hrvatima i Mađarima.⁵³ Možemo još spomenuti da se u Zagrebu, u jednom od sudskih spisa (2. veljače 1456.) spominje Isaac de Sthubbicza.⁵⁴ Prema sve do sada navedenom vrlo je vjerojatno da je ipak riječ o boravku Židova na ovim prostorima.

Židovi u Hrvatskom zagorju od 18. stoljeća do 1848. godine

Preko Podravine, ali i drugih dijelova, usprkos ograničenjima iz prethodnih razdoblja, Židovi se krajem 17. stoljeća spuštaju u sjeverne dijelove Hrvatske, odnosno na prostor današnjeg Hrvatskog zagorja i trguju. Podatak o sjevernoj Hrvatskoj nalazimo već osamdesetih godina 17. Stoljeća, i to u zapisu zaključka Hrvatskog sabora iz 1689. u kojem hrvatski staleži opominju Varaždinsku varošku

⁴⁹ FREJDENBERG, Maren *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 128.-129.

⁵⁰ ŠIK Lavoslav, O potrebi povjesnice Jevreja u Jugoslaviji, *Jevrejski alamanah*, 1925.-1926., Vršac, 1926., 98.

⁵¹ FREJDENBERG Maren, *Židovi na Balkanu*, 128.-129.

⁵² M. FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu*, 184.; BEDENKO Vladimir, *Domus judaeorum u srednjovjekovnom Zagrebu, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 59.; GOLDSTEIN Ivo, *Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848. godine, Zagrebački Gradec 1242.-1850.*, Zagreb, 1994., 293.-303.

⁵³ FREJDENBERG M., *Židovi na Balkanu*, 128.-129. Izražena je sumnja u tako rano postojanje Židova u Ljubljani, no moguće je da su tu boravili privremeno i od tuda trgovali sa susjednim pokrajinama.

⁵⁴ KOSIER Ljubomir, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije- Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd-Zagreb, 1936., 45.

općinu zato što Židovima dopušta naseljavanje i gradnju kuća u Varaždinskoj varoši.⁵⁵ Ovakva situacija neće dugo trajati jer je već 1729. godine Ugarski sabor, na poticaj Hrvatskog sabora, donio kraljev II. dekret, odnosno zakonski članak 19./1729. kojim je potvrdio Židovima raniju zabranu stalnog naseljavanja u zemljama hrvatskog kraljevstva zbog očitog pokušaja Židova da se trajno nasele na prostoru Hrvatske.⁵⁶ Bez obzira na spomenuti članak daljnjim nedorečenim formulacijama, Hrvatski sabor ipak je omogućio gradovima i županijama da po vlastitom nahođenju dopuste ili ne dopuste Židovima privremeno zadržavanje (po nekoliko dana) u svrhu trgovanja. Pravno članak je Židovima branio stalno naseljavanje, ali ne i „privremeni boravak“ i trgovinu pa se od tada može pratiti trgovačka prisutnost Židova na ovim prostorima, ali i ne njihov kontinuitet s kasnijim doseljenicima s početka 19. stoljeća. Da se ova odluka odnosila samo na naseljavanje, ali ne i na trgovanje potvrđuje stalna prisutnost židovskih trgovaca jer su djelomično hrvatske i slavonske županije i slobodni kraljevski gradovi tijekom 18. stoljeća dopuštali manjem broju Židova da privremeno borave na prostorima županija te da kao trgovci posjećuju sajmove.⁵⁷ Provedeni popis Conscriptio Judaeorum iz 1735.-1738. nije popisao u hrvatskim županijama nijednog Židova, pa bismo iz toga mogli zaključiti da se židovski trgovci još uvijek nisu smjeli trajno naseliti.⁵⁸ Zbog učestalih žalbi Ugarski je sabor, ponovno na zahtjev Hrvatskog sabora, donio zaključak 46./1741. u kojem je potvrdio da na prostoru Hrvatske mogu živjeti samo katolici, no to i dalje nije priječilo Židove da dolaze u ove krajeve trgovati ili da svojim kapitalom sudjeluju u nekoj od proizvodnih grana kao što je

⁵⁵ HORVAT Rudolf, Židovi u Varaždinu god. 1689., *Hrvatska Prosvjeta*, Zagreb, br. 1.-siječanj 1914., 22.; LONČARIĆ Magdalena, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Gradski muzej Varaždin, Varaždin, 2003. 7.; *Zaključci Hrvatskog sabora*, sv. I., 511.

⁵⁶ HDA, *Acta banalia*, fascikl 22., br. 28./1756. od 4. veljače 1756. (film Z-18.); *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytar*, 1657.-1740., Budapest, 1900., 674. GROSS Mirjana / SZABO Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu- društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 418; BRESZTYENSZKY Šandor, *Izraelićani i vršenje patronatskog prava*, (preštampano iz *Katoličkog lista*) Zagreb, 1890., 6.

⁵⁷ SCHWARZ Gavro, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III., Zagreb, 1901., 185.-189.

⁵⁸ ERNŐ László, *Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38 to 1910.*, *Hungarian-Jewish Studies*, New York, 1966., 115.; DIAMANT Julije, Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj, *Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925.-1926.*, Vršac, 1925., 129. Ni u susjednim ugarskim županijama nije popisana veliki broj Židova. U Somogyju je popisana 1 obitelj, u Zali 22, Bácsu (Bačkoj) također 22, a u Baranyi nijedna.

proizvodnja pepeljike (pottasche), i to u prvom redu u Slavoniji i Podravini.⁵⁹ Usprkos zabranama, koje su se posebice ticale Vojne Krajine, Židovi su trgovali i u vojno-graničnim područjima. Primjerice, general Beck, zapovjednik Varaždinskog generalata, Židovima je povjerio djelomično nabavljanje vojničke odore i time im dopustio boravak na području Varaždinskog generalata, odnosno u Bjelovaru i Koprivnici prije 1756. godine.⁶⁰ Zanimljivo je napomenuti da su upravo vojne vlasti zbog svojih potreba prve omogućile više ili manje legalan dolazak i naseljavanje Židova s obiteljima u neke gradove Krajine (Bjelovar, Varaždin, Koprivnica).⁶¹ Židovi se u Varaždinu spominju i 1761. godine, kada predstavnik Gradskog magistrata objavljuje banovu naredbu kojom se zabranjuje prodaja stoke Židovima (Židovi su se tada uglavnom bavili trgovanjem, očito, stoke iz Kranjske).⁶² Sedamdesetih godina 18. stoljeća Židovi iz ugarskih županija (Zala, Tolna i Bačka) žalili su se Kraljici i Kraljevskom vijeću na županijske vlasti u Hrvatskoj koje od njih uzimaju poseban porez, znan kao „kazna boravka“. Budući da su već plaćali porez u Ugarskoj, tzv. taksu tolerancije uvedenu 1749., dodatni porez u Hrvatskoj bio im je veliki teret. U izvještajima koji su slani u Kraljevsko vijeće u Varaždin vidi se da Židovi na području Varaždinske županije ne plaćaju tolerancijsku taksu već tzv. boravišnu kaznu koja je za vlasti varaždinske županije jedno te isto.⁶³ U otpisu se navodi da je Židovima, kao i pripadnicima drugih vjera, zabranjen boravak u „Gradu“, ali da im se dopušta doći na sajmove. Protiv toga su se 1771. pobunili građani Varaždina i zatražili zabranu trgovanja Židovima te da ih se u potpunosti istjera iz Grada i da im se imovina zapijeni. Gradsko poglavarstvo pozvalo se na

⁵⁹ DIAMANT Gyula/Julije, *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig*, Budapest, 1912. 13.-15.; *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, 1740.-1835., Budapest, 1901., 44.

⁶⁰ SCHWARZ G., Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 186. Beckova tolerancija prema Židovima nije bila po volji Banske vladi u Zagrebu, koja je tražila da istjera Židove iz Krajine jer im u samoj Kraljevini obitavanje nije dozvoljeno. General Beck se očito oglušio na ovu molbu Banske vlade.

⁶¹ FREJDENBERG, M. *Židovi na Balkanu*, 186., SCHWARZ Gavro, *Židovi u Krajini, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV., 1902., Zagreb, 128.-129.

⁶² PIASEK Gustav, Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu, *Novi Omanut*, br.11.-rujan, 1995., 8.

⁶³ DOBROVŠAK Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007., 27., 56.-57. Iako su varaždinske vlasti bile uvjerene kako je to jedan te isti namet, u stvarnosti to je bio dodatni namet. Marija Terezija (1740.-1780.) 18. prosinca 1744. za Židove koji žive na teritoriju Ugarske uvela je tolerancijsku taksu (Taxa Judaeorum) od 2 forinte godišnje kao kaznu boravka. Taksa se skupljala od 1. rujna 1749. pa sve do 1846. godine. Istovremeno je u Hrvatskoj izvučen stari porez iz 1521. (čl.12/1521.) koji je određivao taksu Židovima po glavi pa se zbog toga i zvao „glavarina“.

svoju odredbu od 27. svibnja 1771. i na pritužbu odgovorilo da se Židovima uz slobodan boravak za sajmene dane odobrava i mjesečni, trodnevni boravak u Gradu u svrhu trgovanja.⁶⁴ Ubrzo je objavljen i Patent Josipa II. Gens Judaicae (1783.), koji im je omogućio stalni boravak, doseljavanje i trgovinu.⁶⁵ Što se tiče povijesti Židova u Hrvatskom zagorju, ona je nakon objave Patenta i dozvole doseljavanja, uglavnom vezana uz povijest židovske zajednice u Varaždinu koju ćemo ovdje s obzirom na tadašnje prilike dotaknuti. Uz prešutnu dozvolu Poglavarstva 1772. van zidina grada doselilo se nekoliko Židova (Moises Jacobson/Jakobsohn, Isak Jud, Heinrich Dragoner, Moises Notl i njegova supruga Ester Notl). Međutim, prvi Židov u Varaždinu koji dobiva i službeno dopuštenje da se nastani u Varoši zabilježen je nekoliko godina kasnije, 1777. godine.⁶⁶ Unatoč tome što je tu odluku Varoško poglavarstvo uskoro poništilo, Židovi je obilježavaju kao godinu osnutka svoje bogoštovne općine.⁶⁷

O broju Židova koji su se nakon objave Patenta Gens Judaica doselili u Hrvatsku teško je govoriti. Josip II. izdao je 1785. nalog u kojem je naredio da se točno popiše zemlja i pučanstvo kako bi se svi obvezali na porez prema svojoj imovnoj moći. Popis se provodio od 1785. do 1787. i u njemu su predloženi prvi, iako zasigurno ne sasvim točni podaci o židovskom stanovništvu na ovim prostorima.⁶⁸ Prema tom popisu, načinjenom 1785./87., u cijeloj Ugarskoj (uključeni su i Hrvatska i Erdelj) živjelo je 82.896 Židova ili 16.212 židovskih obitelji, što je činilo oko 1% ukupnog broja stanovništva.⁶⁹ Jozefinski popis stanovništva u Hrvatskoj provodio se na području zagrebačkog i pečušskog distrikta odnosno na području sedam županija (Križevačkoj, Severinskoj, Varaždinskoj, Zagrebačkoj, Požeškoj, Srijemskoj i Virovitičkoj) i na osam slobodnih gradova (Bakar, Rijeka, Koprivnica, Karlovac, Križevci, Požega, Varaždin, Zagreb-Gradec).⁷⁰ Prema popisu

⁶⁴ SCHWARZ Gavro, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, 187.-192.

⁶⁵ LONČARIĆ Magdalena, LONČARIĆ Vid, Židovi u Varaždinu, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, Zagreb, 1998., 358.-359.

⁶⁶ LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 8.-9., SCHWARZ G., Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. st., 191., KOSIER Lj., *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II.*, 46.

⁶⁷ LONČARIĆ Magdalena, LONČARIĆ Vid, Židovi u Varaždinu, 361. Neki navode da je općina osnovana 1785., ali se prema dokumentima zna da su Židovi dobili dozvolu da se nasele na jurisdikcijskom području Varaždinske tvrđe tek 1794., dok su od 1781. imali pravo stanovati samo na području Varoške općine u tzv. vanjskoj varoši. U Varaždinu su naime postojale dvije općine: varoška ili gradska općina i starogradska općina (tvrđa).

⁶⁸ *Povijest Hrvata*, 271.

⁶⁹ BIHL Wolfdieter, Das Judentum Ungarns 1780.-1914., *Studia Judaica Austriaca*, bd.III., Eisenstadt, 1976.,17.

⁷⁰ ERCEG Ivan, Pripreme i struktura Jozefinskog popisa, *Acta Historico-oconomica*, vol. 18., (1.), Zagreb, 1991., 15.-16. U vrijeme popisivanja 1785./87. Josip II. podijelio je ugarsko-hrvatsko područje na okružja (distrikte). Svako okružje obuhvaćalo je po nekoliko

na hrvatskom području bilo je svega 18 židovskih obitelji sa 111 članova. Od 111 članova, njih 21 bili su oženjeni muškarci, dječaka i staraca bilo je 38 (udovaca) te 52 žene. Od ovog broja, u Varaždinu su popisane četiri obitelji sa 16 članova, a u županiji nijedna.⁷¹

Nekoliko godina kasnije, na prijalazu 1804./1805., proveden je i službeni popis, iako samo muškog pučanstva. U civilnoj Hrvatskoj (Zagrebačka, Križevačka, Varaždinska i Primorska županija i gradovi Zagreb, Karlovac, Križevci, Koprivnica, Varaždin, Bakar i Rijeka) živjelo je 138 Židova muškaraca, a u civilnoj Slavoniji (Srijemska, Virovitička i Požeška županija te grad Požega) 160 Židova. Prema njemu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji sveukupno je bilo 298 Židova. Židovi su činili 0,09% u ukupnom broju stanovništva. Prema njemu u Varaždinskoj županiji židovskih obitelji bilo je 17, a u Varaždinu 49.⁷² Ne navodi se gdje su, uz Varaždin, živjele židovske obitelji. I dalje se u ovom razdoblju najviše prati doseljavanje Židova u Varaždin, dok za ostala mjesta u Hrvatskom zagorju nemamo podataka. Iako je Ugarsko namjesničko vijeće uredno popisivalo Židove u svrhu ubiranja tolerancijske takse, dopisi iz varaždinske županije odnosili su se u najvećoj mjeri na Židove u Varaždinu, i to na području obje općine, varoši i tvrđe. Od 1817. (do sada prvi pronađeni izvor) pojavljuju se židovske obitelji i drugdje po Hrvatskome zagorju. Na prostoru donjeg dijela Hrvatskoga zagorja, ne znamo u kojim mjestima, spominju se tri židovske obitelji: obitelj Ignatiusa Weisera s dva člana, Joachima Kohna sa šest članova i obitelj „schachtera“ Abrahama. Sveukupno ih je devet.⁷³

Popisi između 1830.-1839. također pokazuju porast židovskog stanovništva u svim hrvatskim županijama i gradovima. Prema provedenom popisu u županijama Hrvatske i Slavonije između 1830.-1835. živjelo je 1.610 Židova, od kojih je 342 živjelo u Varaždinskoj županiji. U samom gradu Varaždinu živjelo je 330 židovskih pripadnika.⁷⁴ Po porijeklu, najveći broj židovskih obitelji u Varaždinskoj županiji bili su naseljenici iz zapadno-ugarskih županija: Zala, Vas, Sopron, Moson. I ovaj popis nam govori da su Židovi u Varaždinskoj županiji uglavnom naseljeni u

županija s njihovim slobodnim i kraljevskim gradovima. Hrvatsko-slavonske županije tvorile su dva okružja: zagrebački i pečuški. U zagrebačko okružje ušle su Zagrebačka, Križevačka i Severinska županija (ukinuta 1786./87.), a iz Mađarske Zala. U pečuško okružje ušle su županije Tolna, Baranja, Somogy, a iz Slavonije Srijemska i Virovitička.

⁷¹ KARAMAN Igor, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonija, Srijema i Bačke u doba Josipa II.-1787., *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29., Novi Sad, 1961., 89.-90., LORKOVIĆ Mladen, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939. pretisak, 1996., 74., KÓSA László, *A cultural History of Hungary, In the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Budapest, 2000., 86.; ERNŐ L., *Hungarian Jewry: Settlement and Demography*, 115.

⁷² *Povijest Hrvata*, 216.; M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, 76.,

⁷³ MOL, HL, DJ, spis 150/1817.(31030).

⁷⁴ ERNŐ L., *Hungarian Jewry: Settlement and Demography*, 114.-116.

Varaždinu i oko njega, dok ih se ne može naći po drugim mjestima Hrvatskog zagorja.

Usljed pokretanja „židovskog pitanja“ i na inicijativu nekolicine ugarskih političara koji su zahtijevali emancipaciju Židova, Ugarski je sabor na zasjedanju 1839./1840. izglasao poseban zakonski članak 29./1840., poznat pod imenom *De Israelitis*, koji je u cijelosti važio za Hrvatsku i Slavoniju (pridružene krajeve). *De Israelitis* je uz ostale olakšice, kao što je dozvola gradnje tvornica, bavljenje trgovinom i obrtom, držanje židovskih pomoćnika i naučnika, pohađanje slobodnih znanosti i umjetnosti, kupovina nekretnine i zemlje u onim gradovima u kojima je to bilo dozvoljeno i ranije, pružio Židovima pravo slobodnog naseljavanja u Hrvatskoj i Slavoniji.⁷⁵

Prema popisu sačinjenom 1839./1840. mađarskog znanstvenika Eleka Fényesa (neki znanstvenici smatraju da njegove navode treba uzeti s rezervom jer su mu brojevi podaci skoro uvijek veći nego li u vojnim i županijskim popisima, op.a.), u civilnoj Hrvatskoj 1840. stalno je naseljeno 2.100 Židova, od čega je Varaždinskoj županiji nastanjeno 474 Židova.⁷⁶

Kako se točno kretao broj židovskih obitelji u Varaždinskoj županiji iz godine u godinu teško je utvrditi jer za sada je za četrdesete godine pronađen samo popis Židova za donji dio županije. U donjem dijelu Varaždinske županije (Hrvatskog zagorja) 1842. živjelo je deset obitelji sa 63 člana (Jacobus Svesel-5, Ignatz Blühweisz-8, Julius Blühweisz-8, Salamon Kuh/Kohn-2, Jacobus Neumann-8, Moyses Hirschel-8, Bernard Heinrich-6, Ignatius Zinger-7, David Kuh-9 i Bernard Deutsch-2.) Ni u ovom se popisu ne navodi u kojim su to predjelima ove obitelji živjele.⁷⁷ Možda je ovo slabo naseljavanje Židova po ostalim mjestima Hrvatskog zagorja, izuzev Varaždina, posljedica rascjepkanosti Hrvatskog zagorja po veleposjedima. Obitelj Drašković raspolagala je velikim imanjima u Hrvatskom zagorju (Trakošćan i Klenovnik), a uz njih se nalaze i Oršići, Keglevići i Rauchi, Sermage i Kulmer.⁷⁸ Kakav je bio odnos ovih plemićkih obitelji prema Židovima još uvijek ne znamo, jer istraživanja nisu provedena.

⁷⁵ *Zakona deržanog od léta 1840 člani, Zakon de Israelitis* iste godine preveden je na hrvatski i tiskan u Zagrebu, kako bi službene vlasti bile obaviještene o njemu.

⁷⁶ LORKOVIĆ M., *Narod i zemlja Hrvata*, 88., prema FÉNYES Elek, *Magyarország statistikája*, Pesten, 1842./1843., 47.-52.

⁷⁷ MOL, HL, DJ, spis 32/1842.

⁷⁸ KARAMAN Igor, *Privredni život Banske Hrvatske u doba ilirskog pokreta, Acta historico-economica Iugoslaviae*, vol. 13., Zagreb, 1986., 87.-114.

Društveni, privredni i kulturni život Židova u Varaždinskoj županiji od doseljavanja do 1848.

Dolaskom u gradove Hrvatske i Slavonije, Židovi su se morali boriti ne samo s lokalnim vlastima već i s neprijateljstvom mjesnih trgovaca, koji su u njima vidjeli konkurente i u svim prilikama nastojali da ih vlasti protjeraju.⁷⁹ Lokalne oblasti to nisu mogle, a poneke ni htjele spriječiti, tako da su 1837. zabilježeni prvi protužidovski izgređi u Varaždinu.⁸⁰ U prvoj polovici 19. stoljeća društveni, privredni i kulturni život Židova Hrvatskog zagorja uglavnom se vodio unutar židovske općine u Varaždinu jer je u Varaždinu i stanovao najveći broj Židova. Imali su svoju općinu, rabina, školu, učitelja, društva, groblje i sve popratne institucije.⁸¹ Židovska općina u Varaždinu je, uz zagrebačku, bila je toliko ugledna da su za nju znali i u Pešti.⁸² Proširivanjem prava, zakonskim člankom 29./1840. u Ugarskoj i njezinim pridruženim zemljama, ubrzano je useljavanje Židova na ove prostore. Ujedno je Ugarski sabor na istom zasjedanju jednoglasno osudio tolerancijsku taksu kao neopravdani porez i tražio da se ona ukine, ali nije naišao na odobrenje kralja.⁸³ Borba za emancipaciju Židova u Hrvatskoj, a posebice u Ugarskoj nastavila se i dalje. Na zasjedanju Ugarskog sabora 1843.-1844. pitanje emancipacije i ubiranje tolerancijske takse ponovno se našlo na dnevnom redu. O tolerancijskoj taksi raspravljalo se u cijeloj Ugarskoj. Vladar je na kraju 1846. pristao ukinuti toleranciju pod uvjetom da sve ugarske židovske općine uplate nastale zaostatke u iznosu od dva i pol milijuna forinti.⁸⁴ U otkup su bile uključene židovske zajednice u Hrvatskoj i u tome su, proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu, i sudjelovale. Varaždinska židovska zajednica platila je 24.301,45 forinti.⁸⁵ Nakon ukidanja Tolerancijske takse 1846. u Ugarskom saboru raspravljalo

⁷⁹ KOSIER Lj., *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II.*, 50.-51. SCHWARZ G., *Povijest zagrebačke židovske općine, od osnutka do 50-tih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1939., 18.-19., 49.; HDA, *Acta Banalis*, kutija 135./1838., spis 99./1838.

⁸⁰ SCHWARZ G., *Povijest zagrebačke židovske općine*, 49.

⁸¹ LONČARIĆ Magdalena, LONČARIĆ Vid, *Židovi u Varaždinu*, 375.

⁸² SCHWARZ G., *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj-Iz starina zagrebačke općine (1806.-1845.)*, *Vjesnik zemaljskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva*, V., Zagreb, 1903., 95.

⁸³ SCHWARZ G., *Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj, Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, Zagreb, IV., 1902.; 190.-191.

⁸⁴ GAVRILOVIĆ Slavko, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX. veka*, knjiga 14., SANU, Beograd., 1989., 42.-43.; SCHWARZ G., *Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji*, 192.

⁸⁵ BERNSTEIN Béla, *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., 627. Ostale su platilo ovoliko: zagrebačka židovska zajednica platila je 8.105,10 forinti,

se o emancipaciji Židova, ali do emancipacije nije došlo te će morati proći još nešto više od dvadeset godina da Židovi postanu ravnopravni. Uloga Židova u razvoju gospodarstva u Hrvatskoj, a time i u Hrvatskom zagorju može se pratiti u većoj mjeri tek nakon 1840. godine, kada je zakonski određeno da se smiju baviti svim obrtničkim i trgovačkim poslovima. Njihovo je naseljavanje teklo sporo, ali kontinuirano, i usprkos restriktivnim odredbama, niže županijske vlasti nisu se protivile dolasku Židova iz praktičnih razloga. Zamjetno je, naime, da su novi doseljenici trgovinom i poduzetništvom poticali ekonomski razvoj i pokretali umrtvljene tokove gospodarstva koje su inače kontrolirali cehovi. Na početku 19. stoljeća, Židovi su najprije naseljavali sela, gdje su otvarali svoje male trgovine ili gostionice, a u grad su dolazili samo u vrijeme velikih sajмова. U manjim selima mještani su ih prihvaćali jer se osjećala potreba za trgovačkim uslugama, dok su se u gradovima domaći trgovci i obrtnici, udruženi u cehovska udruženja, koristili svojim povlasticama koje su im vladari dodijelili i suprotstavljali se obavljanju obrta u Židova. Ovo nije primjer za Hrvatsko zagorje, u kojem su Židovi najviše naseljavali grad Varaždin, a manje trgovišta, a u selima skoro da ih niti ne nalazimo, što nam potvrđuju i kasniji popisi stanovništva. Kao što je ranije rečeno, i u gospodarskom pogledu Židovi su u Hrvatskom zagorju navise utjecali na razvoj gospodarstva u Varaždinu.⁸⁶

Židovi od 1850. do kraja Prvog svjetskog rata

Nakon sloma revolucije 1848./49. i ukidanja urbarijalnih odnosa, vlasti u Monarhiji počele su izvoditi pripreme za uvođenje moderne uprave, poreznog sustava i privremenog katastra u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, no ubrzo su se našle pred gotovo nesavladivim poteškoćama jer nisu raspolagale obavijestima o broju i kretanju pučanstva te se ukazala nužnost statističkih podataka.⁸⁷ Po nalogu Ministarstva unutrašnjih poslova 1850./1851. godine proveden je prvi opći popis pučanstva u Monarhiji. Prema tom popisu 1850./51. u cijeloj Habsburškoj Monarhiji bilo je 729.005 Židova. U taj je popis iz 1850./51. Hrvatska ušla teritorijalno izmijenjena i podijeljena na šest županija: Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Osječku i Požešku. Županije su se dijelile na kotareve. Prostor današnjeg Hrvatskog zagorja bio je podijeljen između dviju županija: Zagrebačke i Varaždinske. Tako je Zagrebačka županija imala šest kotara: Zagreb, Samobor, Sv.

križevačka 2.713,20 forinti, požeška 1.085,20 forinti, srijemska 719,35 forinti, a virovitička 5.205,45 forinti.

⁸⁶ LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 29.

⁸⁷ GROSS Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske-Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860.*, Globus, Zagreb, 1985, 27.-28.

Ivan, Sisak, Jastrebarsko i Karlovac. Pod zagrebački kotar spadala je stubička općina. Varaždinska županija, u koju je spadalo Međimurje, osim općine legradske pridružene županiji križevačkoj imala je ove kotareve: Varaždin, Klanjec, Krapinu i Čakovec. Varaždinski kotar obuhvaćao je mjesta Varaždin, Lepoglavu, Vinicu i Toplice, klanječki kotar: Klanjec i Pregradu, krapinski kotar: Krapinu i Zlatar.⁸⁸ Što se tiče broja Židova u Hrvatskoj u službenim novinama toga vremena, u izvješću o civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji navodi se da u šest županija 1851. živi 3.841 Židov.⁸⁹ U Varaždinskoj županiji živjelo je 944 Židova koji su po kotarevima bili ovako raspoređeni: u kotaru Varaždin živjelo je njih 414, u kotaru Čakovec 515, u kotaru Krapina 15, a u kotaru Klanjec nije bio nastanjen nijedan Židov.⁹⁰

Bečka administrativna statistika bila je nezadovoljna popisom iz 1851. jer je trajao predugo da bi mogao dati točne podatke, a i provodio se u nesređenim prilikama postrevolucionarnih godina. Budući da popis pučanstva iz 1850./1851. godine nije zadovoljio i s brojčane strane nije imao nikakve vrijednosti, Carskim patentom od 23. ožujka 1857. naređen je novi popis cijele Monarhije za 31. listopada 1857. godine.⁹¹ Tu je Hrvatska popisana u istom teritorijalnom opsegu kao i u prethodnom popisu, ali s razlikama u broju županija jer ih je sada pet umjesto šest. Prostor današnjeg Hrvatskog zagorja bio je podijeljen između Zagrebačke i Varaždinske županije. Zagrebačka županija imala je 14 vanjskih i 1 gradski kotar. U Zagrebačku županiju spadao je stubički kotar, a Varaždinska županija imala je 13 vanjskih i 3 gradska kotara: križevački, koprivnički, ludbreški, toplički, varaždinski, ivanečki, krapinski, zlatarski, pregradski, klanjački, čakovački, preloški, štrigovski te gradove Križevac, Koprivnicu i Varaždin.⁹² Ovakva podjela i organizacija postojala je sve do 1861. godine.⁹³ Prema popisu iz 1857. godine navodi se da u

⁸⁸ POTREBICA Filip, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 65. ; *Narodne novine*, br. 145.- 26. lipnja 1850.

⁸⁹ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299.-31. prosinac 1851. GROSS Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske-Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860.*, Globus, Zagreb, 1985., 47.; SZABO Agneza, *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, *Naše teme*, 33 (7.-8.), Zagreb, 1989., 2128.-2138.; U *Počecima moderne Hrvatske*, autorica navodi da je prema službenom popisu 1851. godine u Hrvatskoj živjelo 3.914 Židova. Isti brojevi iznos potvrđen je i u članku *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, međutim preuzet je iz knjige *Počeci moderne Hrvatske* (to je 100 osoba više nego u gore navedenom popisu, no možda je to samo tiskarska pogreška prethodne autorice koju ova autorica preuzima, op.a.)

⁹⁰ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br.16.-21. siječnja 1852.

⁹¹ SERDAR Vladimir, *Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.*, *Statistička revija*, br.1., mart, Beograd, 1951., 199.

⁹² *Carsko-kr. službene Narodne novine*, br.133.- 12. lipnja 1854., 1.

⁹³ SMREKAR Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I., 1899., 13.-21.; *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*

Hrvatskoj i Slavoniji živi 5.132 Židova.⁹⁴ U Varaždinskoj županiji popisana je 1.401 osoba židovske vjeroispovijesti. Najviše Židova bilo je u kotaru Čakovec (376), gradu Varaždinu (336), gradu Koprivnici (119), kotaru Koprivnici (113) i Prelogu (113), tj. Međimurju, zatim Ludbregu (88), Ivancu (72), gradu Križevcima (59), kotaru Varaždin (33), kotaru Toplice - Varaždinske Toplice (24), Krapini (22), kotaru Zlatar (20), kotaru Križevci (17) i Štrigovi (9).⁹⁵ Ovo su nam ujedno i prvi pokazatelji rasprostranjenosti Židova u Hrvatskom zagorju. Iako postoji detaljnija analiza rasprostranjenosti Židova po županijama i pukovnijama u knjizi Miestopisni rječnik V. Sabljara iz 1866. godine, ona je za usporedbu neiskoristiva jer koristi teritorijalno- političko ustrojstvo koje je nastalo nakon 1861. godine, kada se promijenio teritorijalni ustroj nekih kotareva. I sam Vinko Sabljari u predgovoru svoje knjige piše da je svoje djelo radio od studenog 1856. do jeseni 1864. te ga je zbog velikih političkih promjena, koje su se dogodile 1861., morao preraditi nanovo. U opaski navodi da se njegovi podaci ipak razlikuju od stvarnog stanja stanovništva 1857. i da odražavaju broj stanovništva proveden iza 1861. godine, kada su nastupile velike teritorijalne i pravne promjene koje je on zabilježio.⁹⁶ Međutim, možemo iskoristiti njegove podatke kako bismo dobili sliku rasprostranjenosti Židova po Hrvatskom zagorju od 1857. do 1864. godine. Prema Sabljarovim navodima šezdesetih godina 19. stoljeća u Varaždinu živi 336 Židova, u Ivancu 25, Novom Marofu 3, Krapini 22, Lepoglavi 8, Varaždinskim Toplicama 13, Mariji Bistrici 11, Zlataru 2, Bednji 8, Konjščini 6 dok u Zaboku, Bedekovčini, Pregradi, Svetom Križu Začretju, Oroslavlju, Donjoj Stubici, Krapinskim Toplicama, Gornjoj Stubici, Humu na Sutli, Velikom Trgovišću, Klanjcu i Stubičkim Toplicama nije zabilježen niti jedan Židov.⁹⁷

Tablica 1. Stanovništvo civilne Hrvatske i broj Židova prema religiji u županijama 1857.

godine 1854., razdjel prvi, godina 1854., Zagreb, 1854., broj 139., 273.-276.; *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 133.-12. lipnja 1854., 1.

⁹⁴ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie zusammengestellt von der K.K. Direktion der administrativen, Neue Folge, III.band die jahre 1855., 1856 und 1857 umfassend*, Wien, 1861. *Carsko kraljevske službene Narodne novine*, br. 55.-7. ožujka 1860; br. 210.-13. rujna 1860.

⁹⁵ *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, 116.-121.

⁹⁶ SABLJAR Vinko, *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije*, Zagreb, 1866., V.-XI.

⁹⁷ Vinko SABLJAR, *Miestopisni rječnik*

ŽUPANIJE	UKUPAN BROJ STANOVNIŠTVA (ostalih: rimokatolika,grkokatolika,pravoslavnih armen., unit. i evangelika obje konfesije)	ŽIDOVI
Grad Zagreb	12.458	625 ili 4,78%
Zagrebačka	243.423	418 ili 0,17
Varaždinska	254.846	1.401 ili 0,55
Riječka	88.665	67 ili 0,08
Požeška	104.658	837 ili 0,79
Osječka	142.332	1.784 ili 1,24
UKUPNO Hrvatska i Slavonija	846.382	5.132 ili 0,60
Krajina hrvatsko-slavonska	675.806	11 ⁹⁸

Izvor: Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.,116.-121.

Šezdesetih godina 19. stoljeća zbivale su se brojne promjene. Ne samo što je u Monarhiju opet vraćeno ustavno stanje i sazvani sabori, nego je došlo i do poboljšanja položaja Židova. Početkom 60-ih načinjen je prvi korak prema emancipaciji Židova jer su početkom 1860. za Židove Monarhije izdane tri važne carske naredbe, od kojih je jedna omogućavala stjecanje vlasništva svakovrsnih nekretnina.⁹⁹ Nakon toga uslijedile su brojne naredbe koje su se direktno i indirektno

⁹⁸ Isto, 172.-177.

⁹⁹ *Narodne novine*, br. 14.-18. siječnja 1860.; *Sbornik zakonak i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., sv. I. Zagreb, 1881., 28., 59.; BRESZTYENSZKY Š., *Izraeličani i vršenje patronatskog prava*, Zagreb, 1890., 8.; *Sbornik zakonak i naredabah*, 1863., Zagreb, 1881., sv. I., 59., br. 36. Prva od 6. siječnja ovlašćuje Židove da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, druga od 14. siječnja (objavljena 10. siječnja) ukida staru

ticale Židova, uglavnom poboljšavajući im položaj. Nekoliko godina kasnije uslijedilo je i zakonsko proglašenje emancipacije, najprije u Austriji i Ugarskoj 1867., a onda i u Hrvatskoj 1873.¹⁰⁰ Kada govorimo o broju židovskog stanovništva u ovom razdoblju, opet valja uzeti u obzir i nove teritorijalne promjene civilne Hrvatske i Slavonije koje su nastale nakon 1861. godine. Umjesto dotadašnjih pet županija ponovno je uspostavljeno sedam županija.¹⁰¹ Varaždinska je ostala bez kotareva Čakovec, Prelog i Štrigova. Ova podjela zadržala se do 1870. godine, kada je ponovno došlo do upravne reforme.¹⁰² U ovom razdoblju sljedeći popis pučanstva proveden je nakon austrougarske i hrvatsko-ugarske nagodbe i raspisan je za 31. prosinca 1869. godine. Započet je u civilnoj i vojničkoj Hrvatskoj dana 3. siječnja 1870. te je istog tog mjeseca i dovršen. Negdje se navodi da je 1869./1870. evidentirano 8.690 ili 0,76% Židova. Budući da je u međuvremenu došlo do razvojačenja Varaždinskog generalata, đurđevačka i križevačka pukovnija pripojene su Provincijalu pa u ispravljenom popisu stanovništva s kraja 1871. autori navode da je, u odnosu prema ostalim stanovnicima, Židova bilo 8.672 ili 0,76%.¹⁰³ Kod M. Zoričića navedeno je da je 1869./1870. u Hrvatskoj bilo 9.876 Židova (uključene su i Vojna krajina, Hrvatsko -slavonska vojna krajina i Petrovaradinska pukovnija).¹⁰⁴ Isti navodi navedeni su u popisu Ugarskog statističkog zavoda. Prema njemu navodi

odredbu iz §.29./1840. (zabrana naseljavanja Židova u rudarskim mjestima), a treća od 18. veljače 1860. Židovima dodjeljuje pravnu sposobnost stjecanja vlasništva svakovrsnih nepokretnih dobara i nekretnina te naglašava da Židovi mogu postati vlasnici zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji, no time ne uživaju pravo patronata niti pravo predlaganja učitelja. Uz navedene naredbe, 13. siječnja 1860. objavljena je i odredba koja ukida ranije zakone po kojima su Židovi bili isključeni iz nekih obrta, posebno ljekarstva te krčmarenja, pivarstva i mlinarenja.

¹⁰⁰ DOBROVŠAK Lj., *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, 367.-381.

¹⁰¹ PAVLIČEVIĆ Dragutin, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848.do 1881.*, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 83.; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, od god. 1863., Zagreb, 1881., sv. I., komad X., 277.-280.

¹⁰² SMREKAR Milan, *Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I., 1899.,27. PAVLIČEVIĆ D., *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji*, 87.; *Sbornik zakona i naredaba od godine 1871.*, komad IV, broj. 5, 29. prosinca 1870.

¹⁰³ Mirjana GROSS/ SZABO Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 40.-41.; SZABO A., *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2130.

¹⁰⁴ ZORIČIĆ Milovan, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883., 70.; ZORIČIĆ Milovan, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 13.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 47.

se da je 1869./1870. u Hrvatskoj sveukupno bilo 8.620 Židova (bez Vojne krajine). U Varaždinskoj županiji nastanjeno je 839 Židova.¹⁰⁵

Tablica 2. Popis Židova u Hrvatskoj po županijama 1869./1870.

Popis iz 1869./70.	Broj Židova
Zagrebačka županija	1.554
Varaždinska županija	839
Riječka županija	43
Požeška županija	709
Srijemska županija	1.258
Virovitička županija	3.229
Križevačka županija	919
Hrvatsko-slavonska krajina	498
Petrovaradinska pukovnija	827
UKUPNO	9.876

Izvor: A magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haustiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871., 51., 66.-67.

Popisi 1880., 1890., 1900. i 1910.

¹⁰⁵ A magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haustiere, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871., 51., 66.-67.

Četvrta organizacija političke uprave bila je kratka vijeka jer je u vrijeme banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.) donošenjem Zakona ob ustroju političke uprave 15. studenog 1874. godine, a godinu kasnije (1875.) Naredbe ob izvođenju Zakona ob ustrojstvu političke uprave došlo do pete organizacije. Tada su zaokružene županije i razdijeljene na upravna područja, odnosno veliki broj kotareva zamijenjen je manjim brojem podžupanija (20).¹⁰⁶ Područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije dijelilo se sada na osam županija (Zagrebačka, Riječka, Varaždinska, Križevačka, Bjelovarska, Požeška, Virovitička i Srijemska), a one na podžupanije.¹⁰⁷ Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj je bilo 13.488 Židova, odnosno u odnosu na ostalo stanovništvo 0,71%.¹⁰⁸ Od tog broja u Varaždinskoj županiji nastanjeno je 1.420 Židova, koji su po kotarevima bili raspoređeni ovako: kotar Ivanec-124, kotar Klanjec-44, kotar Krapina-140, kotar Ludbreg-244, kotar Novi Marof-89, kotar Pregrada-64, kotar Varaždin-90 i kotar Zlatar-67 Židova. Ovdje možemo navesti i kotar Stubicu, koji je tada spadao pod Zagrebačku županiju i u kojem je bilo 50 Židova. U samom Varaždinu živjelo je 558 Židova.¹⁰⁹

Godinu dana nakon popisa 1881. u potpunosti je sjedinjena Vojna krajina. Sjedinjenjem Vojne krajine promijenile su se i unutarnje, ali definirale i vanjske granice. Varaždinska je županija od bjelovarsko-križevačke županije dobila Ludbreg.¹¹⁰ Ovo je potvrđeno još jednom reorganizacijom političke uprave kada je 5. veljače 1886. donesen novi Zakon ob ustroju županijah i kotarih. Njime su posljednji put reorganizirane županije pa ih je sada osam (Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Požeška, Virovitička i Srijemska).¹¹¹ Godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji već živi 17.261 Židova ili 1,65% u odnosu na ostalo stanovništvo. U Varaždinskoj županiji nastanjeno je 1.585 Židova, a oni su po kotarevima raspoređeni ovako: u kotaru

¹⁰⁶ VRANJEŠ-ŠOLJAN Božena, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 124.-125. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1874.*, Zagreb, 1875., 425.-433. komad XXIII., br. 52.; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, Zagreb, 1876., 31.-40. komad V., br. 7., komad XXXVII br. 85.

¹⁰⁷ ZORIČIĆ M., *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, 75.; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, 38.

¹⁰⁸ VRANJEŠ-ŠOLJAN B., *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 135.; ZORIČIĆ M., *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, 70.; ZORIČIĆ M., *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 13.

¹⁰⁹ *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889., 10.-11., 84.-85.

¹¹⁰ PAVLIČEVIĆ D., *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji*, 91.-93.

¹¹¹ VRANJEŠ-ŠOLJAN B., *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 160.; *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886.*, Zagreb, 1887., komad III., br. 8., Zakon od 5. veljače 1886. ob ustroju županijah i uredjenju uprave u županijah i kotari, 17.-19

Ivanec 170, u kotaru Klanjec 27, u kotaru Krapina 126, u kotaru Ludbreg 283, u kotaru Novi Marof 98, u kotaru Pregrada 60, u kotaru Varaždin 99 i u kotaru Zlatar 92 Židova. U kotaru Stubica bilo ih je 48, a u gradu Varaždinu 630.¹¹²

Deset godina kasnije, 1900., u Hrvatskoj već stanuje 20.032 Židova¹¹³ ili, prema službenom popisu, 20.216. U Varaždinskoj županiji nastanjeno je 888 Židova, a oni su po kotarevima raspoređeni ovako: u kotaru Ivanec 132, u kotaru Klanjec 28, u kotaru Krapina 109, u kotaru Ludbreg 266, u kotaru Novi Marof 100, u kotaru Pregrada 46, u kotaru Varaždin 102 i u kotaru Zlatar 105 Židova. U kotaru Stubica bilo ih je 44, a u Varaždinu 728.¹¹⁴

Nekoliko godina prije izbijanja Prvog svjetskog rata, 1910., u Hrvatskoj je već živjelo 21.231 Židova ili 0,8% u odnosu na ostalo stanovništvo.¹¹⁵ U Varaždinskoj županiji nastanjeno je 722 Židova, a oni su po kotarevima raspoređeni ovako: u kotaru Ivanec 116, u kotaru Klanjec 22, u kotaru Krapina 98, u kotaru Ludbreg 203, u kotaru Novi Marof 72, u kotaru Pregrada 42, u kotaru Varaždin 91 i u kotaru Zlatar 78 Židova. U kotaru Stubica bilo ih je 48, a u Varaždinu 619.¹¹⁶ Detaljnija analiza predočena je u tablicama 3. i 4.

Tablica 3. Broj Židova u Varaždinskoj županiji od 1880. do 1910.

VARAŽDINSKA ŽUPANIJA	1880.	1890.	1900.	1910.
1. kotar Ivanec	124	170	132	116

¹¹² *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1892., 67.-68., 146.; ŠVOB Melita, *Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)*, *Migracije u Hrvatskoj-regionalni pristup*, ur. Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 182.; SZABO A., *Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2136.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 30.

¹¹³ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 34.; ŠVOB M., *Naseljavanje Židova u Slavoniju*, 184., 191; ŠVOB M. na jednoj stranici navodi 20.394, na drugoj 20.216 Židova.

¹¹⁴ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 166.-170,352.- 354.

¹¹⁵ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

¹¹⁶ *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje)*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

2. kotar Klanjec	44	27	28	22
3. kotar Krapina	140	126	109	98
4. kotar Ludbreg	244	283	266	203
5. kotar Novi Marof	89	98	100	72
6. kotar Pregrada	64	60	46	42
7. kotar Varaždin	90	99	102	91
8. kotar Zlatar	67	92	105	78
Ukupno Varaždinska (bez Varaždina)	862	955	888	722
Grad Varaždin	558	630	728	619
Ukupno Varaždinska županija (gradovi i kotarevi)	1.420	1.585	1.616	1.341

Izvori: Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonij i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892., Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. U Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Tablica 4. Popis Židova u Zagrebačkoj županiji-kotaru Stubica od 1880. do 1910.

Zagrebačka županija	1880	1890	1900	1910
---------------------	------	------	------	------

kotar Stubica				
Bistra	7	4	3	5
Donja Stubica	17	26	22	21
Gornja Stubica	0	2	4	4
Marija Bistrica	15	16	9	14
Oroslavlje	11	0	8	4
Ukupno kotar Stubica	50	48	44	48

Izvori: Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892., Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji (demografske prilike i zgrade za stanovanje), sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Iako je u Varaždinu bila osnovana jedna od prvih židovskih općina, sama županija nikada nije prednjačila u broju Židova u odnosu na ostale hrvatske županije. Iz dosadašnje analize (tablica 5.) vidljivo je da iz popisa u popis broj Židova u Varaždinskoj županiji opada, osim u 1900. godini, i to ne samo po kotarevima, već i u samom Varaždinu, dok ostale županije u tom razdoblju uglavnom bilježe porast židovskog stanovništva. Očito je da se Židovi iz Hrvatskog zagorja preseljavaju u Zagreb, koji im je ionako blizu, u kojem imaju više mogućnosti za zapošljavanje i trgovinu i u kojem su im sve vjerske institucije.

Tablica 5. Židovi od 1880. do 1910. po županijama

	1880.	1890.	1900.	1910.
Lika-Krbava	10	7	7	12

Modruško- riječka	89	258	335	382
Zagrebačka	2.400	3.264	4.659	5.680
Varaždinska	1.420	1.585	1.616	1.341
Bjelovarsko- križevačka	1.463	1.995	2.271	2.406
Požeška	1.337	1.928	2.390	2.432
Virovitička	3.721	4.465	5.044	5.199
Srijemska	3.048	3.759	3.896	3.779
Ukupno Hrvatska i Slavonija	13.488	17.261	20.032	21.231

Izvori: Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892., Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. U Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, (demografske prilike i zgrade za stanovanje) sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

O opadanju broja Židova u gradovima odnosno mjestima Hrvatskog zagorja govori nam i tablica koja slijedi (br.6.). Iz nje je vidljivo da iz jednog popisnog razdoblja u drugi broj Židova po mjestima vidljivo opada. Varaždin najveći broj nastanjenih Židova bilježi 1900. Godine, da bi nakon toga počeo njihov pad. Većina mjesta bilježi blagi pad u broju, međutim, u nekim mjestima u kojima 1880. nije popisani niti jedan Židov (Zabok, Pregrada, Gornja Stubica, Hum na Sutli, Veliko Trgovište, Stubičke Toplice) od 1890. (Zabok, Pregrada), odnosno 1900. pojavljuju se i prve židovske obitelji. Ovaj trend opadanja broja židovskog stanovništva nastavit će se i u međuratnom razdoblju.

Tablica 6. Židovi u većim mjestima i gradovima u Hrvatskom zagorju od 1880.do 1910.

GRADOVI	1880.	1890.	1900.	1910.
Varaždin	558	630	728	619
Ivanec	36	60	53	33
Novi Marof	3	5	5	7
Krapina	99	65?	67	60
Zabok	0	14	8	3
Bedekovčina	4	6	17	11
Lepoglava	6	16	11	12
Pregrada	0	13	7	5
Varaždinske Toplice	25	20	27	15
Sveti Križ Začretje	10	20	6	7
Marija Bistica	15	12	9	14
Oroslavlje	11	0	5	4
Zlatar	11	9	24	34
Donja Stubica	10	19	21	21
Krapinske Toplice	24	18	15	18
Gornja Stubica	0	0	0	4
Hum na Sutli	0	1	0	2
Veliko Trgovišće	0	0	6	8
Bednja	10	9	18	14

Konjščina	5	13	6	?
Klanjec	2	5	1	0
Stubičke Toplice	0	0	1	0

Izvori: Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1880., Zagreb, 1889.; Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892., Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, (demografske prilike i zgrade za stanovanje) sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.

Društveni, kulturni i privredni život Židova u Varaždinskoj županiji od 1850. do 1918.

Nakon Patenta o udruživanju od 26. studenog 1852., odnosno obaveznom osnivanju židovskih općina kao vjerskih društava i u Hrvatskoj se po novim pravilima osnivaju nove židovske općine, a stare dobivaju općinska pravila. Od 1852. Židovske su općine, uz izradu općinskih pravila, bile dužne uredno voditi i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.¹¹⁷ Židovi u Hrvatskom zagorju potpadali su pod Židovsku općinu u Varaždinu, što je vidljivo iz njihovih pravila. Općina je imala svoje sjedište u Varaždinu i obuhvaćala je čitavo područje Varaždinske županije te grad Varaždin, izuzev Ludbreškog kotara.¹¹⁸ Što se tiče privredne djelatnosti, židovsko se društvo pedesetih godina sastojalo od više slojeva s različitim uvjetima razvoja. Eliti su pripadali neki gradski trgovci prisutni prije 1848., dok se drugi u nju uključuju tek pedesetih godina. Ti bogatiji Židovi pedesetih godina u Hrvatskoj i Slavoniji žive između dvije krajnosti: privrednog uspona, što im ga je omogućivalo uključivanje u tokove modernizacije i građanske neravnopravnosti.¹¹⁹ U ovom razdoblju počinju se stvarati „dinastije“ bogatih trgovaca i poduzetnika. Zanimljiva je činjenica da je plemstvo Hrvatskog zagorja nakon 1848. godine rado prihvaćalo Židove, posuđujući od njih novac, a istovremeno pomoću njih prodavalo drvo iz svojih šuma. Jedan dio plemstva stidio se baviti trgovinom, a povezivanjem sa Židovima dobivali su novac koji je bio

¹¹⁷ HDA, BINZV, kutija 30./1892., spis 13 (19507/1859.)

¹¹⁸ HDA, BINZV, 512./1907., spis 22

¹¹⁹ GROSS M., *Počeci moderne Hrvatske*, 361.

neophodan za održavanje posjeda.¹²⁰ Promjene za Židove u gospodarskom smislu nastupile su uvođenjem novog Obrtnog zakona od 20. prosinca 1859., odnosno od 1. svibnja 1860. kojim je proglašena sloboda obrta.¹²¹ Obrtni zakon, kao i zakon koji je dopustio Židovima da posjeduju nekretnine, ukinuli su u cijelom Carstvu, a samim time u Hrvatskoj su ukinute i sve zakonske prepreke koje su im do tada onemogućavale da privređuju kao i ostali stanovnici. Time su nastali uvjeti za novi val imigracije Židova u Hrvatsku, čiji će pojedinci sudjelovati u pokušaju ekonomske modernizacije Hrvatske.¹²² U većini slučajeva Židovi su se pokušavali uklopiti u hrvatsku sredinu asimilacijom ili prihvaćanjem određenih normi. Suživljavali bi se s hrvatskom sredinom tako da su postajali članovi hrvatskih društava, primjerice dobrotvornih i vatrogasnih društava, čitaonica Matice hrvatske ili pak članovi pjevačkih društava. Uz ostale, utemeljitelji su brojnih lokalnih društava koja su se počela osnivati tridesetih godina.¹²³ Neki su se istaknuli i u kulturnom i privrednom i političkom životu. Po zanimanjima još uvijek prednjače kao trgovci koji po mjestima Hrvatskog zagorja otvaraju svoje trgovine, i to uglavnom u samim centrima.¹²⁴ Ima ih i među liječnicima, stomatolozima, ljekarnicima, pravicima, glazbenicima te, općenito, umjetnicima.¹²⁵ Liječnik Vilim Taussig (1873.-1929.) osim u Varaždinu službovao je i u Gornjoj Rijeci i Novom Marofu.¹²⁶ Sudjelovali su i u pokretanju nekih manufaktura. Tako u Krapini posluje radionica kamenine u vlasništvu nekih plemića i krapinskih građana od kojih je jedan Moritz Sonnenberg.¹²⁷ Židovi (zagrebački poduzetnici Pulzer i Moses) pojavljuju se i kao vlasnici rudnika u Radoboju u suradnji sa Sonnenbergom iz Krapine.¹²⁸ Židovi su u Hrvatskom zagorju željeli sudjelovati i u izgradnji željeznica. Nakon izgradnje zagorske željeznice, pojedini poduzetnici nastojali su da se uz ovu temeljnu željeznicu izgrade i dodatne pruge. Među njima našli su se i Židovi. Tako su zbog što boljeg povezivanja Krapinskih Toplica s gradom godine 1895. Ignjat Badel i dr. Makso Steiner iz Zagreba zatražili predokoncesiju za

¹²⁰KOLAR-DIMITRIJEVIĆ Mira, *Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine, Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 130.

¹²¹GROSS M., *Počeci moderne Hrvatske*, 261.

¹²²GROSS M. / SZABO A., *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 420.- 421.

¹²³LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 26.

¹²⁴LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 65.-37.

¹²⁵PIASEK Gustav, *Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu*, 8.; LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 27.

¹²⁶LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 31.-38.

¹²⁷KARAMAN Igor, *Problemi kapitalističke privrede sjeverne Hrvatske u razdoblju između Nagodbe i njezine revizije (1868.-1873.)*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 6., Zagreb, 1974., 110.

¹²⁸Isto, 116.

produženje vicinalne željezničke pruge Zabok – Krapinske Toplice.¹²⁹ Doktor Makso Steiner imao je odvjetničku pisarnu u Zagrebu te je kraj Zagreba posjedovao vilu s vinogradom (Vinogradska cesta). Uz to, Steiner je još s petoricom ljudi bio vlasnik imanja Gregurevec¹³⁰ kraj Krapinskih Toplica.¹³¹ Željeznička pruga prema Krapinskim Toplicama nije nikada izgrađena i njezina izgradnja čeka se još i danas. Očito je da dr. Steiner nije bio dovoljno imućan da bi ugarski ministar trgovine dozvolio predkoncesiju za izgradnju željeznice, no vjerojatnije je da se Steiner nakon što mu je umro sin povukao iz posla, a drugi nisu pokazali interesa. Godine 1895. A. Weiss dobio je dozvolu za pregradnju na pruzi od Budinšćine preko Gertovca do šume Gradino. Iste te godine dr. Lj. Schwarz dobio je predkoncesiju za prugu Zlatar-Marija Bistrica.¹³²

Početak 20. stoljeća varaždinski Židovi aktivno sudjeluju u političkim i stranačkim borbama u gradu i okolici između pravaša s jedne i koaliranih stranaka s druge strane. Kao pravaše židovskog porijekla možemo spomenuti i dr. Hinka Hinkovića-Mosesa (1854.-1929.) iz Vinice koji se kasnije pokrstio te Ladislava Plachteu (1861.-1934.), vlasnika imanja Budinšćine. Aktivni političar bio je i stomatolog dr. Edo Spitzer koji je više puta bio kandidat za člana Poglavarstva na gradskim izborima. I Vilim Taussig bio je zastupnik u gradskom vijeću.¹³³ U svjetlu ovih lijepih primjera ne smijemo zaboraviti ni one ružne događaje. Lokalno stanovništvo često bi zbog vlastitog nezadovoljstva napadalo Židove okrivljujući ih za svoje probleme. Nerijetko su Židovi stradali i u općim narodnim bunama i pokretima, gdje bi lokalno stanovništvo i seljaci u naletu bijesa prema državnim vlastima napadalo i bogatije židovske trgovce. Tako su u nemirima i bunama 1883. godine u nekim mjestima, uz Mađare krivcima proglašeni i Židovi. Antisemitskih napada u zagorskom kraju gotovo da i nije bilo, iako je i tu bilo Židova trgovaca i gostioničara.¹³⁴ Prvi protužidovski ispad dogodio se u Mariji Bistrici i prošao je relativno mirno. Pod parolom „Živili Hrvati, dole s Magjari i magjaroni“ seljaci su od židovskih trgovaca zatražili da potpišu papir da će se držati uz Hrvate, a ne uz

¹²⁹ PRZV, kut. 492/1894.-1896; (971/1895)

¹³⁰ KOLESARIĆ Josip, Krapinske Toplice i njihova topla vrela, *Hrvatsko zagorje*, br.2, Krapina, 2000. Autor spominje Steinera te podatak da je 1882. kupio imanje s dvorcem Gregurovec i da ga je dobro uzdržavao posadivši vinograde. Nakon što mu je umro sin, dr. Steiner je prodao dio imanja.

¹³¹ PRZV, kut.492/1894.-1896; (971/1895.- (1218/1895))- dopis velikog župana Rubida u Varaždinu plemenitom kraljevskom ugarskom ministru trgovine Danielu

¹³² STULLI Bernard, Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine, *Varaždinski zbornik*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin, 1983.,291.

¹³³ LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 27.-36.

¹³⁴ PAVLIČEVIĆ Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980., 210.

mađarone.¹³⁵ U ivanečkom kotaru uz parole protiv domaćih mađarona čuli su se povici i protiv domaćih Židova. Iako se antisemitizam pojavio, on nije bio temeljna značajka samog pokreta 1883. godine. Istovremeno, događali su se protužidovski progoni i u Ugarskoj, odakle se utjecaj djelomice širio i na Hrvatsku. U Hrvatskom zagorju bilo je prilično Židova koji su se doselili iz Mađarske pa su čak i govorili mađarski, a narod ih je kao trgovce, gostioničare i lihvare izjednačavao s Mađarima i mađaronima. To je bio osnovni razlog napada na neke Židove u Bednji. U zlatarskoj podžupaniji antisemitskih ispada nije bilo, iako je tu živjelo nekoliko trgovaca. U krapinsko-topličkoj podžupaniji (kotaru) nisu progonili Židove. U Varaždinskoj županiji pobunili su se novomarofski i ivanečki kotar. Seljački je pokret tu imao izrazito protumađarski i donekle antisemitski značaj. 4. rujna 1883. seljaci u Bednji iskalili su svoj bijes na trojici mjesnih Židova-braći Fritz, koji su imali pivnicu.¹³⁶ Napadoše i polupaše njihove dućane i gostionice a onda upadoše u podrume i navališe na bačve. Nitko od Židova nije stradao.¹³⁷ Niti zbivanja iz 1903. nisu mimoišla „zagorske Židove“. Na području Varaždinske županije s demonstracijama se započelo 16. travnja 1903., a vodili su ih obrtnički pomoćnici i naučnici iz Varaždina. Za vrijeme demonstracija u Varaždinu u noći s 14. na 15. lipnja „nepoznati zlikovac“ podmetnuo je vatru u skladištu sijena tvrtke Broch i Pollak.¹³⁸ Nemiri su započeli u Belcu (kotar Zlatar) 11./12. srpnja 1903. Tada je skupina od 30-40 ljudi napala kuću, trgovinu i krčmu Maksa Glessingera, koji je jedva spasio glavu pred naletom kamenja, a skladište trgovine mu je opustošeno. Ukradene su vreće kukuruza, brašna te druge robe, a ostali predmeti izbačeni su na ulicu; police pune robe prevrnute su i posječene, a vreće soli iznesene iz skladišta i bačene u obližnju mlaku.¹³⁹ U izvješću vladi 23. srpnja 1903. opisani su događaji koji su se zbili 16./17. srpnja u Zlataru. Tu je nekoliko mladića polupalo 30 prozora na kući Josipa Bauera i ispalilo 2 hica, nakon čega su se udaljili. Kuću je u najamnini držao „neki“ Schwabenitz. Iste je noći, oko jedan sat, demoliran dućan trgovca Mayera u

¹³⁵ DESPOT Miroslava, Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883., *Jevrejski almanah 1957.-1958.*, Beograd, 1958., 76.

¹³⁶ PAVLIČEVIĆ Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 227.; DESPOT M., Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883., 78. ; PAVLIČEVIĆ Dragutin, Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća, *Varaždinski zbornik*, ur. Andre Mohorovičić, Varaždin, 1983., 257.-258.

¹³⁷ PAVLIČEVIĆ Dragutin, Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća, 257.-258.

¹³⁸ GROSS, Mirjana „Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903“, *Historijski zbornik*, VII/1954., 33-84.; BOGDANOV Vaso, *Hrvatski narodni pokret 1903/1904*, Zagreb, 1961., 58. BOGDANOV navodi da se navedeni događaj zbilo u Koprivnici, no to nije točno jer se firma Pollak i Broch nalazila u Varaždinu. (HDA-PrZV, kut. 682/1903., spis 3628./1903. i 3771./1903.)

¹³⁹ BOGDANOV V., *Hrvatski narodni pokret.*, 153.; HDA-PrZV, kut. 682/1903.; spis 4297/1903. i 4399/1903.

Budinščini. Varaždinski je župan optužio mjesne oružnike da nisu izvršili svoju dužnost te da je zato došlo do napada na dućane i ostale materijalne štete.¹⁴⁰ U kolovozu 1903. u Novom Marofu posječeni su vinogradi trgovca Marka Steinera i Josipa Lončarića iz Ljubešćice. Kotarski je predstojnik smatrao da se u tom slučaju radilo o političkoj osveti.¹⁴¹ U Konjšćini se u kolovozu 1903. dogodio krvavi sukob seljaka i oružnika. Seljaci su htjeli demolirati dućan tamošnjeg židovskog trgovca, no oružnička ophodnja to im je zapriječila. Nakon toga uslijedio je sukob u kojem su dvije osobe smrtno ranjene.¹⁴² U Zlataru su u noći s 23. na 24. kolovoza izvedena dva atentata dinamičnim bombama. Jedan je izveden pred općinskim sudom, a drugi pred kućom trgovca Josipa Metzgera.¹⁴³ Ovim događajima mogli bismo pridodati i izgrede 1918. godine. Izgredi protiv Židova počeli su i u Hrvatskoj krajem 1918., kada je zemlju zahvatila serija do tada neviđenih civilnih i vojnih nemira. Neke od njih potaknuli su hrvatski seljaci, a neke pripadnici „zelenog kadra“ koji su usmjerili svoje nezadovoljstvo protiv državnih i općinskih činovnika i žandarmerije, svećenstva, seoskih i ratnih bogataša, vlasnika lokalnih dućana i gostionica, poduzeća i velikaških posjeda.¹⁴⁴ Osiromašeni seljaci, predvođeni skupinama vojnih dezertera koji su se prozvali „zeleni kadar“, opustošili su brojna manja mjesta, ali i gradove te njihove trgovine i dućane. Od okolnog stanovništva, ali i zelenog kadra stradali su mnogi trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi koje su napadale mase organizirane od strane pojedinaca, gledajući u njima Mađare, Austrijance ili izrabljivače. Početni motiv takvih izgreda bila je osveta za „navodna zla“ koja su navedeni nanosili njihovim obiteljima ili njima osobno.¹⁴⁵ U listopadu i studenom 1918. Započele su učestale pljačke i uništavanja, napadani su trgovci, veleposjednici, otuđena je crkvena i državna imovina, a uz to orobljeni su i židovski dućani i imovina po gotovo čitavoj Hrvatskoj.¹⁴⁶ Nema grada ni sela u kojem nije došlo do uništavanja židovskih trgovina i imovine. I u Hrvatskom zagorju uslijedili su neredi. U okolici Zaboka orobili su jednog židovskog trgovca te razbili i razvukli

¹⁴⁰ BOGDANOV V., *Hrvatski narodni pokret*, 63.; HDA-PrZV, kut. 682/1903., 4396/1903.

¹⁴¹ BOGDANOV V., *Hrvatski narodni pokret*, 64.; HDA-PrZV, kut. 683/1903., spis 4910/1903., izvješće kotarske oblasti u Novom Marofu. Prema procjeni Marko Steiner pretrpio je štetu od 6600 kruna i 60 filira.

¹⁴² *Obzor*, br. 187./1903.

¹⁴³ BOGDANOV V., *Hrvatski narodni pokret*, 67.; HDA-PrZV, kut. 683/1903., spis 5133/1903., izvješće o dinamičnim bombama u Zlataru.

¹⁴⁴ FELDMAN Andrea, Židovi u Kraljevini Jugoslaviji, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br.2., Zagreb, 2000., 447.-463.; HRABAR Bogumil, Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 1979., 57.

¹⁴⁵ HRABAR Bogumil, Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu, 57.

¹⁴⁶ JANKOVIĆ Dragoslav, KRIZMAN Bogdan, *Grada o stvaranju Jugoslavenske države, (1.1.-20.12. 1918.)*, Beograd, 1964., 628.-629.

sve što je imao...¹⁴⁷ 3. studenog 1918. netko je u Stubici porušio židovske nadgrobne spomenike.¹⁴⁸ I u Varaždinu su bili nemiri za vrijeme kojih su stradale židovske radnje.¹⁴⁹ Nakon održane pučke skupštine i službe božje u crkvi svjetinu u Pregradi povelio je desetak bivših vojnika te su tijekom pet sati pouzimali robu i temeljito porazbijali inventar u trgovačkim kućama.¹⁵⁰ U Bistrici kraj Stubice najprije su inicijatori nereda sazvali skupštinu, a potom je svjetina prešla na pljačkanje. U Zaboku su navalili na trgovce i kolodvor, a prijetila je i opasnost paljenja petroleja.¹⁵¹ Iz Zaboka je tako stigao ovaj dopis: „ 4.11. 1918. Zabok-Akademičar Njemčić javlja da tamo ljudi navaljuju na trgovca Rendelija i hoće da mu upale petrolej, a isto tako napadaju na tamošnji kolodvor. Molimo pomoć.“¹⁵² Kraj Krapinskih Toplica u Novim Dvorima stradalo je vlastelinstvo Židova Brucknera.¹⁵³

Židovi u Hrvatskom zagorju između dva svjetska rata (1918.-1941.)

Završetkom Prvog svjetskog rata nastale su velike promjene u političkom, administrativnom, ekonomskom i društvenom razvoju Hrvatske. Nastaju promjene državnih granica i nove unutarnje podjele zemlje, najprije na oblasti, kasnije na banovine. Dolazi do novih migracija, odlaze Nijemci, Židovi i Mađari, posebno oni koji su radili u administraciji i željeznici, a doseljavaju se Srbi, Crnogorci, Bosanci i drugi.

Prvi popis proveden nakon Prvog svjetskog rata 1921. popisao je 20.562 Židova u Hrvatskoj, a zadnji popis iz 1931. 21.505 Židova.¹⁵⁴ Prema popisu iz 1921. u kotaru Donja Stubica popisano je 47 Židova, a 1931. 65 Židova. Oni su raspoređeni ovako: godine 1921. u Bistri su popisana 3, Donjoj Stubici 28, Gornjoj Stubici 3, Mariji Bistrici 4 i Oroslavlju 9, a 1931. u Bistri ih je 4, Donjoj Stubici 4,

¹⁴⁷ B. HRABAK, *Dezertstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, 245.

¹⁴⁸ BANAC Ivo, „I Karlo je o'šo i komite“-Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918., *ČSP*, 24 (3), Zagreb, 1992.,29.

¹⁴⁹ B. HRABAK, *Dezertstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu*, 88., 101.

¹⁵⁰ B. HRABAK, *Dezertstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, 245.- 247.

¹⁵¹ HRABAK B., *Dezertstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, 250.

¹⁵² BAJZA Željko, *Po dragom kraju, Vodič po području općine Zabok*, Zagreb, 1980., 21.

¹⁵³ HRABAK B., *Dezertstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*, 260.; HRABAK B., *Dezertstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu*, 100. -104.

¹⁵⁴ ŠVOB M., *Naseljavanje Židova u Slavoniju, 192. -194.*; M ŠVOB, *Židovi u Hrvatsku*, II., 344.

Gornjoj Stubici 1, Mariji Bistrici 3 i Oroslavlju 39.¹⁵⁵ U kotaru Varaždin 1921. popisana su 59 Židova, a 1931. 50. Oni su 1921. bili raspoređeni ovako: Bartlovec 0, Biškupec 5, Jalžabet 7, K. Cestica 5, Petrijanec 2, Vidovica 8, Vinica 22. Deset godina kasnije raspoređeni su ovako: Bartolovec 9, Biškupec 6, Jalžabet 2, K. Cestica 1, Petrijanec 1, Vidovica 8 i Vinica 23. U gradu Varaždinu 1921. popisana su 423 Židova, a 1931. 486 Židova.¹⁵⁶ U odnosu na prijašnje popise (1880., 1890., 1900. i 1910.) vidljivo je da dolazi do pada broja Židova u Hrvatskom zagorju. Nema kotara koji ne bilježi smanjenje broja Židova, a pad je zabilježen i u gradu Varaždinu u kojem je 1910. popisano 619 Židova, a 1921. godine 423. Koji su uzroci ovom smanjenju broju Židova u Varaždinu i Hrvatskom zagorju još nisu poznati, međutim, može se pretpostaviti da je to preseljenje iz manjih sredina u veće gradove (Zagreb). Kao drugi razlog navodi se stvaranje nove države u kojoj dio Židova koji je stanovao u Hrvatskom zagorju i Varaždinu nije imao hrvatsku zavičajnost već ugarsku ili austrijsku (cislatavsku) pa su nakon 1918. godine smatrani strancima i morali su zatražiti prijem u hrvatsko (jugoslavensko) državljanstvo koje vrlo često nisu dobivali. Stoga su se vraćali u matične zemlje iz kojih su se doselili.

Tablica 7. Židovi po kotarevima 1921. i 1931. u Hrvatskom zagorju

KOTAREVI	1921	1931.
kotar Donja Stubica	47	65
kotar Ivanec	60	43
kotar Klanjec	6	4
kotar Krapina	84	59
kotar Novi Marof	48	51
kotar Pregrada	19	16
kotar Varaždin	59	50
Grad Varaždin	423	486

Izvor: Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice II.*, Zagreb, 2004., 542.

¹⁵⁵ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 90. -97.

¹⁵⁶ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice II.*, Zagreb, 2004., 542.

Nakon Prvog svjetskog rata stvaranjem najprije Kraljevine SHS, a zatim Kraljevine Jugoslavije sve se židovske općine 1919. godine ujedinjuju u Savez Jevrejskih ispovednih opština Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu. Savez općina je osnovan na inicijativu Huga Spitzera iz Osijeka. U židovskim zajednicama Hrvatske nastaju promjene u načinu života. U većini židovskih zajednica u međuratnom razdoblju prevladala je reformska struja, a dio Židova asimilirao se u društvo. Cionistički pokret koji se počeo razvijati krajem 19. stoljeća nakon završetka Prvog svjetska rata zahvatio je sve Židove i židovske općine. Židovi i nadalje sudjeluju u političkom razvoju Varaždina i Hrvatskog zagorja te, kao i u prethodnom razdoblju, u gradskoj vlasti. Bili su izabrani ili imenovani zastupnici, a više njih obnašalo je dužnost gradskih podnačelnika.¹⁵⁷ U mjestima Hrvatskog zagorja iz godine u godinu sve ih je manje i manje, što vidimo iz tablice 8. koja slijedi. Većina mjesta bilježi pad ili blago povećanje židovskih obitelji, osim Varaždina i Oroslavlja u kojem je 1921. godine popisano 9 Židova, a 1931. već 39. Što je dovelo do ovog povećanja, ne zna se jer istraživanja nisu provedena. Kakav je točno bio svakidašnji život Židova u Hrvatskom zagorju u međuratnom razdoblju, malo je poznato. Međutim, to ne znači da se u budućnosti neće provesti neka detaljnija istraživanja koja će nam otkriti nešto više o njima.

Tabela 8. Židovi u Hrvatskom zagorju po gradovima u popisima 1921. i 1931.

Gradovi	1921	1931.
Donja Stubica	28	18
Gornja Stubica	3	1
Marija Bistrica	4	3
Oroslavlje	9	39
Ivanec	42	22
Klanjec	3	4
Krapina	62	33
Zabok	7	6

¹⁵⁷ M. LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti*, 28.-29.

Začretje	6	6
Varaždinske Toplice	25	23
Pregrada	12	16
Vinica	22	23
Grad Varaždin	423	486

Izvor: Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice II.*, Zagreb, 2004.

Židovske obitelji po mjestima u Hrvatskom zagorju

Nisu provedena detaljna istraživanja koje su sve židovske obitelji naseljavale Hrvatsko zagorje. Prema popisu stradalih za vrijeme Drugog svjetskog rata objavljenom u zborniku radova Hrvatsko Zagorje u revoluciji ovdje je donesen kratki pregled obitelji za koje se zna gdje su živjele.

U Donjoj Stubici naselila se nakon 1900. obitelj Hiršl.¹⁵⁸ Nakon 1931. pojavljuju se obitelji Fürst, Klein, Schönwald i Weiss.¹⁵⁹ U Donjoj Stubici živjeli su trgovci Weiss (Bogdan i Miška), s time da je Bogdan Weiss bio istaknuti član HSS-a. Isto tako Donju Stubicu nastanjivala je obitelj Feller (Ivan, Iluška, Kazimir) te Marija i Oto Šmit. Felleri su imali ljekarnu, Weissovi trgovinu sitnim alatom, a Kleinovi trgovinu živežnim namirnicama.¹⁶⁰

U Krapini su živjele obitelji Šnicler, Gostl, Wochel, Silberman, Singer i Klein. Jedan dio Kleinova živio je i u Doliću (kod Krapine).¹⁶¹ Na području kotara Krapina do pred Drugi svjetski rat živjele su obitelji Ljube Singera, trgovačkog pomoćnika iz Krapine. Spominju se i dr. Remigij Bibanj, Albert Anhalzer, učitelj iz Gornjeg Jesenja, koji nije bio rodom iz Zagorja, već je tamo bio namješten te općinski liječnik iz Začretja Julije Lemberger. U holokaustu su stradali Helena,

¹⁵⁸ BUTURAC Josip, *Stubica, Donja i Gornja 1209.-1982.*, Stubica- Zagreb, 1982., 59.

¹⁵⁹ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Zagreb, 1981. 487.; Josip BUTURAC, *Stubica, Donja i Gornja 1209.-1982.*, Stubica- Zagreb, 1982. 60.

¹⁶⁰ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2008., 48.; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 471.-472., 490.

¹⁶¹ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 473., 478., 488.; ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I.,183.; ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 50.-51.

Hinko, Paulina, Natalija i Ruža Gostl.¹⁶² Tvornicu obuće u Krapini imala je židovska obitelj Roth iz Maribora čiji su članovi stanovali u Pregradi.¹⁶³ U Krapini je živio i Josip Kraus za kojeg su se stanovnici Krapine zauzeli za vrijeme NDH.¹⁶⁴ U Velikoj Vesi –Krapina živjela je obitelj Anhalcer/Anhalzer (stradali u Jasenovcu).¹⁶⁵

U Krapinskim Toplicama spominju se obitelji Graf, Bruckner i Steiner. U Toplicama je već šezdesetih godina 19. stoljeća radio i profesionalni fotograf Josef Schretter. Zahvaljujući njemu imamo neke od prvih veduta Toplica i Trakošćana. Nakon što mu je posao dobro krenuo, otvorio je ekspozituru i u Celju.¹⁶⁶

U Ivancu su od kraja 19. stoljeća, a posebice u međuratnom razdoblju određenu ulogu imali i Židovi.¹⁶⁷ Pred Prvi svjetski rat u Ivancu je bilo nekoliko poduzeća na čijem su se čelu nalazili Židovi. Tvrtka Herman Šlessinger iz Gyora (Ugarska) uredila je u Ivancu pecaru. Vodenu pilanu imao je Gustav Taussig (žena mu je bila Ana, a sin Hinko). Oko 1890. u Ivanec se doselio poduzetnik Eduard Grünwald, koji je vodio mlin, a u Ivančici je zajedno s Dragutinom Kosom imao šumarsku industriju. 1907. u Ladanju Donjem Hugo Moses započeo je s vađenjem ugljena i zaposlio je 25-100 radnika.¹⁶⁸ Glavni liječnik u ivanečkim rudnicima i Golubovcu od 1909. bio je dr. Mavro Spiller.¹⁶⁹ Tu službu obavljao je tridesetak godina. Uz to bio je i kotarski liječnik,¹⁷⁰ kao i predsjednik ivanečkog Crvenog križa. On je ujedno bio jedna od najznačajnijih osoba međuratnog razdoblja u Ivancu. Politički je pripadao Hrvatskoj seljačkoj stranci. Njegov sin dr. Adalbert Spiller-Georgijević isto je tako bio liječnik u Maruševcu i Ivancu. Među obrtnicima Židovima u Ivancu bio

¹⁶² ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 51.; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 473., 488.

¹⁶³ KANTOCI Marija, Prilog povijesti Židova u Hrvatskom zagorju tijekom Drugog svjetskog rata, *Hrvatsko zagorje*, br.3.-4., prosinac, Krapina, 2008., 160.

¹⁶⁴ ŠVOB M., *Židovi u Hrvatskoj*, I., 11.

¹⁶⁵ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 465.

¹⁶⁶ *Židovi fotografi*, katalog izložbe, Zagreb, 2004., 12.

¹⁶⁷ JAGIĆ Suzana, Društveni-gospodarski razvoj Ivanca od 1918. do 1941. godine, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br.22., Varaždin, 2011., 13.-65. . Melita Švob navodi da su u Ivancu 1921. živjela 42, a 1931. 22 Židova.

¹⁶⁸ KRAŠ Marijan, *Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940.*, Varaždin, 1996., 65., 74.-78.

¹⁶⁹ KRAŠ M., *Ivanec*, 134. *Vijest iz Varaždinskih novosti*, br. 575.- 5. prosinca 1940. 1. prosinca 1940. umro je u Jajcu viši sanitetski inspektor Mavro Spiller /Špiler, rođen u Osijeku i star 71 godinu (1869.), dugogodišnji predsjednik Narodne čitaonice u Ivancu. Radi svojeg požrtvovnog i humanitarnog rada bio je voljen i cijenjen u svim krugovima naroda i građanstva. U Bosni je bio u posjeti svojem sinu, koji služi u Jajcu kao kotarski šumar. M. Spiller djelotvorno je i kulturno radio u Ivancu 35 godina, došavši u njega iz Kostajnice. Sahranjen je na Mirogoju. Njegov sin Albert Spiller kotarski je liječnik i ugledni član HSS-a, kao i njegov otac. Drugi sin Pavle činovnik je Narodne banke u Zagrebu, treći sin Emil šumarski je inženjer u Jajcu, a kćer mu je udata za suca Gabrijela Borovečkog u Zagrebu.

¹⁷⁰ JAGIĆ Suzana, Društveni-gospodarski razvoj Ivanca od 1918. do 1941. godine, 13.-65.

je i trgovac Vatroslav Deutsch (1918.-1921.), jedan od osnivača Ivanečke obrtne zadruge. Trgovac je bio i Nathan Schwarz (1908.-1912.). Većina židovskih obitelji prije Prvog svjetskog rata uključila se u društveni život Ivanca. Trgovac Nathan Schwarz poklonio je 50 kruna u korist siromašne djece pučkih škola u Ivancu. Isto tako i Grünwaldi i dr. Mavro Spiller. Voditelj ivanečkog limenog orkestra koji je djelovao unutar Dobrovoljnog vatrogasnog društva bio je od 1924. Ladislav Grinsky (Grünbaum-Deutsch).¹⁷¹ Između dva svjetska rata u Ivancu je živjela i židovska obitelj Graf (Eugenija i Žiga), kao i Blumenscheini. Hinko Blumenschein vrlo se često u Varaždinskim novostima javljao kao dopisnik iz Ivanca. Do Drugog svjetskog rata trgovci u Ivancu bili su Gelb i Leitner. Gelb je imao trgovinu blizu sudske zgrade, a Leitner kod seoskog trga.¹⁷²

U Zaboku su živjele obitelji Biller (Vilim), Rendeli i Steiner.¹⁷³ U Zlataru je živjela obitelj Biller (Ada, Ljuba i Paula) i Sachs,¹⁷⁴ u Petrovskom obitelj Silbermann,¹⁷⁵ a u Đurmancu obitelj Helinger.¹⁷⁶

U Budinščini živjeli su Emil i Miroslav Weiss, kao i Maloina Deutsch-Schreiner, koja je 1880. rođena u Mađarskoj, a stradala u zatvoru u Zagrebu. Tu je i Berta Grünbaum-Schreiner.¹⁷⁷

U Mariji Gorici živjela je obitelj Bamberger (Maks, rođ. 1910.), Frans (Robert), Fridrich Wilhelm te obitelji Hartmann, Hedel, Levy, Stein, Schmidt i Winter. Obitelj Winter cijela je stradala u holokaustu, odvedena je u logor.¹⁷⁸

U Bedekovčini je živjela obitelj Klein, dok je zagrebačka obitelj Schreiner imala tvornicu.¹⁷⁹ Armin Schreiner (rođ. 1874. u Koprivnici, stradao u Jasenovcu 1941.) do 1941. bio je dioničar i gotovo potpuni vlasnik tvornice „Zagorka“ u Bedekovčini (90 posto dionica bilo je u njegovim rukama). U početku je bio namještenik te tvornice pa direktor i na kraju vlasnik tvornice. Njegov sin Ferdo Schreiner (rođ. u Zagrebu 1901., stradao u Auschwitzu 1942.) nakon završetka studija keramičke

¹⁷¹ KRAŠ Marijan, *Ivanec*, 80.- 129.

¹⁷² *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 473. ; KRAŠ Marijan, *Ivanec*, 107., 130.-131. 142., Iz Ivanečkog kalendara 1980., Uspomene slikara Mirka Račkog na Ivanec.

¹⁷³ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 53. ; ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 186. *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 489. ; BAJZA Željko, *Po dragom kraju, vodič po području općine Zabok*, Zagreb, 1980., 21.

¹⁷⁴ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 466.

¹⁷⁵ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 54.

¹⁷⁶ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 474.

¹⁷⁷ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 53.-55. ; *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 493. *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 469.

¹⁷⁸ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 465., 472., 474., 482., 489., 493., 493.-494.

¹⁷⁹ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 478., 487.; Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 178.

tehnologije u Češkoj 1926. preuzeo je mjesto direktora u tvornici. Kao i otac bio je aktivan u društvenom životu Bedekovčine.¹⁸⁰ U Oroslavlju su živjeli Kryceri, kao i obitelj Tobolski koja se doselila iz Poljske.¹⁸¹

U Pregradi je živjela mala židovska zajednica kojoj su pripadale obitelji Roth i Gostl. U Pregradi su se Židovi bavili trgovinom, a nekoliko ih je bilo zaposleno u javnim službama. Gostli su imali posjede u Sopotu, a među tim posjedima i trgovinu u zgradi u kojoj se i danas nalazi trgovina, a koju mještani nazivaju židovska. Rothovi su inače bili mariborska obitelj koja je imala posjede u kotaru Pregrada (u Gornjoj Plemenščini). Osim vinogradarstvom i poljoprivredom, obitelj Roth bavila se i trgovinom. Posjedovali su trgovinu mješovite robe te tvornicu obuće u Krapini.¹⁸² U Varaždinskim Toplicama živjele su obitelji Blau, Gluck, Mailamder, Rosenberg, Stern i Strauss, a u Vinici, Mosesi, Kaufmanni i Wollneri.¹⁸³

Na prostoru Bistre 1880. židovske obitelji nastanjene su u Jakovlju (3 člana), Jablanovcu (2) i Novakima (2). Deset godina kasnije, 1890., broj Židova se smanjio sa sedam na četiri, a nastanjeni su jedan u Donjoj Bistri, jedan u Jakovlju, a dvoje u Jablanovcu.¹⁸⁴ Godine 1900. bilo je samo troje Židova i popisani su u Jakovlju. Prema popisu iz 1910. u Jakovlju je pred Prvi svjetski rat popisano 5 Židova.¹⁸⁵ Ne znamo točno koje su to židovske obitelji bile i kako su se zvale. Vjerojatno je jedna od židovskih obitelji bila obitelj Koch jer se u popisu stradalih Židova u holokaustu kao žrtva navodi Irena Koch, udata Kern, rođena 1893. u Gornjoj Bistri, a stradala u logoru Đakovo 1942. godine.¹⁸⁶

¹⁸⁰ GLAVAŠ Suzana, Memorijal jednog rasnog keramičara, *Ha-kol*, br.121.-rujan/listopad 2011., 36.-38. Dio povijesti obitelji Scheiner, *Bilten*, 14., ožujak/travanj 1990., 9.

¹⁸¹ *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, 480., 491.

¹⁸² KANTOCI Marija, Prilog povijesti Židova u Hrvatskom zagorju tijekom Drugog svjetskog rata, *Hrvatsko zagorje*, br.3.-4., prosinac, Krapina, 2008., 157.-164.

¹⁸³ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj*, I., 184., 186.

¹⁸⁴ *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjih popisa 1880.*, Zagreb, 1889., 84. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjih popisa 1890.*, Zagreb, 1892., 67.

¹⁸⁵ *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjih popisa 1880.*, Zagreb, 1889., 84. *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjih popisa 1890.*, Zagreb, 1892., 67. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, demografske prilike po prebivalištima*, Zagreb, 1914., 166.-168. *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914.

¹⁸⁶ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, II. knjiga, Zagreb, 2004., 80.

Židovi u Hrvatskom zagorju od 1945. do danas

Do pred Drugi svjetski rat u selima Hrvatskog zagorja Židova gotovo da nije bilo, osim u nekim manjim mjestima gdje su držali trgovinu (Krapina, Donja Stubica, Oroslavlje, Ivanec, Pregrada, Varaždinske Toplice) i, naravno, Varaždinu. U Varaždinu je 1931. stanovalo 486 Židova, a u popisu preživjelih iz 1946. popisana su samo 54.¹⁸⁷ Uglavnom su u Hrvatskom zagorju bili trgovci, apotekari ili odvjetnici te pokoji industrijalac. Nekoliko mjeseci nakon uspostave NDH, točnije u travnju, objavljena je Zakonska odredba o Židovima, a u kolovozu 1941. popisani su Židovi s područja Hrvatskog zagorja. Židovi su bili dužni nositi židovski znak na lijevoj strani prsiju i na lijevoj strani leđa. Znakovi za Židove izrađivali su se u Zagrebu i slani su u razna mjesta u NDH. U Hrvatsko zagorje židovske oznake poslane su u Krapinu (30 komada) i Donju Stubicu (5 komada). Ubrzo su počele stizati molbe za nenošenje znaka. Tako je dr. Oskar Sachs, odvjetnik u Zlataru, zatražio da mu se zajedno sa suprugom Karolinom priznaju „arijska prava“ i da ga se oslobodi nošenje židovskog znaka. Molba mu je odobrena, ali ubrzo i poništena.¹⁸⁸ Prva uhićenja Židova u Varaždinu dogodila su se već u svibnju 1941., a najveći broj varaždinskih Židova uhićen je u ljeto 1941. godine i odveden najprije u sabirni centar Zagreb, zatim u Gospić, a potom u logore po Hrvatskoj i kasnije Auschwitz. Pretpostavlja se da je tada pritvoreno oko 200 varaždinskih Židova.¹⁸⁹ Prva pritvaranja Židova u Hrvatskom zagorju izvršena su 4. kolovoza 1941. godine. Sljedećih su dana prvi Židovi s područja Krapine i Zagorja odvedeni u logor Gospić. Tada je odvedeno trideset i troje Židova, koji su uglavnom bili liječnici, trgovci, činovnici, učitelji, studenti i kućanice. 20. kolovoza 1941. veliki župan Velike župe Zagorje dobio je obavijest da su svi Židovi s krapinskog područja deportirani u logore i da na njihove posjede treba naseliti siromašne Zagorce. Isto tako država je Židovima, nakon što ih je poslala u logore, oduzela sve što su imali, te ih likvidirala u koncentracijskim logorima Jasenovac, Stara Gradiška ili Auschwitz. Židovi iz Donje Stubice odvedeni su u ustaške logore uglavnom između 9. i 12. kolovoza 1941. U kolovozu su odvedeni i Židovi iz Zlatara (obitelj Biller iz Zlatara i Hemenika iz Donje Budišćine). U srpnju su počele čistke i u Varaždinu. U rujnu je još uvijek ostalo nešto Židova u varaždinskoj i bližoj okolici. Iz općine Petrijanec tada su Židovi Samuel i Emilija Pollak iseljeni u selo Radoboj kod Krapine. Manji dio ih je još 1942. bio na životu i nije deportiran jer su imali arijska prava. U srpnju 1942. iz Pregrade i Sopota odvedeni su tamošnji Židovi Leo Kirschner te Vilko,

¹⁸⁷ ŠVOB Melita, Naseljavanje Židova u Slavoniju, *Migracije u Hrvatskoj*, ured. Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 200.; ŠVOB M., *Židovi u Hrvatskoj*, I., 89.

¹⁸⁸ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2008., 46.-47.

¹⁸⁹ LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 43.-46.

Albina i Vjekoslav Gostl. Još u kasno ljeto 1943. ostalo je nešto Židova u Hrvatskom zagorju.¹⁹⁰ Stanoviti broj kako varaždinskih Židova, tako i zagorskih uspio se spasiti, u početku barem privremeno, pozivajući se mješoviti brak ili bi prešli na katoličku vjeru, no na kraju bi i oni stradali.¹⁹¹ Od preživjelih Židova najviše se njih spasilo odlaskom u partizane.¹⁹²

U holokaustu židovska općina u Varaždinu gotovo da je nestala, a sinagoga je napola srušena (1942.).¹⁹³ Ono malo Židova što je preživjelo preselilo se u Zagreb, širom Hrvatske ili su se iselili u novostvorenu državu Izrael. Tako danas u Varaždinu skoro da i nema Židova, dok su do devedesetih godina u Hrvatskom zagorju u potpunosti iščezli (vidi popis 2001.). U popisu iz 1971. bilo je moguće izjašnjavanje prema narodnosti, a 1991. i prema narodnosti i vjeroispovijesti. U godini 1971. u Hrvatskoj se Židovom izjasnilo 2.845, a 1991. samo 600 (za narodnost se izjasnilo 600, a za vjeroispovijest 633). Tako su u Donjoj Stubici popisana 6 Židova, a 1991. nijedan; u Gornjoj Stubici 1971. nije popisani ni jedan Židov, a 1991. samo jedan; u Ivancu 1971. popisana su 13, a 1991. nijedan; u Klanjcu su 1971. popisana 2 Židova, 1991. nijedan; u Krapini su 1971. popisana trojica, a 1991. nijedan; u Zaboku je 1971. popisano njih 20, a 1991. Nijedan, kao i u Zlatar Bistrici u kojoj su se 1971. nalazila 23 Židova, a 1991. nijedan. U Varaždinu je 1971. bilo popisano 62 Židova, a u popisu iz 1991. izjasnila se samo dvojica.¹⁹⁴ U popisu iz 1981. u Varaždinu nije popisani nijedan Židov.¹⁹⁵ U popisu iz 1991. u Krapinsko-zagorskoj županiji popisani je jedan Židov, i to u Gornjoj Stubici. U Varaždinskoj županiji popisana su dvojica i to u Varaždinu.¹⁹⁶ U zadnjem popisu iz 2001. u Hrvatskoj su prema narodnosti popisana 576 Židova, a po vjeroispovijesti 495. U Krapinsko-zagorskoj županiji ni po narodnosti ni po vjeri nije popisani

¹⁹⁰ ŠKILJAN Filip, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945.*, 49. -56.

¹⁹¹ 414 osoba s područja Hrvatskog zagorja (današnje Krapinsko-zagorske županije) stradala je u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Od toga su 287 Hrvati, 99 Židovi, 26 Romi, 1 Srbin i 1 Slovenac. S područja bivše općine Zlatar Bistrice u Jasenovcu i Staroj Gradišci ubijeno je 76 Hrvata i 16 Židova, s područja bivše općine Donja Stubica 83 Hrvata i 28 Židova, s područja bivše općine Klanjec 38 Hrvata, 1 Židov i 1 Slovenac, s područja bivše općine Zabok 40 Hrvata, 11 Židova i 1 Rom, a s područja bivših općina Krapina i Pregrada 50 Hrvata, 43 Židova, 25 Roma i 1 Srbin. Za ove podatke zahvaljujem kolegi Filipu Škiljanu koji mi ih je ustupio, a on ih je dobio preko kolege Đorđa Mihovilovića iz Spomen-područja Jasenovac. Dakako, popis nije potpun, a ovi podaci prikupljeni su do 7. studenog 2011. godine.

¹⁹² LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 46.

¹⁹³ LONČARIĆ M., *Tragom židovske povijesti*, 46.-48.

¹⁹⁴ ŠVOB Melita, *Naseljavanje Židova u Slavoniju*, 202.-203.; ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 388.-390.

¹⁹⁵ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 391.

¹⁹⁶ ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj.*, I., 392.

nijedan Židov, dok su u Varaždinskoj županiji popisani samo u Varaždinu (trojica po narodnosti, a jedan po vjeri).¹⁹⁷

Što reći na kraju? Za razliku od Slavonije i Srijema koji su prednjačili po broju Židova, Hrvatsko zagorje ne može se pohvaliti njihovom brojnošću. Uz Varaždin, koji je slučaj za sebe, nigdje drugdje u Hrvatskom zagorju nije osnovana židovska općina, već su židovske obitelji iz Hrvatskog zagorja svoj vjerski život održavale u zagrebačkoj ili varaždinskoj židovskoj općini. Židovi se detaljnije mogu pratiti u Hrvatskom zagorju od 1880., 1890. godine, da bi svoj vrhunac doživjeli do razdoblja izbijanja Prvog svjetskog rata, a u međuratnom razdoblju doživljavaju stagnaciju te se sele u veće gradove ili u potpunosti iseljavaju iz Hrvatske. Holokaust je prekinuo život zagorskih i varaždinske židovske zajednice te one više nisu obnovljene. Ovaj tekst je možda način da profesori povijesti koji rade u školama u Hrvatskom zagorju potaknu svoje učenike da se počnu zanimati za prošlost židovskih obitelji u svom kraju. Nažalost, vrijeme nam izmiče, polako nestaju osobe koje se još sjećaju židovskih obitelji koje su nastanjivale njihovo mjesto ili grad. Budući da kasnimo s istraživanjima o prošlosti Židova u Hrvatskom zagorju, o njima saznajemo samo na osnovi arhivske građe, novina i nadgrobnih spomenika.

¹⁹⁷ http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html, 2.2. 2011.

mr. sc. Vladimir Kalšan, Čakovec

Doprinos Židova gospodarskom razvoju Međimurja

Osnova brzom gospodarskom rastu i osobitom značaja Čakovca bila je njegova izvrsna prometna povezanost. Osnovni cestovni raster s Čakovcom kao središtem u Međimurju je postavljen još sredinom 18. stoljeća u vrijeme carice Marije Terezije. U svojoj biti on se nije promijenio do izgradnje dionice autoceste Goričan–Varaždin¹⁹⁸. Čakovec je pored toga bio jedna od najznačajnijih željezničkih raskrsnica Austro-Ugarske Monarhije. Još 1860. godine kroz Čakovec je prolazila pruga koja je Budimpeštu preko Kotoribe povezala s Pragerskim, odnosno s prugom Beč-Trst. S Varaždinom i Zagrebom Čakovec je prugom povezan 1886. godine, a 1891. godine puštena je u promet pruga Čakovec – Lendava - Zalaegerszeg i dalje na sjever do Soprona, koja je zapadne mađarske županije, preko Čakovca, povezala s Rijekom¹⁹⁹.

Čakovec je već 1864. godine u gradu, na poticaj udruženja trgovaca, instalirao telegrafsku postaju. Telegraf je, inače, na glavnom željezničkom kolodvoru bio postavljen već 1860. godine.²⁰⁰

Električnu rasvjetu Čakovec je dobio 1893. godine, prije Varaždina, Zagreba, Nagykanisze i Zalaegerszega. Telefonska centrala s ukupno 18 brojeva bila je u gradu Čakovcu instalirana 1902. godine. Građani, uglavnom trgovci, držali su 16 priključaka, a dva su telefonska broja dobila državna nadležništva²⁰¹.

¹⁹⁸ O cestama i mostovima u Međimurju vidi: Vladimir Kalšan , Međimurska povijest , Čakovec,. 2006, str. 131-132

¹⁹⁹ (Josip Gorničić- Brdovački: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, Zagreb 1952, . str. 163)

²⁰⁰ (Zrinyi Karoly: Csaktornya monografiaja, Čakovec 1905., str. 187.)

²⁰¹ (Isto)

Židovi su se u Međimurju bavili sljedećim gospodarskim granama: obrtom, trgovinom, bankarskim poslovima i industrijom. Njihova poduzeća, obrti i trgovine bili su obiteljski ili dionički poslovi. Do kraja Prvog svjetskog rata bili su u gotovo svim većim selima Međimurja, a potom uglavnom u Čakovcu, Prelogu, Kotoribi i Donjoj Dubravi, jer mnogi su bili članovi Mađarskog narodnog vijeća 1918. godine, a neki su sudjelovali u nečasnim pohodima po međimurskim selima u studenom 1918. godine. Najveći broj Židova u Međimurju registriran je u popisu stanovništva 1900. godine. Tada ih je bilo 1.053. Uoči početka Drugog svjetskog rata na ovim prostorima bilo ih je oko 650. (Židovi su se u većem broju u Međimurje i Čakovec počeli doseljavati tek u drugoj polovici 18. stoljeća, najviše s prostora današnjeg Gradišća u Austriji. Međutim, pojedinačnih doseljenja bilo je i ranije. Židovska vjeroispovjedna općina Čakovec osnovana je 1780. godine. Već 1782. godine spominju se prvi Židovi rođeni u Čakovcu.²⁰²

ŠTEDIONICE

Od osnivanja prvog novčanog zavoda, Čakovečke štedionice 1871. godine, pa do Drugog svjetskog rata u Međimurju je djelovalo ukupno devet štedionica. Sve su bile osnovane i djelovale kao dionička društva. Dvije su bile podružnice zagrebačkih novčanih zavoda, a u tijesnoj vezi s međimuskim štedionicama bile su i tri štedionice u Legradu.

Bile su to štedionice:

²⁰² Sumarium totius Impopulationis in Processu Insulano post pectam pro Ano 1786. ZML. Dokument je slučajno pronađen, bez arhivske oznake u dokumentima o popisu kraljevskog poreza u Međimurju u Zala Megye leveltar – Arhiv Županije Zala u Zalaegerszegu.

1. "Čakovečka štedionica d. d." osnovana je 1871. godine. U ravnateljstvu su sjedili Židovi, Armin Csakathurner, Makso Graner, Leo Hirschmann, Aleksandar Hochsinger, Makso Heinrich, Herman Mayer, dr. Albert Schwarz i Rudolf Wollak.

2. "Donjomeđimurska štedionica d. d." u Prelogu osnovana je 1873. godine. Članovi ravnateljstva bili su Židovi Kelemen Langer, Miksa Hirschsohn i Josip Spitzer.

3. "Međimurska štedionica d. d." u Čakovcu utemeljena je 1881. godine. Zamjenik direktora bio je Bernard Mozes²⁰³, a članovi ravnateljstva bili su Jonas Charmatz, Andrija Fischer, Mavro Graner, Armin Kohn, Makso Neumann, Samuel Neumann, Ljudevit Rosenberg i Rudolf Rosenberg,.

4. "Kotoripska štedionica d. d." počela je s radom 1892. godine. Prvi predsjednik i ravnatelj bio je Mano Berger, član ravnateljstva Artur Rado.

5. "Štedionica za Čakovec i okolicu" počela je radom 15. siječnja 1895. godine. Predsjednik i prvi ravnatelj štedionice bio je Edo Benedikt²⁰⁴ a članovi ravnateljstva, Samuel Deutsch, Mirko Kelemen, i Mavro Löbl (Mavro Löbl, stariji (Čakovec, 1837. – Čakovec, 1910.) trgovac, utemeljitelj poznate čakovečke

²⁰³ (Bernard Mozes (Čakovec, 1859. – Čakovec, 1933.), veletrgovac i bankar. Vlasnik trgovina i veletrgovina kože, porculana i stakla u Čakovcu. Predsjednik Čakovečko-Međimurske štedionice bio je od 1920. godine do smrti 1933. godine. Nakon smrti poslove u firmi i banci preuzeo je njegov sin Ivan. Tijekom 1944. i 1945. godine u njegovoj je kući bilo njemačko zapovjedništvo u Čakovcu. Židovi u Međimurju, katalog izložbe, Muzej Međimurja Čakovec, 2006, 92, V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000, 131.)

²⁰⁴ Edo Benedikt (Szent Miklos, Mađarska, 1824. – Čakovec, 1916.), trgovac i bankar, Bio je i prvi predsjednik Trgovačkog kasina Čakovec 1884. godine. Pored toga bio je predsjednik Židovske općine u Čakovcu do 1897. godine. Bio je i predsjednik Dobrotvornog društva za pomaganje židovske sirotinje, a 1895. bio predsjednik Židovskog pogrebnog društva. Tvrtka "Benedikt Edo i sin" držala je između dva svjetska rata glavno zastupstvo zagrebačkog osiguravajućeg društva "Sava" u Čakovcu. Zrinyi Karoly: Csaktornya monografija, Čakovec 1905, 216.),

trgovačke firme "Mavro Löbl i sin" koja se bavila izvozom jaja, peradi, sijena, slame. Firma je držala trgovinu dasaka, građevnog i gorivog drva te ugljena.²⁰⁵

6. "Preloška štedionica d. d." osnovana je 1905. godine. Članovi ravnateljstva bili su Miksa Ebenspanger, Viktor Hirschsohn i dr. Zoltan Remenyi.

7. "Štrigovska štedionica d. d." svojom je djelatnošću započela 1906. godine. Članovi ravnateljstva bili su Miksa Stern, Viktor i Miksa Strausz.

8. Podružnica "Prve hrvatske štedionice d. d." iz Zagreba otvorena je u Čakovcu 1919. godine. Vodili su je Dragan pl. Rotanić i Ladislav Kronast. Banka je izgradila novu zgradu u kojoj je danas smješteno Gradsko poglavarstvo Čakovca.

9. "Hrvatska sveopća kreditna banka d. d." iz Zagreba svoju je podružnicu u Čakovcu otvorila 1921. godine. Podružnicu su vodili Ernest Unkelhäusser i Ladislav Lipić. Banka je bila vlasnica "Čakovečke tvornice pletene žice i čavala".

"Legradaska štedionica d. d." s radom je započela 1898. godine, "Gospodarska štedionica d. d." utemeljena je 1914. godine, a "Agrarna štedionica d. d." s radom je započela 1921. godine.

"Čakovečka štedionica" i "Međimurska štedionica" ujedinile su se 1920. godine u "Čakovečko-Međimursku štedionicu d. d.". Predsjednik i upravitelj Čakovečko-Međimurske štedionice bio je Bela Benedikt.^{206 207}

²⁰⁵ Židovi u Međimurju, 85, V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 128.

²⁰⁶ Bela Benedikt (Čakovec, 1865. - Čakovec, 1940.), veletrgovac i bankar, nadzor grada Čakovca. Bio je i predsjednik ravnateljstva "Čakovečkih javnih skladišta", te član uprave «Prve međimurske tvornice pletene žice i željeznog pokućstva» u Čakovcu od 1921. godine. U dramatičnim danima na kraju Prvog svjetskoga rata bio je član mađarskog narodnog vijeća u Čakovcu. Židovi u Međimurju, 40, V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 141.

Ova vrlo stabilna novčarska kuća bila je pretežiti vlasnik dionica u nekoliko značajnih čakovečkih i međimurskih firmi. Utjecaj Židova bio je izrazit u cijelom gospodarskom sustavu Međimurja. Štedionice su povezivale i uz sebe vezale i ostale gospodarske čimbenike u kojima su Židovi bili ili upravljači ili vlasnici. Stvorili su za ono vrijeme značajan kapital, dobro ga koristili i ulagali te dali svoj pečat i doprinos gospodarskom razvoju Međimurja do početka Drugog svjetskog rata na ovim prostorima.²⁰⁸

TRGOVINA

Najstarija i u Monarhiji najpoznatija tvrtka koja se u Međimurju bavila proizvodnjom i prometom građevnog materijala - drveta - bila je firma "Ujlaki - Hirschler i sin" iz Donje Dubrave. Osnovana je još 1828. godine, a do kraja 19. stoljeća narasla je u veliko poduzeće s gotovo 400 zaposlenika. Godine 1882. firma je sagradila veliku pilanu kraj željezničke postaje u Kotoribi. Drvo je splavarenjem (flocsarenjem) po Dravi dovoženo iz Dravograda u Sloveniji. Pretovarna postaja bila je u Donjoj Dubravi odakle se zapregama drvo vozilo na pilanu u Kotoribu. Gotovi su proizvodi plasirani u Mađarsku, Vojvodinu i sjevernu Hrvatsku.²⁰⁹

Izgradnjom željezničke pruge 1860. godine Čakovec se počeo brzo razvijati. Dotadašnji gospodarski i društveni život u kojem su dominirali obrtnici pomalo je zamirao. Novi je duh zavladao trgovištem. Trgovina je davala ritam novom životu. U trgovini se kapital najbrže okretao, trgovci su bili oni koji su osnivali štedionice, sjedili u njihovim upravnim odborima i donosili odluke o investiranjima i kreditiranjima.

²⁰⁸ Vladimir Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, Čakovec 2000, str. 126- 132.

²⁰⁹ (Grupa autora, Općina i župa Donja Dubrava: Meridijani, Donja Dubrava 2007, str. 124 – 130.

U proljeće 1884. godine u Čakovcu je osnovano Udruženje trgovaca, poznatije kao Trgovački kasino. Trgovci su u to vrijeme već bili najznačajnija gospodarska sila u gradu i osnivanjem udruženja demonstriraju svoju moć. Tu su, naravno, i praktične potrebe uvjetovane reorganizacijom komorskog sustava u Mađarskoj. Međimurje je tada pripalo području trgovačke i gospodarske komore u Sopronu. Prvi predsjednik Udruženja trgovaca u Čakovcu bio je Edo Benedikt, dopredsjednik Leo Hirschmann, a tajnik odvjetnik Rudolf Wollak.

Trgovački je kasino u doslovnom smislu riječi postao središtem gospodarskog, kulturnog i društvenog života kada je uselio u novu zgradu, koju je za njegove potrebe 1904. godine izgradio Rudolf Wollak. Bila je to tada, a ostala je i do danas, najljepša zgrada u Čakovcu, građena u duhu budimpeštanske secesije.

Još 1891. godine osnovano je, uglavnom kapitalom "Čakovečke štedionice", dioničko društvo "Čakovečka skladišta". Vlasnik Čakovečkih skladišta bio je Leo Hirschmann.²¹⁰ Sagradio ih je na glavnom željezničkom kolodvoru u Čakovcu. Vrlo utjecajan u trgovini poljoprivrednim proizvodima. Cilj je bio pospješiti trgovinu i izvoz poljoprivrednih proizvoda iz Međimurja. Firma je uskladištavala i trgovala svime, osim kukuruzom. Prvih godina djelovanja "Čakovečkih skladišta" promet je bio relativno slab, tek 700 - 800 vagona robe godišnje. Kasnije su, uz reklamu i dobre uvjete, privučeni mađarski veletrgovci. Početkom 20. stoljeća promet se stabilizirao na više od 4000 vagona robe godišnje i takav je ostao do početka Prvog svjetskog rata. Roba se uglavnom otpremala u Austriju. Prva dva drvena magazina firma je izgradila 1891. godine pokraj tadašnje tvornice Hochsinger kod glavne željezničke postaje, a treći preko puta, uz prugu, dvije godine kasnije. Kapacitet svih magazina zajedno bio je 700 vagona robe. Predsjednik ravnateljstva "Čakovečkih skladišta" redovito je bio predsjednik "Čakovečke štedionice", odnosno, nakon 1920. godine "Čakovečko-Međimurske štedionice". Od 1918. do 1933. godine bio je to Bernard Mozes, od 1933. do 1940. Bela Benedikt, a do mađarske okupacije Međimurja Ivan Mozes.

²¹⁰ Leo Hirschmann (Čakovec, 1854. – Stenjevec, Zagreb 1919., Vladimir Kalšan: Židovi u Međimurju, str. 70.

Kukuruzom je trgovao na veliko Makso Naumann²¹¹ (Makso Neuman , veletrgovac kukuruzom, "kukuruzni kralj". Sin Moritza Neumanna. Tvrku je osnovao 1877. godine. a na poljoprivrednim burzama u Beču i Budimpešti često je diktirao cijene.

Samuel Bayer (Čakovec, 1843. – Čakovec, 1926.), trgovac jajima, peradi, divljači i gušćjim jetrama iz Čakovca svoju je robu izvezio u Austriju, Švicarsku, Njemačku, Francusku i Italiju. On je prvi uoči Božića svojim kupcima slao zaklane purane u Englesku. Svoju je licencu i poslovne veze prodao firmi Elemera Vajde.²¹²

Dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća značaj Čakovca u trgovačkom smislu daleko nadilazi njegovu veličinu. Trgovina je najvažnija djelatnost čakovečkih građana. Građevnim materijalom i drvom trguju "Mavro Löbl i sin", "Braća Mayer", Samuel Baumsteiger²¹³ Bernard Mozes, Edmund Seligman, Makso Stern te gotovo svi graditeljski poduzetnici. Manufakturnom, pomodnom, vunenom, pamučnom i galanterijskom robom na veliko i malo trguju Franjo Gold, Irma Guttman, rođena Hochsinger, Braća Hirschsohn, Bela Kelemen i Pavao Spitzer. Tekstil je prodavao Simon Berger²¹⁴ (Trgovinom kolonijalnom, mješovitom robom i živežnim namirnicama bave se "Edo Benedikt i sin", "Mavro Löbl i sin", "Braća Graner", Makso Heinrich, Marko Leitner²¹⁵ i Aleksandar Weis. Suhomesnatu robu prodaje Aleksandar Weinstangel, a voće Josip Strasser. Trgovinu željeznom robom

²¹¹ Makso Neuman (Čakovec, 1850. – Budimpešta, 1918).

²¹² V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 122).

²¹³ Samuel Baumsteiger (Zalaegerszeg, 1881. – Auschwitz, 1944.), trgovac kožom i vlasnik radionice za proizvodnju gamaša u Čakovcu od 1910. godine. U pljački židovske imovine koja je uslijedila nakon uhićenja 1944. godine oduzeto mu je mnogo zlatnih i srebrnih predmeta te gotovog novca. (Isto, 142),

²¹⁴ Simon Berger (Alsobabota, 1884. – Auschwitz, 1944.) trgovac tekstilom, muškom i ženskom pomodnom i manufakturnom robom i cipelama. Držao je i drogeriju, te prodavao nadgrobnice vijence, Magyar varosok, Budimpešta 1941., 87.

²¹⁵ Marko Leitner (Čakovec, 1897. – Auschwitz, 1944.), veletrgovac kolonijalnom robom i špecerajem. Držao je skladište benzina, petroleja, strojnog ulja te zastupstvo "Jugoslavenske nafte d.d.". Bio je tajnik Čakovečkog sportskog kluba i tajnik Čakovečke židovske općine. Supruga mu je Margita rođena Benedikt, a djeca su mu kćerka Vera, stradala u Auschwitzu 21. svibnja 1944., rođena 1928., te sin Đuro koji je nakon rata živio u Tel Avivu. V. Kalšan: Židovi u Međimurju, 84.

vodila je firma "Braća Fischer"²¹⁶. Elektrotehničku robu, bicikle i šivaće strojeve prodavali su Olga Sende i Mavro Spitzer. Kožom te čizmarskim i postolarskim potrepštinama trgovali su Herman Mayer, Emanuel Bader i Samuel Baumsteiger. Gumenu i sanitarnu robu, kozmetiku i kemikalije prodavao je Ladislav Mayer.

Prometom poljoprivrednih proizvoda bavile su se obiteljske firme "Edo Benedikt i sin", "Graner i Chakaturner" te Ladislav Weiss, Adof Hirschmann, Karlo Mayer i "Maks Neumann junior". Pivom su trgovali Rudolf Löbl i Dragutin Scheier. Konjima, svinjama i rogatom stokom trgovali su Makso Heinrich stariji i njegov sin Alfred²¹⁷ "Mavro Löbl i sin". Staklo i porculan prodavao je Bernard Mozes. Agenturnim i komisionim poslovima bavili su se "Edo Benedikt i sin", "Tarnay i Nyiri", Josip Heilig, Samu Rosenbaum i Izidor Pollak. Karlo Mayer.²¹⁸ Trgovac drvima i ugljenom te vodeći otpremnik u Čakovcu bio je Ljudevit Schlesinger.²¹⁹

²¹⁶ Ljudevit Fischer (Pince, 1887. – Čakovec, 1936.), trgovac željeznom robom. Firma - trgovina željeznom robom "Braća Fischer" osnovana je 1870 godine. Osnovao ju je Fischer Albert stariji. Isto, 50.

²¹⁷ Alfred Heinrich (Čakovec, 1885. – Čakovec, 1936.), industrijalac i sportski djelatnik. S Đurom Poganyjem od 1921. godine suvlasnik je "Čakovečke tvornice kandita i čokolade". Potpredsjednik Čakovečkog športskog kluba bio je od 1920. do 1925., te predsjednik 1936. Otac Alfreda Heinricha bio je Makso Heinrich, vlasnik veletrgovine kolonijalnom robom utemeljene 1881. godine. Kao vrlo bogati građanin, Makso Heinrich je 1905. godine izabran kao virilist u gradsko vijeće Čakovca. Preminuo je u sanatoriju u Stenjevcu. Sahranjen je na židovskom groblju u Čakovcu, Javni i društveni život Čakovca 1850. – 1940. katalog Izložbe, Muzej Međimurja Čakovec 1996, 14)

²¹⁸ Karlo Mayer (1850. – Čakovec, 1925.) bio je vlasnik trgovine na veliko sirovom kožom, zemaljskim plodinama i vinom, utemeljene 1879. godine. Držao je zastupstvo bačkog brašna. Obitelj Mayer bila je generalni zastupnik osiguravajuće kuće "Assiguracioni generali" iz Trsta u Čakovcu.

²¹⁹ Ljudevit Schlesinger (Čakovec, 1884 – Auschwitz, 1944.), bio je član mađarskog narodnog vijeća u Čakovcu 1918. godine. V. Kalšan: Židovi u Međimurju, 111.

PREHRAMBENA INDUSTRIJA

Firmu "Čakovečki paromlin i munjara d. d. ", osnovanu 1893. godine preuzela je 1897. godine „Čakovečka štedionica“, a 1900. čakovečke obitelji Grünwald i Schwartz. Poduzeće su vodili Antun Schwartz i Emil Hirschler. Temeljita rekonstrukcija mlina završena je 1. siječnja 1903. godine. Mlin je bio potpuno moderniziran. Brašno je prodavano u Austriju, a preko riječke luke i Trsta u prekomorske zemlje.²²⁰

Kao vrstan poslovni čovjek Elemer Vajda (Letenye, 1882. - Čakovec, 1934.) brzo je opazio goleme mogućnosti plasmana jaja, peradi i divljači u Europu. Već 1904. godine Vajda je osnovao vlastito poduzeće u Beču. Kompletno poslovanje prenio je u Čakovec nakon Prvog svjetskog rata preuzevši licencu i dotadašnju poslovnu mrežu Samuela Bayera. Za ono vrijeme golemu hladnjaču, osnovu poduzeća, kapaciteta 22 vagona, sagradio je 1922. godine. Idućih godina stekao je svojim proizvodima i svojom poslovnošću ime poznato u Europi te otvorio prodajni ured u Zürichu u Švicarskoj. Pod Vajdinim zaštitnim znakom "Šljuka" deseci tisuća purana plasirani su godišnje na tržišta Engleske, Švicarske, Njemačke, Italije, pa čak i u Egipat. U Švicarsku je godišnje izvezio i oko 120 vagona teških hladnokrvnih konja. Tridesetih godina poduzeće je radilo punim kapacitetom. Pored odlično organiziranog otkupa jaja, peradi, divljači, konja, ovaca, u tovilištima firme stalno je bilo 50 do 60 tisuća komada peradi. Firma je imala vlastiti mlin neophodan za pripremu hrane za toliki tov. Dnevno je klano do tisuću komada peradi koja je očišćena odlazila u hladnjake. Poduzeće Vajda nije bilo samo izvoznik. Ono je i uvezilo teške plemenite konje iz Belgije u svrhu oplemenjivanja domaćih konja. Posebno je zanimljiv posao bio uvoz plemenite ribe, u prvom redu smuđeva iz Perzije.

²²⁰ V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju 108 – 111, Zrinyi Karoly: Csaktornya monografija 175.

Nakon okupacije Međimurja, firmu "Vajda" 1943. godine preuzeo je mađarski kapital istisnuvši "Čakovečko - Međimursku štedionicu" i obitelj Vajda. Nakon rata firma je prvo vraćena sinu Petru Vajdi, a rješenjem Kotarskog suda u Čakovcu od 31. srpnja 1946. godine firma "Vajda" je nacionalizirana.²²¹

Firma "Hochsinger i sinovi", vlasništvo Moritza Hochsingera, kupila je 1886. godine zgradu u blizini čakovečkog glavnog željezničkog kolodvora, u kojoj je još 1834. godine Ivan Kaup imao svoj mlin. Adaptacijom zgrada je pretvorena u "Tvornicu likera, konjaka, ruma i octa". Montirani su tada najmoderniji strojevi, a proizvodi su prodavani po čitavoj Monarhiji. Prvih godina 20. stoljeća firma se naveliko reklamirala. Uz proizvodnju proizvoda spomenutih u nazivu, bavila se i proizvodnjom rakije te trgovinom vinom na veliko i malo. Na svom memorandumu isticala je da je utemeljena 1834. godine. Odlično je poslovala, a u to vrijeme vodio ju je Alexander Hochsinger. Godine 1926. obiteljska firma "Hochsinger i sinovi" pretvorena je u dioničko društvo pod nazivom "Obrtno i trgovačko d. d.". Čakovec. Firma je proizvodila likere, konjak, octenu kiselinu i vinovicu. Uoči velike ekonomske krize u firmi je bilo zaposleno 15 radnika. (Hochsinger Michael (1781. – 1856.) trgovac, poduzetnik i vlasnik firme "Hochsinger Michael und Sohn" u Čakovcu. Naslijedio ga je unuk Aleksandar (1854. - 1910.) i praunuk Leon (1900. – 1944.)²²²

²²¹ V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 122-123., Židovi u Međimurju, 123 - 125

²²² V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 124., Židovi u Međimurju 72-73.

TEKSTILNA INDUSTRIJA

Tekstilna industrija u Međimurju svoje začetke zahvaljuje Samuelu Neumannu²²³ koji je 1874. godine kupio jednostavni kotao za bojanje domaćeg platna. Tek 1878. godine svoju radionicu za bojenje platna prijavio vlastima. Tada je već imao dva kotla za kuhanje i bojanje i nekoliko radnika.

Početak tridesetih godina 20. stoljeća vlasnici firme "Samuel Neumann i nasljednici" namjeravali su bojadisaonicu preseliti iz skućenih prostora u Strossmayerovoj ulici te su u tu svrhu kupili zemljište kod Glavnog željezničkog kolodvora, na mjestu današnjeg "Metalca". Bojadisaonicu, doduše, nisu uspjeli preseliti, ali su 1934. godine tamo započeli izgradnju tkaonice kojom su, u prvom redu, željeli kompletirati proizvodnju. Do tada su isključivo kupovali sirovo platno i bojali ga u svojoj bojadisaonici. Do početka Drugog svjetskog rata u firmi je radilo do 150 radnika.²²⁴

Među najbogatije trgovačke i poduzetničke obitelji u Čakovcu nakon Prvog svjetskog rata ubrajala se obitelj Graner. Pod imenom "Braća Graner" tvrtku su osnovali 1880. godine braća Maks i Moritz Graner.²²⁵ (Graneri su bili i značajni dioničari u mnogim čakovečkim tvrtkama, a bavili su se i poslovima osiguranja imovine. Uoči Prvog svjetskog rata, točnije 1912. godine, kada Međimurci napuštaju gradnju drvenih kuća, u Belici su otvorili ciglanu. Kada su se konačno sredile političke i gospodarske prilike u Kraljevini SHS, krajem 1922. godine Graneri su u Čakovcu završili opremanje tvornice vezica i vrpce. Desetak strojeva montirali su u barakama, koje su se nalazile na mjestu današnje tvornice "MTČ", koje su im do tada služile kao skladište. Proizvodnja je započela u siječnju 1923. godine. Do 1941.

²²³ Samuel Neumann (Čakovec, 1854. – Graz, 1927.), utemeljitelj tekstilne tvrtke "Samuel Neumann i nasljednici", današnjeg "Čateksa" u Čakovcu. Sin Moritza Neumanna. Neposredno upravljanje firmom Samuel Neumann je 1908. godine predao sinu Vilimu i zetu Dionisu Zooru. Bio je dugi niz godina član Trgovišnog poglavarstva Čakovca i član ravnateljstva "Međimurske štedionice". (Feletar, Dragutin, Fišer, Ernest: Čateks 1874. – 1974., Čakovec, 1974, 27.

²²⁴ V. Kalšan; Građansko društvo u Međimurju, 114 – 117.

²²⁵ Moritz Graner (Rabahid Veg, 1854. – Beč, 1925.). Osnivač i s bratom Maksom suvlasnik tvrtke "Braća Graner".

godine nasljednici Maksa i Mavre Granera razvili su u Čakovcu jednu od najvećih tekstilnih tvrtki u srednjoj Europi koja je proizvodila vezice, vrpce, čarape i trikotažu. Mavro Graner umro je u sanatoriju u Beču, a pokopan je na židovskom groblju u Čakovcu 2. rujna 1925. godine,²²⁶

U prvo vrijeme posjedovali su trgovinu kolonijalnom robom na veliko i malo i zastupstvo londonskog osiguravajućeg društva "Gresham". Trgovine su imali na uglu današnje Ulice Katarine Zrinske i Ulice kralja Tomislava, a prostrani teren za gradnju na mjestu današnje Međimurske trikotaže Čakovec. Tu su imali i drvena priručna skladišta. Kapital su ulagali i u druge firme. Značajni dioničari bili su u firmi "Agraria", čiji je osnivač 1877. godine bio Maks Neumann, "kukuruzni kralj".

Proizvodnja u tvornici vrpce i vezica započela je početkom siječnja 1923. godine. Već krajem godine u tvornici je radilo stotinu radnika. Tvornicu čarapa podigli su 1924. godine pri čemu je zaposleno 80 novih radnika. Sredinom 1929. godine montirani su strojevi za proizvodnju cotton - čarapa. Nabavljeni su u Njemačkoj i bili su to tada najsuvremeniji strojevi. Tvornica je nakon toga bila u stanju proizvoditi najfinije čarape od svile i svilenog flora, čarape za dame kakve nitko u tadašnjoj Jugoslaviji nije proizvodio.

Početkom 1933. godine u firmu su kapitalom ušli braća Aleksandar i Josip Tessler²²⁷ vlasnici tvornice čarapa "Margot" u Zagrebu, a 1934. godine započela je proizvodnja trikotaže. Proizvodnja trikotaže pod imenom "King" započela je na katu stare marofske zgrade u današnjoj Ulici Katarine Zrinske. Izrađivano je muško, žensko i dječje rublje te dječje pidžame. Zbog nedostatka prostora "King" je 1937. godine preseljen u novosagrađene pogone unutar tvorničkog kruga tvrtke "Braća Graner". Na novoj lokaciji "King" se naglo razvijao. Odlično su prodavani "Kingovi" svileni kombineji i muške košulje.

²²⁶ V. Kalšan: Židovi u Međimurju, 58.

²²⁷ Josip Tessler (Budimpešta, 1893. – Auschwitz, 1944.). Suvlasnik tvrtke Braća Graner Čakovec od 1929. godine. Bio je specijalist za proizvodnju trikotaže, V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 119.

Do 1939. godine uglavnom je zaokružen proizvodni proces i izgrađeni su svi objekti firme "Braća Graner". Glavni vlasnici, Graneri, Viole i Tessleri, upravljali su jednom od najvećih tvornica takve vrste u srednjoj Europi. Zapošljavala je preko tisuću radnika. Proizvodnja je bila stabilna, tržište sigurno, a radničke plaće dobre. Iako su gotovo svi radnici bili sindikalno organizirani, većih štrajkova u tvornici nije bilo. Naime, radnici su 29. listopada 1937. godine izborili vrlo povoljan kolektivni ugovor, a kasnije i aneks o povišici plaće na skupoću.

Odmah na početku Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, dakle u travnju 1941. godine, firma "Braća Graner" dobila je državnog povjerenika, a znatan dio proizvodnje usmjeren je na potrebe mađarske i njemačke vojske. Kada je mađarska država 27. travnja 1944. godine konfiscirala svu imovinu Židova, dotadašnji su vlasnici završili u koncentracijskim logorima, a strojevi su uglavnom odvezeni u unutrašnjost Mađarske.²²⁸

²²⁸ V. Kalšan: Međimurska povijest, 363.

DRVNA INDUSTRIJA

Najstarija i u Monarhiji najpoznatija tvrtka koja se u Međimurju bavila proizvodnjom i prometom građevnog materijala - drveta - bila je firma "Ujlaki - Hirschler i sin" iz Donje Dubrave. Osnovana je još 1828. godine, a do kraja 19. stoljeća narasla je u veliko poduzeće s gotovo 400 zaposlenika. Godine 1882. firma je sagradila veliku pilanu kraj željezničke postaje u Kotoribi. Drvo je splavarenjem (flocsarenjem) po Dravi dovoženo iz Dravograda u Sloveniji. Pretovarna postaja bila je u Donjoj Dubravi odakle se zapregama drvo vozilo na pilanu u Kotoribu. Gotovi su proizvodi plasirani u Mađarsku, Vojvodinu i sjevernu Hrvatsku.

Poduzeće su vodili i osobito razvili braća Leopold Hirschler (Donja Dubrava, 1840. – Donja Dubrava, 1907.), sin Juliusa i Ivanne, rođene Maherlup, iz Nagykanizse. Industrijalac, suvlasnik firme «Ujlaky.Hirscher i sin». Godine 1885. primio je, zajedno s dijelom obitelji, katoličku vjeru. Prezime Hirscheler promijenio je u Zalan, ²²⁹ Maks Hirschler²³⁰ i Jakob Hirschler²³¹ Posljednji istaknuti voditelj firme bio je Rudolf Hirschler ²³²

²²⁹(Međimurje 8. kolovoza 1886.,str1, Dragutin Šafar: Donja Dubrava između dva rata, Čakovec 1991, 21 - 29.

²³⁰ (aks Hirschler (Donja Dubrava, 1841. – Donja Dubrava, 1919.) industrijalac i veletrgovac drvetom. Sin Juliusa Hirschlera i Ivanne, rođene Maherlup. Godine 1887. car Franjo Josip dao je Maksu Hirschleru plemstvo za osobito zasluge u gospodarskom razvoju zemlje, V. Kalšan. Međimursko plemstvo (XVII.-XIX st.), katalog izložbe, Čakovec 1999., 32.

²³¹ Jakob Hirschler (Donja Dubrava, 1845. - Donja Dubrava, 1891.). Snažno je razvio firmu "Ujlaky - Hirschler i sin". Gotovi su proizvodi plasirani u Mađarsku, Vojvodinu i sjevernu Hrvatsku. Žena Jakoba Hirschlera bila je Adela, rođena Presburger iz Körmenda (1859. – 1938.), Dragutin Šafar: Donja Dubrava između dva rata, 22-23.

²³² Rudolf Hirschler Donja Dubrava, 1887. – 1944., industrijalac i veletrgovac drvetom. Sin Jakoba i Adele, rođene Presburger iz Körmenda. Školovao se u Sopronu te na trgovačkoj akademiji u Grazu. Titulu baruna dobio je 1917. godine. Mondeni život i loše vođenje firme te velika svjetska gospodarska kriza upropastili su nekada poznatu i uvažavanu firmu. Godine 1934. preuzela ju je Prva hrvatska štedionica i rasprodala imovinu. Odbio je naredbu o nošenju žute zvijezde i izvršio samoubojstvo. V. Kalšan: Židovi u Međimurju 68.

Pilanu firme „Ujlaki-Hirschler i sin“ kupili su 1929. godine kotoripčani, braća Antun, Robert i Gyula Rado, dotadašnji činovnici firme "Ujlaki - Hirscheler i sin". Osnovani su tvrtku "Braća Rado". Parna je pilana u Kotoribi tada imala 10 gatera i u njoj je radilo do 300 radnika. Nakon mađarske okupacije Međimurja 1941. godine pilanu u Kotoribi je preuzela njemačka vojska. Vlasnici, braća Rado, odvedeni su u logor. Pilana je radila do 3. travnja 1945. godine, kada su je Nijemci pri povlačenju digli u zrak.²³³

METALNA I GRAFIČKA INDUSTRIJA

Preko svoje čakovečke podružnice, otvorene 1921. godine, „Hrvatska sveopća kreditna banka" Zagreb utemeljila je iste godine "Prvu međimursku tvornicu pletene žice i željeznog pokućstva". Bilo je to prvo poduzeće metalne struke u Međimurju, a proizvodilo je sve vrste pletenina, uloške za krevete, bodljikavu žicu, čavle, potkovice i drugo. Do 1926. godine kada su zgrade (stari "Čateks" u današnjoj Mihovljanskoj ulici) i strojevi izgorjeli, tvornica je zapošljavala pedesetak radnika. Nakon požara tvornica je obnovljena, promijenila je ime u "Čakovečku industriju željeza" te radila do 1931. godine. Poduzeće je vodio čakovčanin Bela Weiss.²³⁴ Tada je poduzeće likvidirano, proizvodnja napuštena, a strojevi preseljeni u Karlovac.

U Čakovec je suvremena tiskara došla 1884. godine. Naime, Filip Fischel²³⁵ dio svoje tiskare je iz Nagykanizse preselio u Čakovec, otvorio knjižaru i počeo tiskati novine i kalendare. Tipografskim majstorom postao je u Budimpešti, a 1860. godine zaposlio se u tiskari Jakoba Markbreitera u Nagykanizsi. Oženivši njegovu kćer, 1865. godine preuzeo je, po smrti Markbreitnera, njegovu firmu. Godine 1884. otvorio je u Čakovcu najprije knjižaru, a odmah potom i tiskaru. Postupno je

²³³ V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 138.

²³⁴ Bela Weiss (Čakovec, 1893 – Čakovec, 1972.), sin Mikše i majke Malvin Rosenberg iz Lendave. Bio je prokurist i tehnički direktor "Prve međimurske tvornica pletene žice i željeznog pokućstva". Bela Weiss je bio odbornik ČŠK-e 1920.-1925. godine te kasnije član «Noćnih ptica», Vladimir Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 153.

²³⁵ Filip Fischel (Lohovice, Češka, 1834. – Čakovec, 1896.

kompletno poslovanje firme prebacio u Čakovec. Prvi broj lista "Međimurje" - "Muroköz" tiskao je 18. svibnja 1884. godine na mađarskom i hrvatskom jeziku (međimurskoj kajkavštini). List je kontinuirano izlazio do kraja 1918. godine. U njegovoj je tiskari u Čakovcu tiskano nekoliko brojeva "Velikog međimurskog kalendara" te drugih manjih edicija. Nakon njegove smrti posao je jedno vrijeme vodila njegova udovica, a potom ga je preuzeo Strausz Sándor.²³⁶

²³⁶ V. Kalšan: Građansko društvo u Međimurju, 145

UGOSTITELJSTVO – HOTELI

Najpoznatiji čakovečki ugostiteljski objekt Hotel „Zrinski“ s velikom oštarijom vodio je Dragutin Schayer. Bio je sin Josipa Schayera koji je krajem 19. stoljeća imao u zakupu «Veliku oštariju» u Prelogu. U velikoj dvorani njegovog hotela „Zrinski“ u Čakovcu redovito su održavani koncerti i kazališne priredbe te kino projekcije. Tu su održavani poznati balovi i društvene zabave. Dragutin Schayer je bio istaknuti mecena čakovečkog «Građanskog športskog kluba». Nestao je u koncentracijskom logoru Auschwitz 1944. godine.²³⁷

Židovi su se u Međimurju prvo bavili sitnom trgovinom i obrtom. Postupno su akumulirali kapital, širili posao i počeli sustavnije investirati. Dekompoziciju feudalnog sustava, liberalizaciju i postupnu izgradnju institucija građanskog društva znali su odlično iskoristiti. Oni su bili osnivači brojnih međimurskih štedionica. Sjedili su u njihovim upravama i nadzornim odborima. Usmjeravali su sredstva i poticali osnivanje industrijskih pogona, veletrgovina i eksploatacije prirodnih bogatstava Međimurja. Bili su cijenjeni građani, liječnici i odvjetnici, činovnici, obrtnici, trgovci i radnici. Bilo ih je bogatih i siromašnih, obrazovanih i neobrazovanih, društveno angažiranih i onih predanih samo svome poslu i obitelji. Bili su odlični sportaši - nogometaši, stolnotenisačice i stolnotenisači, tenisačice i tenisači, hazenašice. motoristi, skijaši i šahisti. Uživali su u koncertima i kazališnim predstavama te rado posjećivali čakovečka kina. Kao donatori ili kao amaterski glumci, pjevači, plesači ili redatelji kreirali su društveni život Čakovca, Preloga i Donja Dubrave. Njihove građanske kuće i vile dokaz su visoke razine kulture stanovanja.

²³⁷ Vinko Lisjak: Izvorišta i tokovi, Čakovec 1997, 38, 338.

U strašnim vremenima Drugog svjetskog rata, u holokaustu, nestao je najveći broj međimurskih Židova. Nakon rata oni malobrojni koji su uspjeli preživjeli uglavnom su se odselili u Izrael, ali i druge dijelove svijeta.

Draženka Jalšić Ernečić

Muzej grada Koprivnice

galerija@muzej-koprivnica.hr

ŽIDOVSKO GROBLJE U KOPRIVNICI

Elementi kibernetičkog muzeja na otvorenom

UVOD

Židovsko groblje u Koprivnici nastalo je izvan urbaniziranog dijela naselja, na trećem kilometru ceste Koprivnica - Varaždin. Na groblju su pokapani Židovi od prve polovice 19. stoljeća. Temeljem vremenskih parametara grobnih ukopa moguće je utvrditi vremensku liniju nastajanja, ali i stilskog oblikovanja židovskog groblja u Koprivnici. Prema starosti grobnih ukopa, datumima i godinama uklesanim na nadgrobne spomenike, moguće je odrediti vremenski i prostorni redosljed grobnih ukopa i rekonstruirati razvojne faze koprivničkog židovskog groblja pa čak i dio povijesne statistike o broju pripadnika židovske zajednice na prostoru Koprivnice u pojedinim razdobljima, no to je dio buduće opsežne studije koja između ostalog, uključuje metode muzejske forenzike. Za sada nije poznato ime vlasnika najranijeg grobnog mjesta niti je zabilježen najraniji ukop, no sa sigurnošću ga možemo smjestiti oko 1850. godine. Grobno mjesto najstarijeg ukopa bit će rezultat budućih terenskih i arhivskih istraživanja koja se odnose na utvrđivanje stanja, katalogizaciju grobova te popisivanje ukopa i imena sahranjenih pripadnika Židovske općine u Koprivnici.

Židovska zajednica u Koprivnici organizirala je svoju općinu već sredinom 19. stoljeća, a matičnu knjigu počinje voditi 1850. godine. Otprilike iz tog vremena datiraju i najstariji nadgrobni spomenici. U Državnom arhivu u Varaždinu

pohranjena je opsežna arhivska građa koja se odnosi na osnivanje, održavanje i proširivanje židovskog groblja. Potpisivanjem darovnog ugovora između Gradskog poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice i Izraelitičke općine Koprivnica 5. travnja 1885. godine, židovsko groblje na Varaždinskoj cesti definirano je površinom i opsegom u kojem je zatečeno danas.

Slika 1. 1. Brisanje sjećanja

Slika 1. 2. Brisanje sjećanja

Slika 1. 3. Brisanje sjećanja

Slika 1. 4. Brisanje sjećanja

Slika 1. 5. Brisanje sjećanja

Židovsko groblje u Koprivnici znatno je devastirano tijekom Drugog svjetskog rata, u razdoblju od 1941. do 1945. u više navrata. Godine 1941. bombardirala ga je njemačka vojska, vandali su porazbijali fotografije na porculanu, a 1943. godine su se među nadgrobnim spomenicima vodile borbe za oslobođenje Koprivnice. Oštećenja mramora od granata i metaka na pojedinim mramornim spomenicima dokument su vremena u kojem je, zapravo, nasilno nestala s lica zemlje židovska zajednica Koprivnice, a preostalih desetak članova je poslije 1945. vodilo brigu o upisivanju imena nestalih i ubijenih u koncentracijskim logorima na spomenike obiteljskih grobnica. Poslije 1945. godine nova ukapanja na židovskom groblju više nisu dopuštena, a sahrana preostalih članova Židovske zajednice u Koprivnici, uz posebnu dozvolu, mogu se izvršiti u postojeće obiteljske grobnice. Posljednjih godina groblje je u nekoliko navrata bilo devastirano, zemlja sjeda i spomenici se sami urušavaju, a o groblju danas brinu Grad Koprivnica (Komunalac d.d. Koprivnica) koji održava zelene površine te malobrojni rođaci sahranjenih.

Slika 2. 1. Snimio Nicolò Sertorio, 2016.

Slika 2. 2. Snimio Nicolò Sertorio, 2016.

OPIS ZATEČENOG STANJA (2005., 2012.)

Zatečeno stanje dokumentirano je katastarskom izmjerom²³⁸ početkom devedesetih godina 20. stoljeća, a u međuvremenu nije bilo značajnijih izmjena. Na ulazu u groblje stoji djelomično sačuvana kovana željezna ograda i Hevra Kadiša u

²³⁸ Katastarsku izmjeru snimili su dipl. inž. geodezije Branka Kovačić, dipl. inž. geodezije Ana Ivančević, Damir Hranić, izračune je izvršila dipl. inž. geodezije Nevenka Mirčetić, a kartirali su dipl. inž. geodezije Jelena Unger i tehničar Damir Hranić.

Koprivnici, objekta mrtvačnice sa stanom grobara koji je 1889. godine sagrađen prema nacrtima koprivničkog graditelja Josipa Reša (1850.-1931.), a čiji se graditeljski nacrti čuvaju u Muzeju grada Koprivnice. Ista je na groblju bila sačuvana sve do 2000. godine, od kada ulazom u židovsko groblje dominira "slavoluk" koji je ostatak prednjeg pročelja zgrade Hevra Kadiša, preoblikovan u spomen-obilježje 1999.-2000. godine prema arhitektonskim nacrtima koprivničkog arhitekta Zdravka Sarape, koji je nastojao zadržati stilske oblike arhitekture historicizma zadnjeg desetljeća 19. stoljeća.

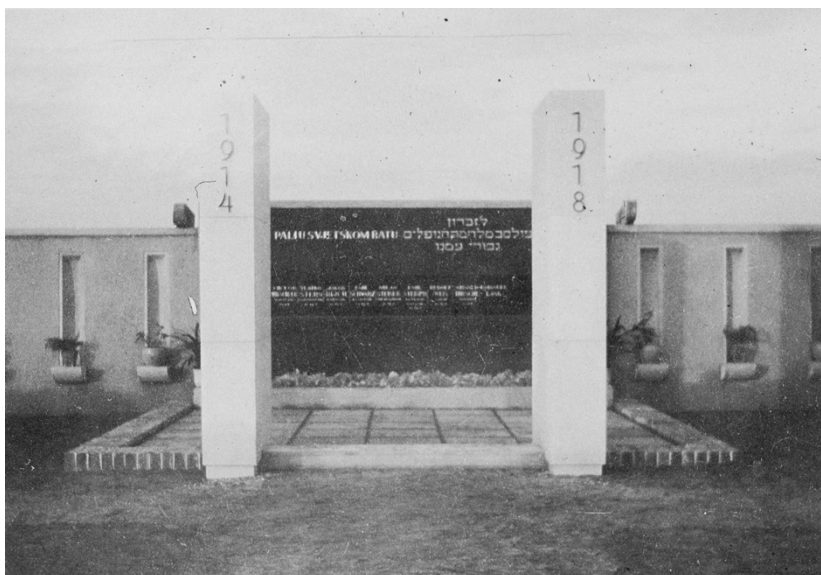

Slika 3. 1. Snimio Slavko Löwy, 1934.- židovsko groblje

Slika 3. 2. Snimio Slavko Löwy, 1934.- obiteljski mauzolej

Najznačajnije uređenje koprivničkog židovskog groblja u Koprivnici projektirano je u travnju 1930. godine i izvedeno prema arhitektonskom rješenju Slavka Löwyja (1904.-1996.), kada je podignut puni ogradni zid na sjeveroistočnoj strani groblja te provedena regulacija. Zid je ritmiziran izmjenom glatkih polja i niša. Tri uspravne pravokutne niše s izbačenim konzolama predviđene su za cvijeće ili memorijalne ukrase. Ulična i zapadna strana groblja ograđene su zelenom ogradom i alejom čempresa koja vodi od zgrade Hevra Kadiše (mrtvačnice) iz 1889. godine, do izdignutog platoa s memorijalnim prostorom. Iako arhitektonska dokumentacija regulacije židovskog groblja u Koprivnici nije sačuvana, o detaljima uređenja podatke donosi više novinskih članaka iz 1930. godine.²³⁹

Slika 4. 1. Spomenik žrtvama Prvoga svjetskog rata, 1930.

²³⁹ n. (1930): U četvrtak 22.pr.m održala je Hevra Kadiša svoju stotu glavnu skupštinu (...). Zagreb, Židov.

n. (1930): Koprivnica – Uredjenje izraelitskog groblja. Zagreb, Novosti, 2.IV.1930.

Löwy, Slavko (1930): Uredjenje židovskog groblja. Koprivnica, Podravske novine. Broj 6., strana 2.

Slika 4. 2. Slavko Löwy

Na groblju se nalaze spomen obilježja Židovima poginulim u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918., arhitektonsko rješenje iz 1930.-ih godina, rad zagrebačkog arhitekta Slavka Löwya (1904.-1996.) rođenog u Koprivnici. Isti je spomenik autor proširio 1975. godine, kada je podignuto Spomen obilježje svim Židovima žrtvama fašističkih zločina stradalih u Drugom svjetskom ratu 1941.-1945. godine. Spomenik palim židovima 1914.-1918. otkriven je u studenom 1934. godine, a arhitektonski nacrt objavljen je u zagrebačkom "Jutarnjem listu" 11. studenoga 1934. godine. Fotografije izvornog stanja iz 1934. godine nalaze se u ostavštini Slavka Löwya (Darja Radović Mahečić, 1999.)²⁴⁰, a suvremeni tisak posebno je naglašavao kako je spomenik izrađen "iz bijelog mramora na Hvaru i crnog mramora iz Višegrada"²⁴¹ Na spomeniku je navedeno devet pojedinačnih imena, od kojih su natporučnik Vlatko Štern, poručnik Jakob Reich, štopski narednik Milan Steiner, računarski potčasnik Emil Steiner i vodnik Rudolf Weis bili pripadnici 16. pješačke pukovnije, poručnik Viktor Hirschler 25. domobranske pukovnije, zastavnik Emil Schwarz 70.

²⁴⁰ Darja Radović Mahečić (1999): Slavko Löwy – sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina. Zagreb, IPU, strana 20.-28., 168.

²⁴¹ n. (1934): Spomenik palim Židovima u Koprivnici. Zagreb, Novosti, 14.XI.1934.

pješачke pukovnije, Arnold Hirschl, domobran 83. domobranske pukovnije i Emanuel Lang kojem nije naveden vojni status. Isti je spomenik preoblikovan 1975. godine, kada je o 30-godišnjici pobjede nad fašizmom, Savez udruženja boraca NOR-a postavio spomen-ploču u spomen na 214 Židova stradalih u fašističkim logorima 1941. -1945. godine. Popis imena stradalih Židova u Drugom svjetskom ratu uklesan je na mramornim pločama na spomen-zidu Spomen područja Danica 1980. godine.²⁴²

Godine 1934. na koprivničkom židovskom groblju prema arhitektonskim nacrtima Slavka Löwyja podignuta je i obiteljska grobnica (mauzolej) obitelji Löwyja, jedan od najljepših primjera stilskog razdoblja art deco u Koprivnici, odnosno arhitekture koprivničke moderne: jednostavan monumentalan bijeli kubus ravnog krova i čistih linija s dva plitka rizalitna istaka. U unutrašnjosti mauzoleja naglašen je funkcionalizam, na zidu je uokvirena crna mramorna ploča s natpisom²⁴³ i imenima pokojnika (sestra Mira Löwy 1908.-1919.; otac David Löwy 1872.-1941., majka Jelka Löwy 1880.-1953. i Slavko Löwy 1904.-1996.) dok je na podu grobnice jednostavna pravokutna kamena ploča čiste forme i lagano entazisno zaobljene površine. S obzirom na činjenicu kako je u mauzoleju prema vlastitoj želji sahranjen i sam autor mauzoleja, arhitekt Slavko Löwy, sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina 20. stoljeća te arhitekt i projektant prvog zagrebačkog nebodera (Masarykova 22) iz 1933. godine, mauzolej Slavka Löwyja trebalo bi kao spomenik koprivničke arhitekture moderne uvrstiti u registar nepokretnih kulturnih dobara Republike Hrvatske.

²⁴² Vidi Prilog: Popis deportiranih židova iz grada Koprivnice 22.-23. srpnja 1941. (prema popisu dr. Leandera Brozovića). Usporedi s popisom imena na spomen-ploči Spomen područja Danica u Koprivnici.

²⁴³ Mauzolej 2.: Obitelj Davida Löwy
Mira Löwy. Rođena 8. septembra 1908. - Umrta 12. jula 1919.
David Löwy. Poginuo u Jasenovcu 1941.
Jelka Löwy (1880. - 1953.)
Slavko Löwy (1904. - 1996.)

Osim pet mauzoleja (grobnice obitelji Hirschl, Löwy, Pülgram-Betlheim, Scheyer, Fischer-Grünfeld) i najstarijeg jugoistočnog dijela groblja u kojem su danas vidljiva 24 grobna mjesta, prostor je raspoređen u 12 redova od istoka prema zapadu s različitim brojem grobnih mjesta: 1. red 34; 2. red 25; 3. red 30; 4. red 34; 5. red 29; 6. red 28; 7. red 28; 8. red 28; 9. red 30; 10. red 20; 11. red 15; 12. red 12. Groblje se širilo od istoka prema zapadu, u početku nepravilno, a kasnije regulirano u strogim redovima. Ukupni broj grobnih mjesta u redovima iznosi 313, a s najstarijim dijelom groblja 337. Broj ukopa je daleko veći jer je na većini grobnih mjesta izvršen ukop više članova pa čak i više generacija jedne obitelji. Grobna mjesta odražavaju imovinski status obitelji pokojnika i prema vrsti ukopa, osim mauzoleja na groblju se nalaze mramorne grobnice s kamenom pločom, obzidana grobna mjesta sa spomenikom u mramoru ili kamenu te zatravljeni zemljani ukopi sa spomen obilježjem u kamenu. Danas je očuvano 99 zidanih obiteljskih grobnica i 236 grobnih mjesta s nadgrobni kamenim stelama. Svi nadgrobni spomenici okrenuti su u smjeru istok - zapad s kamenim pilonom ili pločom na kojoj se natpis nalazi na zapadnoj strani. Na jednom dijelu nadgrobni spomenika na istočnoj strani uklesan je natpis na hebrejskom pismu pisan na jidišu. Prema istraživanjima iz 2005. godine na groblju je utvrđeno mjesto na kojem se nalazi "gniza", grobno mjesto za pokapanje oštećenih svitaka Tore i molitvenika, kao i oštećenih predmeta koji su se upotrebljavali pri bogoslužju, a koji se prema vjerskim načelima nisu smjela uništavati i odbaciti u smeće.

Najstariji nadgrobni spomenici, na dijelu kojih više nije moguće iščitati natpise, po svojim oblicima pripadaju stilskom razdoblju zakašnjelog klasicizma i biedermejera iz sredine 19. stoljeća, a imaju uobičajenu vertikalnu kamenu stelu. Na najstarijem dijelu groblja grobna mjesta i spomenici raspoređeni su slobodno u prostoru, u smjeru istok - zapad, sa spomenikom podignutim na zapadnoj strani grobnog mjesta. Veći dio grobnih natpisa na starijem djelu groblja pisan je hebrejskim pismom na jidišu, slijede dvojezični spomenici pisani na njemačkom i hebrejskom, dok poslije 1918. godine prevladavaju natpisi na hrvatskom jeziku s pojedinim epitafima na hebrejskom, uz uobičajeni repertoar ikonografskih simbola: Davidove zvijezde,

vječnog svjetla, menore, bokala i posude za umivanje, vijenca i vjenčića (...), ali i natpisa "Poginuo" ili "Nestao u logoru..." dopisanih na obiteljske grobnice poslije Drugog svjetskog rata brigom preostalih desetak članova židovske zajednice.

Simboli na nadgrobnim spomenicima

Slika 5. 1. Molitva

Slika 5. 2. Obredno umivanje

Slika 5. 3. Obredno umivanje

Slika 5. 4. Žalovanje

Slika 5. 5. Žalovanje

Slika 5. 6. Vijenčić

Prema stilskim oblicima i ornamentici nadgrobne spomenike koprivničkog židovskog groblja možemo podijeliti u dvije osnovne grupe spomenika i nekoliko podgrupa.

Prvoj grupi spomenika pripadaju stariji aškenatski nadgrobni spomenici s vertikalnim kamenim stupovima, stelama i pravokutnim pločama s uklesanim ornamentima i hebrejskim natpisom podignutim po uzoru na tradicionalne nadgrobne spomenike. Ornamenti koji se pojavljuju pripadaju pseudoheraldičkoj simbolici, a najčešći motivi su "kruna znanja" (stilizirana Keter Tora) i Mojsijeve ploče zakona kao znak poštovanja prema Deset Božjih zapovijedi.

Stariji tip nadgrobnih spomenika

Slika 6. 1. Mojsijeva ploča zakona

Slika 6. 2. Mojsijeva ploča zakona

Slika 6. 3. Keter Tora (Kruna znanja)

Slika 6. 4. Keter Tora (Kruna znanja)

Drugoj grupi pripadaju spomenici u obliku pilona odnosno, obeliska oblikovanih od skupocjenog mramora, koji su prihvaćeni pod austrougarskim utjecajem i nalaze se na mlađem dijelu groblja. Kao podgrupa ovih nadgrobnih spomenika izdvajaju se spomenici s početka 20. stoljeća oblikovani pod utjecajem kršćanskih nadgrobnih spomenika, a po svojim oblicima od mramornog obeliska do različitih

monumentalnih konstrukcija i jednostavnih kamenih ploča s prigodnom grobljanskom arhitektonskom plastikom i ornamentikom odudaraju od židovske tradicije. Posebnost koprivničkog židovskog groblja svakako su stilski oblici i art-deco tipografija (primjer odabira vrste slova na nadgrobnoj ploči mauzoleja obitelji Scheyer; grobnice Hinka, Side i Ivica Hiršla, te grobnice Mavra Hirschla u 12. redu groblja) te funkcionalizam i čiste linije arhitekture moderne na dijelu grobnica koje su oblikovane poslije 1930. godine, pod snažnim utjecajem arhitekta Slavka Löwyja.

Mlađi tip nadgrobnih spomenika

Slika 7. 1. Mlađi tip, Pilon

Slika 7. 2. Mlađi tip, Pilon

Slika 7. 3. Mlađi tip, Pilon

Slika 7. 4. Mlađi tip, Pilon

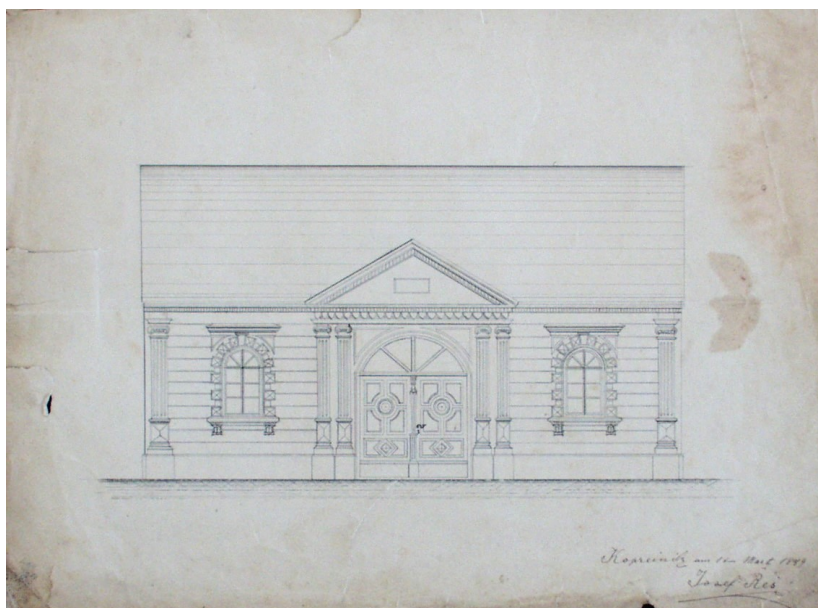
HEVRA KADIŠ (CHEVERA CARTISCHE - SVETO DRUŠTVO)

O sahrani pokojnika u židovskoj zajednici Koprivnice brinulo se posebno dobrotvorno društvo, Hevra Kadiš, jedno od najstarijih udruga koje su djelovale pod okriljem Židovske općine u Koprivnici. Osnovna zadaća članova Svetog društva bila je pomoć bolesnim, nemoćnim i siromašnim članovima židovske zajednice, no najvažniji dio brige članova Hevra Kadiša bila je briga o opremi pokojnika prema strogim vjerskim propisima, vjerska, moralna i materijalna podrška obitelji pokojnika i pomoć pri pokapanju umrlih, obavljanje pogrebnih obreda i briga o održavanju i uređenju groblja. U zbirci tiskopisa Muzeja grada Koprivnice čuvaju se tiskana pravila društva "Statuten der Chewre Kadischa im Koprivnica" (Koprivnica, 1907.), dok je u privatnom posjedu obitelji Krešimira Švarca iz Koprivnice sačuvana zbirka molitvi na njemačkom jeziku "Molitve na grobovima umrlih", "Gebte auf den Gräbern ver Hingeschiedenen" (Beč, 1926.).

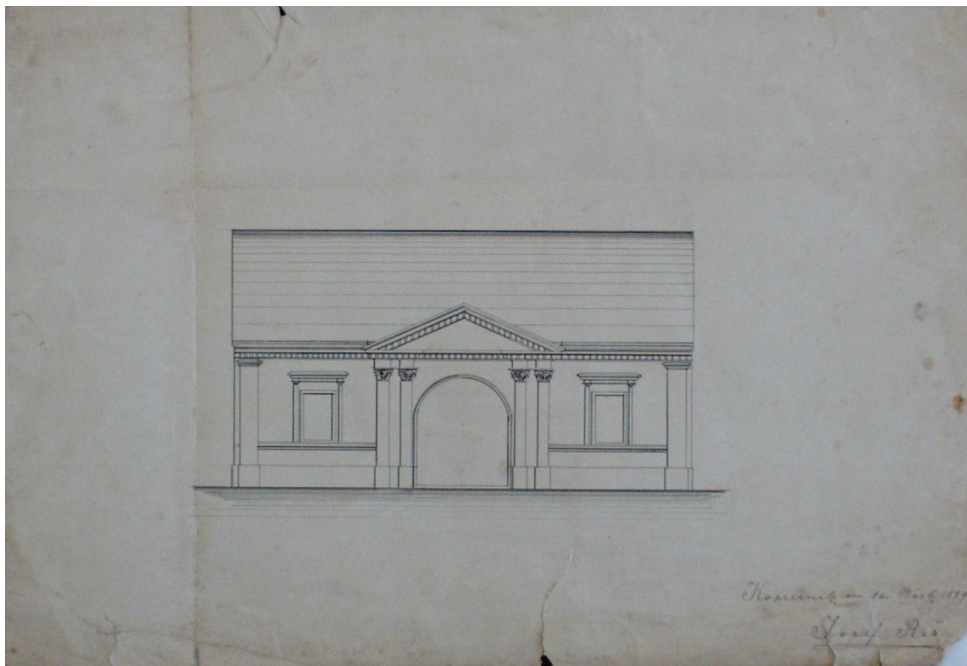
Josip Reš (1850. – 1931.)

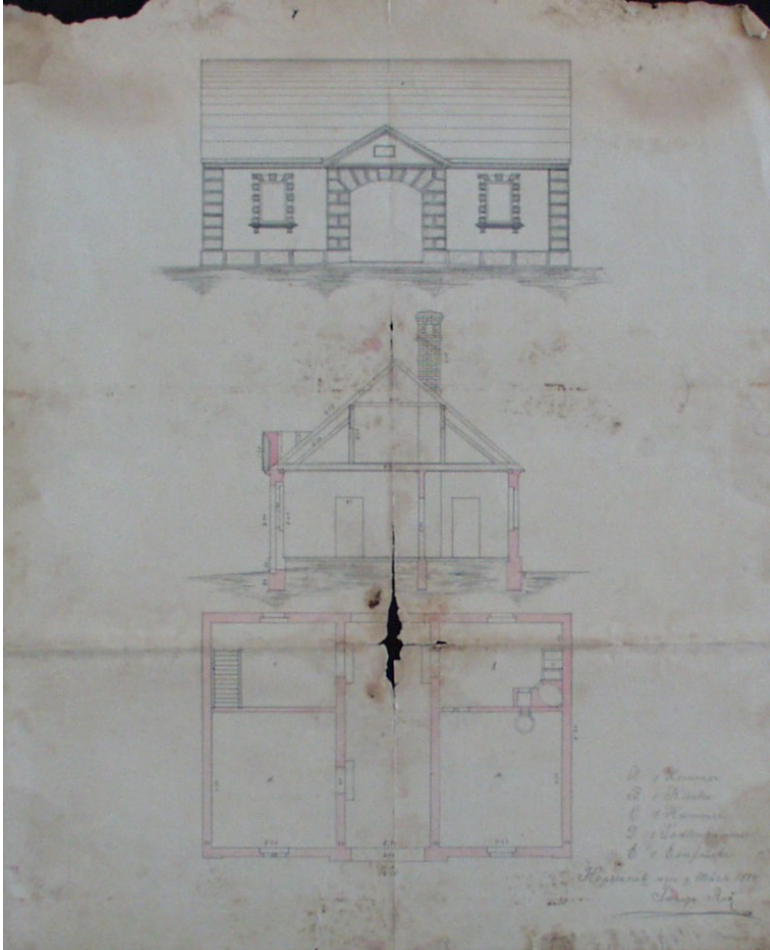
Slika 8. 1. Josip Reš, Hevra Kadish 1889.

Slika 8. 2. Josip Reš, Hevra Kadish 1889.

Slika 8. 3. Josip Reš, Hevra Kadiš 1889.

Slika 8. 4. Josip Reš, Hevra Kadiš 1889.

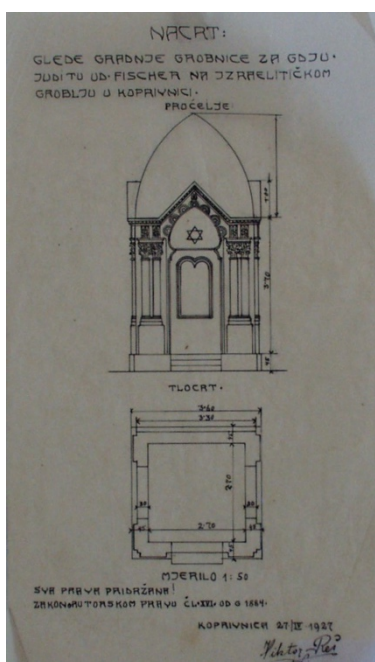
ZGRADA CHEVERA CARTISCHE / HEVRA KADIŠ (Josip Reš, 1889.) čija se graditeljski nacrti (3 lista) čuvaju u Muzeju grada Koprivnice bila je jednostavna prizemnica širim pročeljem okrenuta prema ulici.

Nacrt objekta na židovskom groblju u Koprivnici sastoji se od:

- (1) Presjek s konstrukcijom krovišta, osnova krovišta i osnova (Josef Reš, 1.III.1889.);
- (2) Glavno pročelje, tuš na papiru (Josef Reš, 1.III.1889.);
- (3) Glavno pročelje.

Zgrada se sastojala od stana grobara s kuhinjom, dvije sobe i pomoćnom prostorijom te prostorom mrtvačnice ("Todtenkammer") za zbrinjavanje mrtvih prema strogim vjerskim propisima. Ulično pročelje bilo je jednostavnih linija s istaknutim krovnim vijencem i arhitektonskom plastikom historicizma koji je za grobljanski objekt odabrao čiste stilske oblike neoklasicizma. Isti stilski oblici neoklasicizma, ponešto preoblikovani, sačuvani su do danas, kada je 1999.-2000. ruševni objekt zgrade na koprivničkom židovskom groblju zamijenjen formom slavoluka koji je u svojim osnovnim parametrima zadržao raspored pročelja koje je projektirao koprivnički graditelj Josip Reš (1850. -1931.).

Viktor Reš (1882. – 1943.)

Slika 9. 1. i 9. 2. Mauzolej Fischer-Grünwald, 1927.

Slika 9. 3. Mauzolej Fischer-Grünwald, 1927.

ARHITEKTONSKI NACRTI MAUZOLEJA OBITELJI FISCHER

(MAUZOLEJ FISCHER-GRÜNFELD)

Koprivnički ovlaštteni graditelj Viktor Reš (1882.-1943.) je 1927. godine za udovicu Juditu Fischer (1881.-1941.) izradio idejnu skicu i nacрте grobnice Fischer (7 listova) koji se čuvaju u Muzeju grada Koprivnice, a na kojima su sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske 2005. godine provedeni cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvati u Radionici za papir i kožu Hrvatskog restauratorskog Zavoda i Zagrebu (Andreja Dragojević; Marko Tišljар, 2005.).

Nacrti grobne kapele obitelji Fischer sastoje se od:

- (1) Idejne skice prostoručnog crteža olovkom na polukartonu (1927.);
- (2) Pročelje, osnova temelja i prizemlja MJ 1:50 olovkom na papiru (27.IV.1927.);
- (3) Pročelje, osnova temelja i prizemlja MJ 1:50 tuš na paus-papiru (27.IV.1927.);
- (4) Pročelje, presjek, osnova temelja i prizemlje olovka na polukartonu (8.V.1927.);
- (5) Pročelje, presjek, osnova temelja i prizemlje tuš na paus-papiru (8.V.1927.);

(6) Pročelje, presjek, osnova temelja i prizemlje (8.V.1927.);

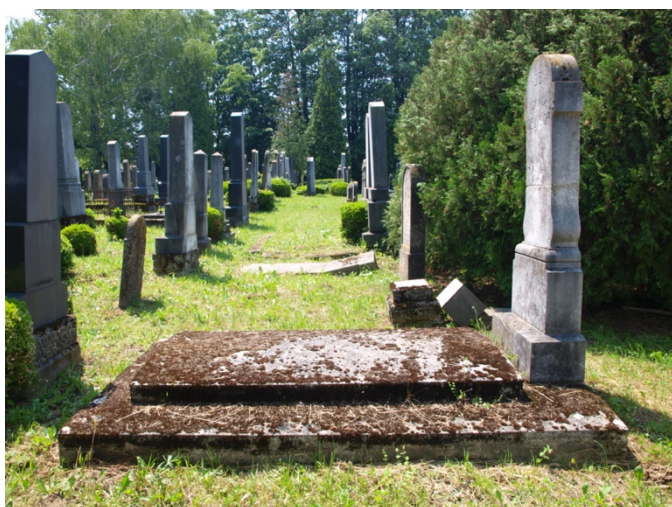
(7) Pročelje, presjek, osnova temelja i prizemlje (8.V.1927.).

Naručitelj i investitor obiteljske kapelice bila je Judita Fischer (1881.-1941.), udovica Vlade Fischera (1873. – 1924.) koja je tri godine poslije smrti supruga naručila nacрте kod ovlaštenog koprivničkog graditelja Viktor Reš (1882.-1943.). Za sada nije poznato ni tko je bila ni čime se bavila Judita Fischer te zašto nije sahranjena u obiteljskom mauzoleju. Ime Juliška Fischer nalazi se na popisu 214 nestalih i ubijenih židova u Drugom svjetskom ratu, što bi mogao biti razlog. Postojeća nacртna dokumentacija i izvedeni objekt mauzoleja Fischer-Grünfeld govore o ukusu, željama i financijskim mogućnostima naručiteljice projekta i investitorice gradnje mauzoleja, kojeg je ista naručila nekoliko godina nakon što je sahranila supruga.

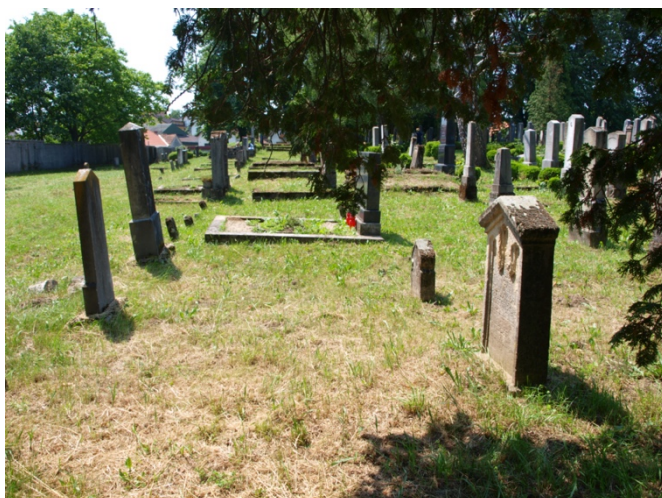
ZAKLJUČAK

Danas je Židovsko groblje u Koprivnici značajan dio nepokretne spomeničke baštine o čijem održavanju i uređenju vodi brigu Grad Koprivnica. S obzirom na mali broj pripadnika židovske zajednice koja nema financijsku snagu za održavanje postojećeg stanja, od 2000. godine prisutna je ideja o očuvanju koprivničkog židovskog groblja kao muzeja na otvorenom (Draženka Jalšić Ernečić, 2000., 2005.), uz elemente parkovne grobljanske arhitekture i hortikulturu, pojedinačne spomenike i obiteljske grobnice, pet mauzoleja, od kojeg je posebno važan mauzolej arhitekta Slavka Löwyja (1904.-1996.) predstavnika hrvatske arhitekture moderne, spomenike palim žrtvama Prvog svjetskog rata 1914.-1918. (Slavko Löwy, 1934.) i Drugog svjetskog rata 1941.-1945. (Slavko Löwy, 1975.), ali i cjelokupnog urbanističkog rješenja grobljanske arhitekture i regulacije groblja arhitekta Slavka Löwyja iz 1930. kao primjera arhitekture hrvatske moderne tridesetih godina 20. stoljeća.

Osim toga, na Židovskom groblju u Koprivnici od 1850. do 1950. pokopani su istaknuti predstavnici društvene zajednice, rabini, kantori, bankari, industrijalci, odvjetnici, javni bilježnici, liječnici, ljekarnici, profesori, trgovci, ugostitelji i obrtnici koji su u drugoj polovici 19. stoljeća i prvoj polovici 20. stoljeća utjecali na ekonomski prosperitet, ali i na društveni i kulturni život građanske Koprivnice.

Slika 10. 1. Židovsko groblje kao muzej na otvorenom

Slika 10. 2. Židovsko groblje kao muzej na otvorenom

Slika 10. 3. Židovsko groblje kao muzej na otvorenom

Literatura:

Jalšić Ernečić, Draženka (2005): Židovsko groblje u Koprivnici. //: Židovi u Koprivnici. Koprivnica, Muzej grada Koprivnice.

dr.sc. Branimir Bunjac

Povijesno društvo Međimurske županije

Iz pepela čakovečke sinagoge

Autor donosi životnu priču Eve Schwarz rođene u Čakovcu 1927. godine. Središnji dio članka predstavlja svjedočanstvo u formi intervjua koji je nastajao kroz više od pet godina, a obrađen je kao tematska i kronološka cjelina uz dodatak znanstvenog aparata. Iako je do sada zapisano više sjećanja preživjelih Židova iz Međimurja stradalih u holokaustu, priča Eve Schwarz je prva koja je objavljena pa se tim više ukazala potreba da se to učini u integralnom obliku. Specifičnim načinom izlaganja članak prelazi u povijest svakodnevice, što nam omogućuje cjelovitiji uvid u općeniti život Židova u Međimurju, osobito tijekom Drugog svjetskog rata. Važnost iskaza Eve Schwarz ogleda se u činjenici da je njezina obitelj predstavljala samo srce židovske zajednice u Međimurju - djed Jakob je više od pola stoljeća bio rabin, a otac Ljudevit četvrt stoljeća obnašao je dužnost predsjednika židovske općine. Obitelj Schwarz živjela je na tlu židovske općine, a Evin kućni prozor gledao je točno na čakovečku sinagogu. Kad su nacisti 1944. stigli u Međimurje, među prvima su zatvorili upravo Evinog oca, Ljudevita Schwarza, kao taoca cijele židovske zajednice. Sama Eva je nakon rata preuzela i zadržala ulogu neformalnog lidera preživjelih međimurskih Židova. Osim osobne priče Eve Schwarz, članak po prvi puta odgovara i na neka druga, do sada neistražena, pitanja o holokaustu u Međimurju, prvenstveno o načinu boravka i preživljavanja u koncentracionim logorim, te povratku kući. Iz članka možemo saznati i određene podatke o odnosu domicilnog stanovništva prema Židovima prije, u vrijeme i nakon rata, oduzetoj imovini i drugim vrstama stradanja, a članak se

može koristiti i kao izvor za proučavanje građanskog života u Međimurju u razdoblju do 1944. godine.

Ključne riječi: Eva Schwarz, Čakovec, Međimurje, Holokaust, Sömmerda, Auschwitz, Židovi.

Uvod

Tijekom Drugog svjetskog rata u Međimurju je boravilo oko tisuću Židova. Dijelom se radilo o starosjediocima, a dijelom o doseljenicima koji su stizali kontinuirano. Zbog uobičajene velike pokretljivosti židovske zajednice, u Međimurje su se u prvoj polovici 20. stoljeća mnogi Židovi doselili zbog poslova, ali i bračnih i rodbinskih veza. Nakon uspona nacizma stizalo je i sve više Židova izbjeglica, najprije iz Njemačke, Austrije i Češke, a od 1941. godine nadalje i s teritorija Nezavisne Države Hrvatske, gdje se od samoga početka provodila najoštrija antisemitska politika. Koliko je doista Židova prošlo kroz Međimurje u razdoblju od 1941. do 1945. nije lako utvrditi, ne samo zato što se historiografija nije sustavno bavila navedenim pitanjem, već i zbog toga što je sama definicija „židovstva“ bila vrlo rastezljiva. Naime, prema rasnim zakonima koji su na teritoriju okupiranog Međimurja, odnosno u ono vrijeme revizionističke Mađarske, polako, ali neumoljivo slijedili njemačke uzore, u skupinu Židova svrstavani su svi oni kojima su bake ili djedovi bili židovskog podrijetla pa tako i osobe koje su odavno bile pokrštene, koje su promijenile prezime i u potpunosti odbacile židovski vjerski i nacionalni identitet. Svi oni postali su, prije ili kasnije, mete za uništenje i žrtve holokausta koje su rat mogle preživjeti samo podnošenjem nadljudskih napora u kombinaciji s cijelim nizom sretnih okolnosti koje jedan pojedinac može doživjeti.

Prema preliminarnim podacima čini se sasvim realnim tvrditi da je od ukupnog broja Židova u Međimurju, rat preživjelo oko dvadeset posto, što otprilike odgovara i općenitom omjeru njihovog broja žrtava i u Europi. Od prvih trenutaka povratka u mjesta prebivališta, preživjeli Židovi davali su iskaze o svojim patnjama,

a takvi podaci prikupljaju se sve do naših dana, kada ih u svijetu postoji već impresivan broj. Sam autor ovoga članka osobno je prikupio više usmenih svjedočenja²⁴⁴ preživjelih Židova iz Međimurja, a postavlja se pitanje zbog čega je onda potrebno objaviti samo jedno svjedočanstvo, konkretno životnu priču Eve Schwarz, u integralnom obliku? Za takvo što postoji više razloga. Kao prvo, usprkos tome što su zabilježena, ni jedno svjedočanstvo Židova iz Međimurja do danas nije objavljeno. Nadalje, neka svjedočanstva napravljena su improvizirano, bez standarda, pa su slijedom toga ponekad prekratka, dok su se mnoga fokusirala isključivo na mjesta i načine stradanja. Kao posljedica toga, iskazi su zabilježeni bez povezivanja ili s nedovoljnim povezivanjem sa životom stradalnika prije i nakon rata, napose sa zajednicom u kojoj su boravili. U svjedočanstvima je nedostajala kompletna priča, sinteza čitavoga života, kako bi se mogli izvlačiti cjeloviti zaključci. Posebno se osjećao manjak prikaza svakodnevnog života Židova da bi se mogla napraviti analiza koliko su oni bili sastavni odnosno izdvojeni dio društva u cjelini. Ove nedostatke nastojao sam nadoknaditi na način da sam u suradnji s gospođom Evom Schwarz proveo neku vrstu totalnog istraživanja njezinog života, koje je potrajalo više od pet godina! Gospođa Eva i ja tijekom tog razdoblja vidali smo se relativno često i snimali naše dugotrajne razgovore kako nam kasnije ne bi promaknuo ni najmanji detalj, a često smo ispočetka tražili razne vrste dokumenata i drugih povijesnih izvora, čak i na onim mjestima koja smo već pregledali. Kroz takav način komunikacije, kad s jednom osobom ulazite u njezine najintimnije privatne prostore i sjećanja, razvija se visoka razina osobnog povjerenja, shvaćanja i razumijevanja događaja koji su mi omogućili da napišem biografiju Eve Schwarz na način da su dobiveni podaci iznimno iscrpni i precizno navedeni²⁴⁵. Nisam siguran da će se nešto slično moći ponoviti, osobito zato što za prikupljanje svjedočanstava o holokaustu neumitno istječu vremenski rokovi.

²⁴⁴ Presudan poticaj za prikupljanje usmenih svjedočenja dala mi je tijekom studija dr. sc. Suzana Leček, a na temelju njezinih materijala nastajali su moji vlastiti upitnici za razgovore sa svjedocima povijesnih zbivanja.

²⁴⁵ Eva Schwarz izvršila je reviziju ovoga članka i autorizirala ga dana 3. travnja 2012.

Životna priča Eve Schwarz posebna je i zbog činjenice da ona dolazi iz samoga srca židovske zajednice u Međimurju. Evin djed Jakob više od pola stoljeća bio je rabin u Čakovcu, a njezin otac Ljudevit četvrt stoljeća predsjednik Židovske općine, sve do svog tragičnog kraja u Auschwitzu. Obitelj Schwarz stanovala je na području židovske općine, a Evin prozor gledao je ravno na sinagogu. S obzirom na to, Eva Schwarz doslovno je mogla vidjeti i susretati većinu članova židovske općine, poznavati njihove stavove i ponašanje, a zbog tradicije vlastite obitelji, ulogu neformalnog lidera iste prihvatila je i zadržala i nakon rata sve do današnjih dana.

Rušenje čakovečke sinagoge jedina je trauma s kojom se Eva Schwarz nikada nije pomirila, zbog čega je odlučila da se iz Budimpešte neće vraćati u Čakovec, iako ga i dalje smatra „svojim“ gradom i uz koji je vežu najljepše životne uspomene. Sinagogu je željela sačuvati barem u svojim mislima, bez svakodnevnog podsjećanja na izgubljene dane sreće u djetinjstvu, bez podsjećanja na stotine ljudi koji su se nekada zajedno s njom molile, a završile su život na krajnje strašan način.

Obitelj Schwarz bila je ne samo tipična židovska obitelj u Međimurju, već je bila i uzorna, što potvrđuju podaci da je vršila neke vjerske obrede koje su drugi već odbacili, odnosno da su Nijemci po svom dolasku kao taoca za sve Židove uhapsili i zatvorili upravo Evinog oca Ljudevita.

Kronološki, događaji povezani uz obitelj Schwarz mogu se povezati sa sudbinom većine članova židovske zajednice u Međimurju, ali i u širem prostoru, osobito na teritoriju revizionističke Mađarske, gdje je postajala upravo ogromna populacija Židova, koja je dosegala i milijunsku brojku. Majka Eve Schwarz bila je vršnjakinja Adolfa Hitlera, odrasla s njim u istoj državi, dok je Eva kretala u prvi razred osnovne škole dovoljno rano da od samoga početka razvijanja vlastite osobnosti osjeti prirodu nacizma koji nastupa u Europi, isprva kroz pojedinačne antisemitske ispade školskih kolegica i učiteljica, kasnije kroz zakonodavstvo koje joj sve više oduzima ljudska prava, sve do konačnog pokušaja fizičkog zatiranja

cijele njezine obitelji. Zajedno s Ljudevitom i Evom Schwarz Međimurje je 28. travnja 1944. napustio najveći dio međimurskih Židova.

Biografija Eve Schwarz iznesena na način da sama svjedokinja detaljno izlaže, omogućuje nam da bez vanjskih intervencija shvatimo koji su bili interesi jedne lijepe i uspješne čakovečke učenice, odnosno koji su to razlozi njezine „krivnje“ zbog koje ju je bilo potrebno osuditi na smrt. Iz intervjua možemo zapaziti da se radilo o jednoj vedroj i pristojnoj djevojci, koja je bila svjesna da pripada židovskoj zajednici, ali koja se, s druge strane, svojim mladenačkim interesima nipošto nije razlikovala od svojih vršnjaka. Štoviše, ona ne samo da svoju generaciju ne dijeli ni po kojoj osnovi, već je sklona napraviti i sve nepodobštine kao i druga djeca, primjerice zaprljati bijelu haljinu, pasti s tuđeg bicikla kojega je uzela bez pitanja, popušiti očevu cigaru, pojesti njoj zabranjenu slaninu, ukradenu s mišolovke, te šokirati konzervativne Čakovčance držeći se s „dečkom“ na ulici za ruke. Dok pratimo Evin život, moramo se zapitati kakva je to bila politika, kakvi su to bili ljudi, koji su to nasmijano i nježno biće na pragu života odlučili otjerati u sami zemaljski pakao? O čemu su ti krvnici kasnije razmišljali i na koji način su se nosili sa svojom savješću? Ali, kako možemo iščitati i iz ovoga članka, neki od njih, čini se, nikada se nisu pokajali, kao što to nije učinio ni Josef Mengele, morbidni zločinački liječnik kojemu sasvim dobro pristaje nadimak „Anđeo smrti“, a s kojim se Eva Schwarz imala priliku osobno susresti.

Biografija Eve Schwarz fascinantna je priča o preživljavanju, volji i hrabrosti da se živi. Eva je toliko puta pogledala smrti u oči. Isprva, dok je odvođe iz stana i dok ona posve sama i nesvjesna svog postupka, uzima sa sobom samo 14 kuhanih jaja za put, čini se da će biti među prvima koji će nastradati zbog fizičkog ruiniranja. Ipak, već u Nagykanizsi prve noći prespavala je u podrumu put u smrt, odnosno ulazak u prvi transport za Auschwitz koji je završio u plinskoj komori. Nakon toga o njoj preuzimaju brigu starije žene, osobito Elizabeta Bartoš i Margita Leitner, koje joj pomažu u nabavci hrane, a začudo, zatvorenim Židovima pomaže

čak i gradonačelnik Nagykanizse²⁴⁶. Da je kojim slučajem prvi transport iz Nagykanizse za Auschwitz i upućen na rad, umjesto u smrt, pitanje je bi li Eva Schwarz u tamošnjim uvjetima, još relativno svjež, dočekala selekciju za odlazak u radni logor Gelsenkirchen. Za samo tri tjedna duže u Auschwitzu mogla je imati kilogram-dva manje ili jednu bolest više, koja bi za nju osobno predstavljala put u plinsku komoru. Takav rasplet tim je više bio realan kad uvidimo da je sama selekcija za radne logore u Njemačkoj objavljena možda tek nekoliko sekundi prije nego je sama Eva otišla u strašnu smrt kakvu je doživio njezin otac!

Ključan trenutak za preživljavanje za većinu mađarskih Židova značio je susret s doktorom Mengeleom u blizini željezničke postaje u logoru Auschwitz. Taj „doktor“ vršio je selekciju na način da bi sposobne za rad odašiljao desno, a nesposobne lijevo, u plinsku komoru. S obzirom na to da se radilo o selekcijama stotina tisuća osoba, jasno je zašto se ona svodila na obično kimanje glavom, uglavnom u smjeru lijevo²⁴⁷. Shvaćamo kako je u takvoj gužvi i brzini bilo moguće da se tu i tamo poneko dijete ipak „prošverca“ na desnu stranu temeljem bržeg tjelesnog razvoja od svojih vršnjaka. Jasno je i zašto je Mengele na svako zauzimanje osobe s desne strane da ostane s osobom na lijevoj strani odlučivao da obje osobe odlaze u smrt. Osim svoje okrutne naravi, Mengele doista nije imao ni stvarnog vremena saslušavati i procjenjivati nečije molbe. Tako je doista ravno čudu da je baš Eva Schwarz preživjela susret s Mengeleom. Naime, iako je imala tek navršениh šesnaest godina, donju dobnu granicu za upućivanje na desnu stranu, Eva se odlučila zauzeti za svoju prijateljicu Veru Leitner, koja je imala dječju paralizu i cijelo vrijeme boravila u invalidskim kolicima. Eva Schwarz nije znala da čim zausti tu molbu da će sama sebi izreći smrtnu kaznu. I onda, nasuprot svim pravilima, primijetivši njezinu fizičku ljepotu, Mengele oslovljava Evu i ona skamenjena od straha zbog njegove primjedbe šutke prelazi na desnu stranu. Na taj način doslovno je ostala živa, ali opasnosti tada nisu ni počele ni završile.

²⁴⁶ NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50.

²⁴⁷ NYISZLI Miklós, 1981., 48. HRUPIĆ Martina, „Mengele je izgledao poput anđela“, *Jutarnji list*, 29. X. 2009.

U samoj Njemačkoj, gdje je promijenila dva logora, Eva Schwarz dva puta preživljava bombardiranje, a na koncu rata i glad. Poznate su priče o izgladnjelim logorašima u nacističkim logorima, koje više nije moglo spasiti čak ni oslobađanje. Na tisuće njih jednostavno bi umiralo od prvoga obroka jer im probavni organi praktički, i ne samo da nisu imali funkciju, nego više nisu ni postojali. Eva Schwarz imala je po oslobađanju samo trideset i jedan kilogram, a zadnjih pet dana sužanjstva jedina hrana bila joj je trava pokraj ceste. U kakvom stanju je bila govori podatak da joj je zdjela za hranu od otprilike pola kilograma težine predstavljala izniman teret za nošenje jer ju je nosila oslanjajući laktove na vlastite kukove! Nevjerojatno je pritom da ona tu zdjelu nije bacila, kad već danima nije imala u nju što ni staviti. To samo pokazuje kolika je bila vjera u život, želja Eve Schwarz da preživi, unatoč svemu. Njoj je zdjela bila simbol hrane koju će opet ponovno jesti, njezina jedina imovina, koja joj je davala nekakav oblik pripadanja ljudskim bićima. Evina borba pokazuje da se nije predala ni kad je izgubila članove obitelji ili prijatelje, kao i jedinu pravu ljubav svog života, Nikolu Weissa, ni svu imovinu, koja bi danas vrijedila milijune. Ona je željela živjeti zbog života samog, kao i zbog svoje mladenačke znatiželje da sazna kako čovjek uspijeva preživjeti ono za što nitko ne bi povjerovao da se može preživjeti. Za takvo što bili su potrebni iznimna hrabrost, izvanredna kvaliteta ličnosti i, ako dopuštamo, sama Božja milost. Trebalo je imati i hrabrosti nastaviti živjeti nakon rata, što neki nisu uspijevali, kao što iz članka možemo saznati jer su mnogi psihički oboljeli, a drugi su čak digli ruku na sebe. Trebalo je imati hrabrosti i početi govoriti o svom životu i holokaustu i to na način da se ništa ne sakriva. Samo onaj tko je pokušao razgovarati sa svjedocima bilo kojeg ubijanja, zna koliko često je teško uopće započeti bilo kakav razgovor s njima. Imali smo sreću da susretnemo Evu Schwarz koja nam je bez ikakvih predrasuda prema bilo kome, osobito u nacionalnom ili vjerskom smislu, izložila jednu autentičnu, zanimljivu i poučnu povijesnu priču. Tom završnom gestom Eva Schwarz može nam približiti moralnu veličinu i naslijeđe židovske zajednice koja je nekada sjajila u Međimurju.

Kako se zovete?

Eva Schwarz.²⁴⁸

Koja vam je sadašnja adresa?

Budimpešta, Horvát utca 5-7.

Gdje ste se i kad rodili?

Rođena sam u bolnici u Budimpešti 8. srpnja 1927. oko 1 sat poslije ponoći, jer je majka bila rodom iz Budimpešte. Tu je došla roditi jer je već izgubila jedno dijete, Mikloša, staroga dvije godine, a bila je i u relativno visokim godinama za rađanje i zbog svega toga vrlo psihički napeta. Dva tjedna nakon mog rođenja smo otišli u Čakovec. Mjesto rođenja u Budimpešti mi se pokazalo korisnim u vrijeme Informbiroa. Imam jednu fotografiju sebe kao bebe, koju je fotograf stavio u izlog i svi su govorili: „Kako slatka beba!“ Pokraj mene je na slici svečana srebrna menora, koja se čuvala u našem stanu, a pripadala je židovskoj općini. Na slici je menora služila kao neka lijepa dekoracija. Mislim da bi se današnjom računalnom tehnikom izgled menore mogao redizajnirati u cijelosti.

Bračno stanje?

Neudata.

Gdje ste živjeli u vrijeme Drugog svjetskog rata?

U Čakovcu.

Koliko ste braće i sestara imali?

Imala sam brata Mikloša koji je živio od 1922-1924. godine.

²⁴⁸ Na mađarskom se ime piše kao Schwarz Éva, ali u ovom članku sam imena svih Židova iz Međimurja navodio sukladno hrvatskom pravopisu.

Koje je godine rođen vaš otac, a koje majka?

Otac Ljudevit 1877, a majka Iluška (Jelena-op.) 1888. Otac je rođen u Čakovcu kao sin čuvenog rabina Jakoba Schwarz, koji je bio rabin 51 godinu, a njegova djelatnost obuhvaćala je čitavo Međimurje i Prekomurje. O njemu čuvaju sjećanje i u lendavskoj sinagogi i muzeju. Imao je desetoro djece. Predzadnji je bio moj otac²⁴⁹. Mama se rodila u malom seocu Sopron-Peresznye. Ona je ustvari tatina nećakinja. Zato su u brak stupili prilično kasno, jer se očeva majka tome snažno suprotstavljala.

Kako biste opisali svoje roditelje?

Moj otac je bio jako lijep, zdrav, visoki čovjek. Pojava! On je u 67-oj godini bio odveden u logor, ali je izgledao dobro za svoje godine i jako je bio u dobroj formi. Prekrasno je pjevao svako jutro, toliko je znao svašta, bio je pravi Europejac. Mama je umrla kad sam imala osam godina. Ona je umirala, a ja sam imala istovremeno šarlah i difteriju. Ja sam bila odvojena u blagovaoni, a ona je u susjednoj sobi umirala i ja nikada nisam znala kako pati. Da je moja mama imala rak saznala sam tek kad sam imala 20 godina od neke tete. Pričali su mi kao odrasloj da je od muka mama tako vrištala da se čulo na ulici. Ja to nikad nisam čula. Imala je rak sa metastazama u glavi, a konačno svugdje. Bila je operirana otprilike 1933. u Budimpešti.

Koliko godina su roditelji doživjeli?

Majka je umrla u 48-oj godini 1936., nakon što je četiri godine teško bolovala i puno patila, dok je otac 1944. bio odveden u Auschwitz.

Zanimljivo je da je vaša majka umrla tako mlada, a vi ste doživjeli već relativno duboku starost. To možda znači da ste vjerojatno više na oca.

²⁴⁹ Jakob Schwarz imao je šest sinova i četiri kćeri. Sin Mór bio je nadržabin u Győru, Nathan Salamon tajnik židovske općine u Osijeku, a Adolf, Heinrich i Izrael postali su uspješni trgovci u Budimpešti. *Odlikovanje*. Megyimurje-Muraköz, 19. V. 1912.

Bojala sam se u sebi da i ja ne bih imala sličnu sudbinu kao mama, ali hvala Bogu do sada ništa. Od tate sam naslijedila dobre gene.

Što su Vaši roditelji bili po zanimanju?

Tata mi je bio čuveni odvjetnik i predsjednik Židovske općine u Čakovcu od 1920. sve do deportacije u Auschwitz 1944. Mama je bila domaćica, izvrsna domaćica, kakva ja nikad nisam bila.

Gdje se školovao vaš otac?

U Mađarskoj.

Da li je otac sudjelovao u Prvom svjetskom ratu?²⁵⁰

Moj tata nije bio u Prvom svjetskom ratu. Odslužio je dvije godine vojnog roka u mladosti, koliko je bilo propisano za sve.

Da li se sjećate bake i djeda?

S očeve strane djed je umro 1913. godine, a baka pet godina nakon toga. S mamine strane su roditelji živjeli u Budimpešti, a ljeti 1942. sam ih posjetila na duži rok. Ali, tada se dogodilo bombardiranje Košica i otac mi je brzojavom javio da smjesta dođem kući. Baka je živjela s trima tetama u velikom prostranom stanu, a sve tri su bile neudate - „stare“ djevojke. Baka je preživjela rat, skrivala se kod najmlađe kćerke i njezinog muža u garsonijeri od 24 kvadrata. A kad sam došla iz logora onda su i mene tamo primili. Djeda po mami se ne sjećam, iako je bio živ kada sam se rodila. Prije toga je vodio poštu u Peresznye u Mađarskoj.

Kako su se roditelji ponašali prema svojim roditeljima, s poštovanjem ili su ih doživljavali kao teret?

Divno su se ponašali. Kako je propisano u Bibliji. Recimo, moja teta po tati, Cecilija, koja je živjela u Pešti, kad je postala udovica dalje se o njoj pobrinuo sin,

²⁵⁰ Zbog velikih gubitaka tijekom Prvog svjetskoga rata austro-ugarske vlasti su već od 1915. pozivale u vojsku sve starija godišta regruta uključivo ponekad i rođene 1865. godine!

koji je iznajmio veći stan, to se razumjelo od sebe i nije bio nikakav problem. Cecilija je umrla od gladi u siječnju 1945. dok je bila bitka za Budimpeštu²⁵¹.

Kakva je bila vaša šira obitelj?

Mi smo bili vrlo velika obitelj. Otac je dolazio iz obitelji s deset djece, a majka sa osam. Veze su bile prilično dobre. Neprekidno smo se dopisivali sa svima.

Gdje ste stanovali za vrijeme rata?

U Čakovcu smo živjeli u jednokatnoj kući. Na katu smo mi imali četiri prostrane sobe, a u prizemlju je živio rabin sa pet sinova. Kad su imali zadnjeg sina pokušavali su još dobiti kćerku. Najmlađi rabinov sin Nikola-Miki bio mi je prijatelj jer je bio trinaest mjeseci mlađi od mene²⁵².

Kada je ta kuća bila građena?

Za vrijeme djeda rabina to je bila prizemna kuća, a ne znam kada dogradili su i kat.

Da li je «ratna» kuća još na mjestu?

Ne, srušili su je prije par godina. Kad sam prvi put bila u Čakovcu tamo je živio odvjetnik Žigić, a u donjem dijelu su stanovale Elizabeta Bartoš i bolnička sestra Zlatka Taler.

Broj prostorija i kako su se one koristile? Tko je sve spavao u spavaćoj sobi?

Bila je jedna spavaća soba, u kojoj je uz bračni bio i moj krevet, jedna dnevna soba, gdje su odsjedali i gosti, zatim ogromna blagavonica, ali jeli smo u dnevnoj sobi, kuhinja, a pored kuhinje jedna mala sobica za moju dadilju. Dadilja se zvala Angela Tomašić rođ. Mihalković. Zvali smo je Aja dok ja nisam naučila dobro govoriti. Bila je Hrvatica, dobro je govorila mađarski, njezin otac Ivan je bio čuvar i sluga na

²⁵¹ Zlu sudbinu tijekom bitke za Budimpeštu 1945. doživjeli su i stričevi Eve Schwarz i braća njezinog oca Ljudevita, Heinrich i Izrael, koje su samo par sati prije dolaska Sovjeta strijeljali njilaši zajedno sa suprugom Heinrichovom Štefanijom i četrdesetak drugih Židova. Ubijeni su u podrumu geta, gdje su i pokopani.

²⁵² Grünwald Nikola, rođen 1928., u trenutku intervjua s Evom Schwarz živio je u Tel Avivu i bio s kazivačicom u intenzivnom kontaktu, pa je nekim dodatnim podacima obogatio naše razgovore.

bivšem starom židovskom groblju²⁵³ i u sinagogi. Mama ju je angažirala još prije mog rođenja, jer je mama bila slabašna žena. Pogodila ju je i smrt brata, da takvo divno dijete nestane iz kuće. Angela je bila najstarija kćerka u svojoj obitelji, a bila mi je kao druga majka. Moja mama je čak bila ljubomorna na nju. Inače, dnevna soba je bila puritanska. Imali smo i veliku kupaonicu, koja je bila dograđena. Toaleta je bila odvojena, ali njom su se služile i mušterije koje su tamo čekale odvjetnika. Kupaonica je bila tako velika da smo tamo imali i slamnati ležaj. Nismo imali toplu vodu, nego smo je grijali na peći.

Da li ste u kući imali neke uređaje (radio, telefon i sl.). Kakvu ste imali rasvjetu?

Imali smo telefon broj 53, radio, gramofon i električnu struju. Pećnica je bila staromodna od cigala. Nismo imali automobil. Ja sam si jako željela bicikl, obično nisam imala neke jako prevelike želje. Ali bicikl mi tata nikada nije kupio jer se bojao da ću se srušiti. On je imao stenografistkinju u kancelariji Magdalenić Mariju. Ona je dolazila sa ženskim biciklom i ja sam se srušila s njezinog bicikla, kojeg sam privremeno „malo ukrala“.

Da li je s vama stanovao još netko? Možda podstanari?

Ne. Angela je bila kao član porodice.

Što je domaćinstvo posjedovalo?

Kuća je pripadala židovskoj općini, a moj tata je tu stanovao kao predsjednik. Nudili su mu prijašnju Tesslerovu vilu, ali to on nije htio. On je osobno bio tako skroman, puritanac, ali po drugoj strani mi smo bili i imućni. Blagavaona je bila prekrasno uređena, sa dugim stolom sa dvanaest stolica, sa kožom je bilo sve prevučeno. Moj otac je imao zbirku skupocjenih slika, koja je imala muzejsku vrijednost. Među slikama su bili Vereščagin i Ian Van Eyck²⁵⁴. Kad je on kupio koju sliku, onda je

²⁵³ Nalazilo se u blizini današnje „Elektre“ u Čakovcu.

²⁵⁴ Ian Van Eyck (o.1390-1441.) flamanski rano-renesansni slikar, jedan od najznačajnijih slikara prve polovice 15. stoljeća uopće. Vereščagina se bila dva brata slikara, Petar i Vasilij, koji su djelovali u 19. stoljeću, a prema opisu slike se čini vjerojatnijim da je obitelj Schwarz posjedovala djelo Vasilija.

uvijek čakovečka elita došla tu sliku vidjeti u okviru gostoprimstva. Originalne skupe umjetničke slike prekrile su čitave zidove blagovaonice. Imali smo veliku zbirku tepiha i vrlo skupocjenu zbirku gramofonskih ploča starih autora. Imali smo dvije velike klasične škrinje pune ploča, uglavnom klasike. Tata ih je nabavljao u Budimpešti ili u Zagrebu. Bilo je i ploča s modernom glazbom. U jednoj vitrini je stajao nakit. Sjećam se kose moga brata koja je bila učvršćena jednom zlatnom kopčom u obliku zmije. Lijepa zidana kuća pored kolodvora je jedno vrijeme pripadala mom tati tzv. carinarnica. Tata ju je prodao 1941. jer su odmah po okupaciji počeli vrijediti „židovski“ zakoni²⁵⁵. Osim toga, posjedovao je jedno zemljište. Prodao je i zemljište i kuću tako da je i meni nešto trebalo pripadati od stanara i ureda, ali ljudi koji su tada bili tamo su također prodali tu kuću. Nismo posjedovali druge nekretnine ni pokretnine.

Kako su izgledale umjetničke slike koje ste naveli?

Ian Van Eyck je bio jedan mali. Vereščagin je bio jedan portret čovjeka s bradom i brkovima.

Koja je bila podjela poslova u obitelji? Da li su muški i ženski poslovi bili jasno odijeljeni? Da li je otac pomagao oko djece?

Otac se znao brinuti za mene, uvijek smo se zajedno šetali utroje, udvoje. On je govorio devet jezika! I puno mu je bilo stalo da i ja što više naučim. Znao je i mrtve jezike, a latinski sam i ja kasnije učila od 1. razreda varaždinske gimnazije. Tata je znao grčki i hebrejski, tada još nije postojala verzija ivrit (moderni novohebrejski govorni jezik-op.). Puno se toga do danas promijenilo, osobito osnutkom Izraela. Kad smo imali slobodno popodne, poslije ručka bi obično ležala u njegovoj kancelariji, jer sam bila mršavo i boležljivo dijete, tata bi sjeo do mene i učio me jezike.

Tko je, po vašem mišljenju, više radio- otac ili majka?

Tata je više radio. Mama je vodila kućanstvo, ali imala je pomoć. Ona je bila takva gazdarica kao nitko. Još imam njezino ručno heklanje, ostalo mi je kod

²⁵⁵ Ključan je bio mađarski Zakon br. IV. iz 1939. koji je donosio brojna ograničenja za Židove u javno pravnim i privatno pravnim odnosima, osobito u obrazovanju, zapošljavanju i stjecanju nekretnina.

budimpeštanske tete. Ona je bila jako vješta u svemu. Tata je nekoliko sati na dan radio u kancelariji, preko puta dnevne sobe, a potom odlazio na sud radi parnica svojih mušterija. Kasnije je šetao i vodio vrlo živ društveni život. Družili smo se s ljudima. Naš liječnik je bio dr. Kollin. Dolazio nam je i privatno. Zatim doktor Viola. Pravi istinski i ugodan društveni život. Odlazili smo uvečer u kino zajedno ili je mama išla s prijateljicom. Tada tata nije išao, on me je čuvao. Bili smo dobri s Goldmanovina. Kod nas je dolazila redovno srijedom gospođa Hirschler, koju sam uvijek s vrata pitala gdje je moja čokolada, a roditelji su se zbog toga stidjeli, iako sam imala najviše pet godina.

Koga ste od Židova još poštovali i voljeli u Čakovcu?

Dr. Kollina, njega sam se doduše bojala jer je bio liječnik i davao je cijepljenje. Patkajevi su bili jako dobri s roditeljima, poznavala sam ih od povoja. S Grünwaldima smo bili dobri, s njima smo živjeli u istoj kući.

Da li vam je netko izvan kuće pomagao u poslovima? Da li vam je netko cijepao drva?

Imali svoje vlastite snabdjevače drvom u Svetom Jurju na Bregu.

Kad je majka bila bolesna ona nije radila po kući?

Nije. Legla je i nije ustala. Zadnjih par tjedana nije izašla iz kreveta. Nije mogla ni sjesti. Mama je imala rak grudi. Sjećam se kad sam imala četiri godine dok je došla iz Pešte operirana i stajala sam na ulici i gledala kako se teško penje gore uz stepenice. Pomogla joj je moja teta. Veselila mi se i raširila je ruke.

A kad je otac bio bolestan?

Nikad nije bio bolestan. Jedanput je valjda imao neku prehladu.

Da li ste smatrali da ljudi pripadaju nekoj klasi?

Ja nisam osjetila.

Da li su vas smatrali za neku klasu?

Kako sam kasnije vidjela, bili smo imućni. Tata je imao i nekretnine. Mama i ja smo imali krasne ukrase, bisere i sat, tata je imao zlatni džepni sat, imali smo puno slika, kao za jednu izložbu.

Da li su vas promatrali kao Židove?

Za moju školsku kolegicu Soboštjan Nadu se znalo da ona radi primjedbe na račun Židova, češće popraćene psovkama, ali to je bilo više na razini ispada, tako se nitko drugi nije ponašao.

Jeste li se družili isključivo sa sebi ravnima ili samo sa Židovima?

Ne, sa svima sam se družila, najsiromašnija djevojka u gradu je bila moja najbolja prijateljica.

Kako se zvala?

Tomičić Marta. Njezina obitelj je bila tako siromašna da su u svom niskom trosobnom stanu imali pod od nabijene zemlje. Marta je bila Židovka po majci. Mama joj se zvala Neumann Mariška i živjela je u Čakovcu. Otac ju je dobro poznao i svi su dečki bili zaljubljeni u nju. Neumann Ernestina se zvala njezina baka, a to će vam znati reći njezina kćerka Mira Kuba. Ona živi u Remetincu u Zagrebu. Iako, nije se puno bavila svojim porijeklom, tek nedavno je pristupila nekakvom židovskom društvu. Otac joj je bio neki srpski oficir i ona je bila vanbračno dijete. Tomičić Marta se udala za Kroppek Ljudevita²⁵⁶, Mira Kuba je Kroppekova unuka. Kroppek je bio gradonačelnik pa je dva puta iz protesta ostavljao funkciju. Marta se s 29 godina bacila pod vlak u Zagrebu iako je imala kćerku.

Da li ste nekog morali oslovljavati sa «gospodin, gospođa, gospodar»?

Učiteljici, molim, gospođo, to je bilo oslovljavanje.

Da li je netko odavao slično poštovanje vama?

Zvali su me gospodična.

Da li ste vi nešto radili ili zarađivali?

Ja sam bila učenica, dobra učenica. Nekad su me otpremili u kuhinju da nešto naučim. Na školskom dopustu sam radila jedan mjesec u paromlinu i od zarade sam tati kupila nalivpero.

Da li ste odlazili spavati u točno određeno vrijeme?

Ne, dugo sam čitala, ponekad kad je tata već legao i onda bi me on došao potjerati spavati. Učila sam dobro, ali sam čitala i jako puno knjiga.

²⁵⁶ Bili su u braku od 1945-1955. kad su se razveli.

Gdje ste nabavljali odjeću? Da li se šivala kod kuće?

Imala sam dječju švelju i drugu švelju. I cipele su mi dali napraviti, jer sam već u povelju nosila uloške. Poznate li doktoricu Vegh Ilonku-Jelenu iz Čakovca? Ona je pomalo ekscentrična, ali i divna žena, dobar liječnik, mi smo bile jako dobre. Njezina mama je bila švelja za djecu. Tatinu odjeću je šivao jedan krojač, Kopjar, u našoj ulici.

Da li se rublje pralo u kući?

Da, ali uz pomoć gospođe Mencinger, koja je dolazila svako jutro u zimi naložiti peć. To je bio ogroman stan. Nalazio se na zemljištu sinagoge gdje su bile još dvije velike zgrade, koje su gledale na Potočku ulicu. Tu je sada jedan restoran. Zemljište je bilo zaokruženo plotom. Tu je bilo boravište za smrtnu kočiju. Iza toga je bio jedan bunar, pa zgrada za ritualno klanje životinja- peradi- kokoši i guski. Tamo je bila i kuhinja za pranje. I ona je tamo prala sa jednom gospođom koja je dolazila, teta Moritz se zvala. Bilo je uvijek veliko pranje svaki mjesec. Teta Moritz je uvijek bila angažirana u velikim poslovima. Tada još nije bilo deterđenta, prvi deterđent vidjela sam poslije rata i to baš u Čakovcu 1956. godine. Angela i moja majka su u veš kuhinji objesili jako puno rublja, posteljine i ubrusa i po dvorištu i po tavanu je sve bilo puno rublja koje se sušilo.

Gdje ste nabavljali obuću?

Obično smo davali izrađivati cipele postolarima. Ponekad smo kupovali i u dućanu.

Što je bilo skuplje, odjeća ili obuća?

Meni se sada čini da je sve bilo jako jeftino. Dinar je bio dobar, ljetovali smo u Rogaškoj Slatini i za hotel smo platili samo 16 dinara po danu. To je, naravno, bilo jeftino iz perspektive moje obitelji, jer bilo je i prosjaka.

Gdje se obitelj prala i kupala? Kada?

Ujutro smo se umivali u lavoru i kadi. Grijali samo vodu u kotlu. U kupaonici je bio i odvojeni kožom presvučeni široki ormar za previjanje djece. Svakog tjedna smo dugo boravili u kadi.

Gdje ste se šišali (i brijali)?

Otac je odlazio kod brijača, a mama kod frizerke Nadašdi. Nismo se šišali kod kuće. Meni su prali kosu i ja sam od prvog razreda imala pletenice. Kosu mi je prala Angela.

Gdje ste popravljali zube, a gdje ste se liječili?

Kod dr. Kollina i dr. Viole. Zube smo popravljali kod zubara Heizlera, on je imao kćerku Veru. Ona je bila znamenita, kad je bila mlada, jahala je na bijelom konju kroz ulice Čakovca.

Da li ste u kući imali lijekove? Da li je liječenje bilo skupo?

Ne znam, imali smo puno prijatelja liječnika, Dr. Kollin je jedini imao röntgen aparat u kući. Ne znam da li su nam obračunavali, bili smo prijatelji.

Koje bolesti su u to vrijeme bile raširene po Čakovcu?

Sve dječje bolesti su bile raširene, ja sam ih sve imala.

Od kada ste nosili naočale?

Još u djetinjstvu sam slabo vidjela, ali zbog taštine nisam nosila naočale sve dok u varaždinskoj gimnaziji nisam zbog problema s vidom završila u prvoj klupi.

Rekli ste da ste jeli u dnevnoj sobi. Tko je kuhao?

Angela, a ponekad i mama. A kad je mama operirana došla je iz Budimpešte jedna teta da pomogne mene odgojiti. Trebala je biti sa mnom doma, a vodila je i kuću. Morala se vratiti jer su bili strogi zakoni za strance. Ali, kad je Međimurje postalo

dio Mađarske, ona se 1941. vratila kod nas i ostala do 1943. godine. To je bila najstarija neudata sestra od mame, a zvala se Faludi²⁵⁷ Ella.

Kad se doručkovalo?

Kad sam išla u školu, onda rano.

Da li se u kući pekao kruh i tko ga je pekao?

U kući se svaki tjedan napravio veliki kruh koji se pekao svaki petak kod pekara Petrića preko puta. Divno je to bilo. Jeli smo puno kruha, naročito za večeru.

Koliko često se jelo meso?

Često. Nismo oskudijevali. Skoro svaki tjedan kupovali smo gusku, koja je trajala čitavi tjedan. Jedna guska je bila tako velika da joj jetra imala oko kilogram. To se onda pričalo po gradu među prijateljicama, damama, „milostivim gospođama“. Ja nisam jela jetru.

Da li ste jeli slatkiše?

Mama je radila prekrasne male i velike kolače. I teta Angela je pekla kolače, a neke smo kupovali u slastičarni.

Da li je hrane bilo koliko ste mogli pojesti? Tko je u kući najviše jeo?

Podjednako smo jeli. Moj tata je imao lozinku da treba prestati jesti kad ti najviše prija. Juha je uvijek bila, meso i prilog i voće ili kompot.

Kad ste jeli izvan kuće?

Ne sjećam se toga, ali ja sam potajno jela kod prijateljice slaninu sa jajima. To je doma bilo zabranjeno. Sa Mikijem Grünwaldom smo na tavanu ukrali slaninu iz mišolovke.

²⁵⁷ Iako se obitelj Evine majke izvorno prezivala Feiglstock, njezini članovi su promijenili prezime u Faludi radi mađarizacije. Nakon rata ova promjena pokazala se još više dobrodošlom, zbog „lošeg“ prizvuka riječi Feiglstock.

Kad ste druge nudili hranom?

Kad smo imali goste za njih smo doma kuhali.

Da li se smjelo razgovarati za vrijeme jela?

Da.

Da li su djeca smjela ostaviti hranu u tanjuru ili kruh?

Moji su roditelji bili tako blagi, a osim toga ja sam loše jela. Nisu me silili.

Da li se moralo sjediti ili jesti na određen način?

Od svoje treće godine sam sjedila u „krletci“ u visokom stolcu.

Kad se smjelo ustati od stola?

Kad su svi pojeli. Nekada su mušterije dolazile u vrijeme ručka i tata bi prekinuo. On je bio strašno dobar.

Tko je posluživao?

Angela je donijela, ali ona je jela zajedno s nama za stolom kao član porodice.

Koje je bilo vaše omiljeno jelo?

Kaša od plućica. Voljela sam guščja prsa. Tata je volio jetra od guske. Jetru nisam pojela, ali guščju mast i paštetu sam jako voljela. Osim toga, ja sam bila jedino dijete na svijetu koje nije htjelo jesti šlag.

Kojih se slavlja u kući sjećate?

Židovske blagdane smo redovito obilježavali. Svijeću smo palili svakoga petka. Mama je radila neki obred. Hanuku smo slavili s posebnom menorom²⁵⁸.

Da li ste imali neki instrument u kući?

²⁵⁸ Radi se o menori s devet krakova. Većina Židova u to vrijeme nije obilježavala ovaj blagdan na taj način. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997. 24.

Imali smo klavir. Ja sam učila svirati od jedne gospođe koja je dolazila iz Lendave, kasnije jedne gospođe iz Nagykanizse. Dobro sam svirala, a počela sam sa sedam godina.

Da li je netko pjevao osim oca?

I mama je imala prekrasan zvučni glas. Tata je podučavao mamu i mene puno židovskih molitvenih pjesama, svjetskih i opere. Svako jutro je pjevao pred otvorenim prozorom i pri tome gimnasticirao. Kad sam naučila svirati onda sam ga ja pratila. Mama je često pjevala zajedno s pločama. I samo radi puritanstva njezinih roditelja nisu je pustili da se razvija kao pjevačica. Roditelji bi mojoj majci dopustili da studira pjevanje, ali ne i da javno nastupa.

Da li je bilo knjiga u kući?

Imali smo ogromnu biblioteku.

Da li ste čitali novine i časopise?

Da, mama je za vrijeme Jugoslavije iz Budimpešte dobivala časopis o filmu i muzici. Sjećam se Pečornika²⁵⁹ i njegovih novina, on je živio preko puta. On je bio najpodliji fašist, prema mom tati je uvijek bio vrlo ponizan i snishodljivo ga je pozdravljao, to sam viđala kad sam išla s tatom pod ruku za vrijeme rata. Tako se ponašao sve do kraja.

Što se dogodilo s vašim susjedom²⁶⁰ Pečornikom? Koja je njegova sudbina?

Ne znam. Njegova sestra Paula se također isticala²⁶¹, bila je profesorica njemačkog jezika u Građanskoj školi, kad sam ja već išla u treći razred, tamo preko puta Prve osnovne. Zatim i u Trgovačkoj školi, gdje je sad muzej. Tamo se tri jezika učilo

²⁵⁹ Oto Pečornik, rođen 1903. u Čakovcu, bio je „alfa i omega“ svih mađarskih akcija za pripojenje Međimurja, istaknuti mađaron još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Pečornik je od 1941. bio gradonačelnik Čakovca, član županijske skupštine i državnog parlamenta, vođa Mađarske stranke života i Vijeća dvadesetorice u Međimurju, vlasnik novina „Megyimurje-Muraköz“ i još koješta drugo, vjerojatno uključujući snažnu obavještajnu aktivnost. Obzirom na svoju važnost, zaslužio je „čast“ da jedino njega iz Međimurja uhapsi i odvede sovjetska vojska, nakon čega mu se izgubio svaki trag.

²⁶⁰ Obitelj Schwarz živjela je u Strossmayerovoj ulici br. 11, a obitelj Pečornik na br. 12 i dijelila ih je samo ulica. Danas su obje kuće već porušene.

²⁶¹ Paula Vavroch rođ. Pečornik (20.I.1898-23.II.1983.) bila je istaknuta pristalica mađarske okupacije Međimurja te je kao takva primila više visokih fašističkih odlikovanja, a kao povjerljiva osoba je popisivala i oduzetu židovsku imovinu. Državni arhiv za Međimurje, 50, Gradski narodni odbor u Čakovcu, br. I.156/1947. od 3. II. 1947.

istovremeno. Odjednom nismo više mogli u Varaždin, jer je Drava postala granica, tako da od ožujka 1941. više nisam išla u tamošnju gimnaziju. Dakle, Pečornik Paula je bila profesorica njemačkog jezika u Građanskoj školi, mene je uvijek proganjala riječima: “Ti bi morala bolje znati.“ Ja sam mrzila njemački jezik jer kad nam je baka dolazila u posjetu morala sam po kući govoriti njemački. Pečornik Paula me jednom ošamarila i to u vrijeme kad je već bila mađarska okupacija. Ona me uvijek špotala, ali ocu se obraćala sa: „Klanjam se gospodine doktore.“

Da li ste odlazili na izlete? Ako jeste, kakav ste prijevoz koristili?

Nisam baš daleko putovala. Ja sam bila jako čuvano dijete. Ni sa školom nisam smjela ići na izlete. Osjećala sam se kao separirana. Zbog smrti moga brata koji se prehladio, možda je imao i difteriju. Ali i zbog mamine bolesti. Moji roditelji su išli u Opatiju, kad sam imala dvije godine. Tada sam se onesvijestila na suncu. Liječnik mi je zabranio da dalje idem na sunce. Ne znam zašto smo baš išli ljeti na veliko sunce. Ali, zato su nam godili voda i onaj fini zrak u brdima. Stalno smo išli na izlete u prirodu, puno preko šuma. Moj tata obzirom da nije bio zaposlenik, imao je slobodno vrijeme kad je htio. Rogaška Slatina nam je bila svake godine jako draga. Kretali smo na put u zoru i imali dva presjedanja prije dolaska na cilj²⁶². Ali, jedne godine je majci baš u Rogaškoj Slatini pozlilo, pa su je vratili kući hitnom pomoći i tada se saznalo da je teško bolesna.

Koji su praznici bili najvažniji za vašu obitelj?

Najveći praznik je po hebrejskoj vjeri je tzv. Dugi dan (jóm kipúr-op.), to je deset dana nakon naše Nove godine, taj dan je post. Svako sa svakim se trebao oprostiti i pomiriti.

Da li je nedjelja i za međimurske Židove bila dan odmora?

Ne, subota. Mi nismo radili subotom.

Što niste smjeli raditi subotom?

²⁶² Rogaška Slatina je turističko odredište čuveno po svom izvoru mineralne vode, koje je navodno otkrio hrvatski ban i stanovnik Čakovca Petar Zrinski 1665. godine. Nalazi se na samoj slovensko-hrvatskoj granici, a od Čakovca je udaljeno oko 100 km.

U školu sam išla. Mi nismo bili ortodoksi, nego slobodniji, neoloz²⁶³, ne sjećam se da je nešto bilo posebno zabranjeno²⁶⁴.

A hrana?

Svinjsko meso se nije smjelo jesti. Svinjska mast ne, mlijeko i meso zajedno ne. Za Uskrs smo imali posebno posuđe. Za Pesah. Nije se smio jesti kruh.

Da li ste išli na vjeronauk?

Jesam.

Na kojem jeziku se održavao vjeronauk u židovskoj općini?

Na hrvatskom, ali učili smo hebrejski.

Da li je cijela obitelj molila zajedno?

Da. Prilikom praznika, događaja, kad je netko umro, na primjer kad je tatin brat umro.

Da li ste danas vjernica?

Ne. Ustvari, ne održavam nikakve obrede, ali imam osjećaj pripadanja. Ako čujem neki antisemitski glas, onda se osjećam Židovkom. Tata mi je zamjerao ako nisam išla u sinagogu petkom i subotom.

Ljutio se?

Nije se ljutio, ali mi je zamjerio. Imala sam kabinu gore pokraj mamine.

Da li ste smatrali da je vjera važna podloga za brak?

Ne. Ali, uvijek prije spavanja sam izmolila neku malu molitvu. Započinjala bi molitvu na način kako su me učili, ali bi završavala vlastitim riječima, npr. na kraju molitve bi zamolila Boga da dozvoli tati da mi kupi bicikl ili nešto slično.

Kako ste provodili slobodno vrijeme, da li ste imali neke hobije?

²⁶³ Neslužbeno ime za reformske židovske zajednice u Mađarskoj u 19. i 20. stoljeću. Takve zajednice su doživjele preporod upravo u vrijeme uspona i vlasti nacista.

²⁶⁴ Nikola Grünwald navodi da su Eva, on i ostali Židovi često subotom odlazili na kupalište i u kino. Kako nisu smjeli kupovati karte subotom, nabavljali su ih dan ranije. Takvim malim zaobilaznjima vjerskih pravila nije se suprotstavljao ni njegov otac koji je bio rabin, kojega smatra vrlo modernim, čak i u odnosu na mnoge današnje rabine. Sjeća se da su u kinu gledali filmove o kaubojima i Tarzanu. Pismo Evi Schwarz od 26. XI. 2009. Općenito, većina Židova već u to doba prihvatila je kršćanski običaj da je nedjelja dan za odmor, a danas više nitko ne praznuje Sabat. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 20.

Čitala sam, igrala sam ping pong. Družila sam se s čitavom „bandom“ od 15 dječaka. Dečkima je bilo vrlo važno da naučim nogomet, osobito „driblanje“. Igrali smo se, išli van, u blizini nas je bio potok Trnava. Kad sam bila mala, imala sam neku jako lijepu bijelu haljinu, ušla sam u njoj u potok i došla sva blatna kući. Dječaci su me uvijek zafrkavali zašto imam tako duge pletenice, da sam ja već velika djevojka i postepeno su mi „hofirali“. U dobi od 14 godina, pomagala sam širiti letke u parku, radi Mikija. Bacali smo ih u Zrinskom parku, koji je tada bio puno veći. Sjećam se da su nakon toga dečke zatvorili i sudili u Pečuhu²⁶⁵. Puno sam se igrala i s Evom Hirschmann, rođenom 1929. godine.

Da li ste vi osobno odlazili u kupovinu?

Odlazila sam po kruh. Samostalno sam jednom kupila haljinu.

Da li su roditelji tražili da se prema njima odnosite na poseban način?

Ne, bili su dobri.

Što se dešavalo prilikom smrti i sprovoda vaše majke?

Ona je umrla kod kuće. Odveli su je u mrtvačnicu, ali taj dan su i mene odmah odveli k Bolgarovima i nisu me pustili niti na sprovod. Sedam dana po nečijoj smrti se sjedi na niskim stolicama, skoro na podu u crnini. Za to vrijeme dolazili su posjetioci izraziti saučešće.

Pogodilo vas je kad je mama umrla?

Silno.

Nakon što se ostali bez majke, svu brigu o vama je preuzeo otac. Da li ste s njim mogli razgovarati o svojim problemima?

Da. Mogla sam razgovarati i s Angelom. Ona je nakon smrti majke još četiri godine ostala kod nas samo zbog mene, iako je već godinama bila zaručena s Franjom Tomašićem.

²⁶⁵ U knjizi *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945.*, 1, dokument 193., 320-329., nalazi se popis od 81 uhapšenog komunista ili simpatizera uhapšenih nedugo nakon mađarske okupacije Međimurja zbog protudržavnog rada. Među popisanim nema ni Eve Schwarz ni Nikola Weissa, a vjerojatno su i mnogi drugi tom prilikom izbjegli uhićenje. U popisu je zanimljivo primijetiti da je od 62 osobe uhapšene u Međimurju 17 Židova, a među njima čak i rabinov sin Andor.

Da li je otac pokazivao osjećaje?

Da. Ali, kad sam počela biti šiparica i tete nije bilo, iako je to bilo nepravedno prema tati, osjećala sam pomanjkanje jedne ženske osobe. Pisala sam teti u Peštu da kaže Magdi Meller rođ. Nyiri da se malo sa mnom porazgovara, naprosto sam osjećala nedostatak mame. Obitelj Meller je imala dućan²⁶⁶. Što se tiče osjećaja, u 12, 13-oj godini dogodila se moja prva i najveća ljubav Miki Weiss, koji je pao kao partizan²⁶⁷. Imam njegovu sliku na zidu. I prije nego je otišao u partizane sam očajavala jer je on bio u pokretu i branili su mu, savjetovali, da se ne druži sa građanskom djevojkom, neka odustane od mene. To sam naknadno saznala dok sam razgovarala sam o tome s bratom Weiss Denešom, kad sam već imala 40 godina. Nikada ga neću preboljeti. Da je ostao živ, nekako bi se svakako potražili. I on je patio. Vidjela sam da je smršao kad smo prekinuli. On meni to nije smio objasniti. Tako da sam ja bila tako nesretna. Ali jedanput smo se ipak sreli i obično smo se otišli šetati do Svete Jelene²⁶⁸. Obično me vozio biciklom, ali ovaj put smo išli pješke i onda je on meni ipak dao nekakvo provizorno objašnjenje. Ostali smo prijatelji, ali nismo više hodali. On je bio tako fin.

Da li su vam roditelji bili najbliži ili je to bio netko drugi?

Otac mi je bio najbliži. Mame već nije bilo i onda je bio i zamjena za mamu. Kad sam išla svaki dan vlakom u varaždinsku gimnaziju, tata me je skoro redovito pratio na kolodvor. To je bila duga šetnja. Kad sam sa prijateljicama popodne došla kući, tata me je znao i dočekati na kolodvoru. On je bio jedini roditelj na stanici, ali to je bila njegova zabava.

Što su vaši roditelji htjeli da vi postanete?

Otac je imao neke planove, kasnije sam saznala od Angele da je on je mene htio poslati na Sorbonnu da postanem liječnik.

Znali ste francuski?

Da, učila sam. Znam ga i danas, ali ne tako dobro kao njemački. Njemački mi je bio prirodan od bake, tata i njegova braća su puno razgovarali na njemačkom. Francuski

²⁶⁶ Suprug Magde Max Meller bio je doseljenik u Čakovec upravo radi braka.

²⁶⁷ Nikola Weiss (29.III. 1928-1.XI.1943).

²⁶⁸ Danas Šenkovec.

jezik je jedini koji sam učila u 1. razredu gimnazije te kod jedne stare dame iz Berlina, koja je došla u azil. Od nje sam na temelju njemačkog učila francuski i engleski. Na vjeronauku sam srijedom učila hebrejski, ali danas ga ne znam. Imam prijevod govora sa hebrejskog svog tate kad je posvećena velika slika rabina Jakoba Schwarz a i supruge Rozalije u dvorani sinagoge.

Jeste li poštivali želje oca?

Otac je bio jako blag, pa sam poštivala njegove želje.

Da li vas roditelji kažnjavali? Je li to bilo često? Možete li opisati jednu svoju «krivicu» iz djetinjstva?

Otac me nije kažnjavao, ali jednom kad sam bila zaljubljena imala sam lošu svjedodžbu u gimnaziji. Onda se pošteno izvikao na mene. Ali, umalo da zatim nije molio za oprostjenje. Bio je jako blag i previše me obožavao.

Da li ste imali kućne ljubimce?

Ne.

Da li ste od roditelja dobijali džeparac?

Jesam. Sjećam se kad sam jednom od tate molila pola dinara za nešto. I on je bio tako zadivljen mojom skromnošću da mi je dao dva dinara.

Na što ste trošili džeparac?

Na kestene, na poklone, na kino.

Da li je vas netko podučavao prije nego ste pošli u školu?

Išla sam u vrtić²⁶⁹ u Preparandiju dva mjeseca prije škole kako bih naučila hrvatski, a u školu sam krenula 1934. sa punih sedam godina.

To je bila opća škola ili samo za židovsku djecu?

Opća škola

Što ste mislili o školi? Što o učiteljima?

Ne sjećam se. Moja učiteljica u osnovnoj školi je bila Slavka Knežević, kasnije supruga Kralja Međimurca, jako me je voljela. Hvalila me i tata je bio ponosan, a i ona je bila ponosna kako ja dobro učim. Ona me prepoznala na placu kad sam nakon

²⁶⁹ Nikola Grünwald krenuo je u isti vrtić godinu dana nakon Eve Schwarz i sjeća se da su se često igrali u vrtu i dvorištu i da su ih učili puno pjesmica. Jedine pjesme koje se još sjeća je „Kiša pada, trava raste“. Pismo Evi Schwarz od 26. XI. 2009.

dužeg vremena posjetila Čakovec poslije rata. Imam fotografiju iz četvrtog razreda pučke škole u Čakovcu. Ja sam tu sa pletenicama. To je gospođa Slavka Knežević, buduća gospođa Kralj, vidite sjedim do nje. Sjećam se imena mnogih učenica iz mog razreda: evo tu su Kropkova Anika, Gizela Dolgoš rođ. Topolovec, Rajka Bobig, Kruc Anika, Lucija Strahonja, Ilonka Hunjadi, Juranić Irena, njezinog su tatu vješali²⁷⁰, jer je bio fašist, živio je kod slastičarne, blizu kavane, kod Nade Soboštjan, koja je bila najodurnija antisemitkinja već kao mala djevojčica. I njezinog tatu su kaznili²⁷¹.

Koja vam je bila najbolja prijateljica u razredu?

Katica Rukavina, zajedno smo sjedile. Mislim da još živi u Čakovcu.

Koju školu ste vi završili?

Završila sam četiri razreda osnovne škole u Čakovcu²⁷², pa tri razreda varaždinske gimnazije. Vlakom sam putovala svaki dan još s osmoricom curica i židovskim

²⁷⁰ Juranić Đuro bio je jedan od najistaknutijih mađarona tijekom Drugog svjetskog rata. U mladosti komunista, tijekom Drugog svjetskog rata je u službi okupatora progonio ne samo Židove, već je bio i jedan od progonitelja hrvatskih svećenika u franjevačkom samostanu u Čakovcu, uključujući i fizičke napade. Iako su u prvi trenutak samo Juranić i Ladislav Salaj ispred gradske skupštine glasovali protiv deportacije čakovečkih Židova, naređene s više razine, jednom kad je odluka donesena Juranić je aktivno sudjelovao u svim protužidovskim mjerama, a postao je i povjerenik za tvornicu „Neumann“. U samostanskoj kronici zabilježili su i Juranićevu prijetnju neposredno prije deportacije Židova: „Sad idemo po Židove, a onda ćemo doći po popove“. Prije nego je uhapšen, osuđen i strijeljan od jugoslavenskih komunista, Juranić se morao suočiti s životnom ironijom i pretrpjeti teško poniženje od njilaških vlasti, koje su ga otpustile s posla kao bivšeg komunista, a malo je nedostajalo da zbog toga izgubi i život.

²⁷¹ Kao istaknutog njilaša Ivana Soboštjana (inače rođenog u Hrženici) su nove vlasti 1945. kaznile s pet mjeseci prisilnog rada i tri godine gubitka nacionalne časti.

²⁷² Eva Schwarz pohađala je Osnovnu školu Kralja Aleksandra I. (današnju Prvu osnovnu školu Čakovec) od 1934-1938. godine. U to vrijeme djevojčice i dječaci bili su u istoj školi, ali razdvojeni po razredima. Prema sačuvanim školskim imenicima iz tog vremena vidljivo je da se broj učenica u Evinom razredu kretao između 32 do čak 43, a da je jedino ona bila židovske vjeroispovijesti. Otprilike 20 % učenica postizalo je odličan uspjeh, a od trećeg razreda nitko nije imao prosjek ocjena 5,0. Eva Schwarz je po postignutim rezultatima konstantno bila među tri-četiri najbolje učenice u razredu, a sličan uspjeh postizale su Katica Rukavina, Gizela Topolovec i Nada Soboštjan. Razrednica Slavka Knežević nije upisivala opisne ocjene za učenice, pa se moramo poslužiti brojevanim. Ovdje donosim ocjene Eve Schwarz iz 4. razreda uz modificirane nazive predmeta koji su u to vrijeme bili neobično dugački: vjeronauk-odličan, hrvatski jezik-odličan, povijest-odličan, geografija-odličan, matematika-odličan, priroda-odličan, praktična privredna znanja-odličan, higijena-odličan, domaćinstvo-odličan, ručni rad- vrlo dobar, crtanje-vrlo dobar, lijepo pisanje-vrlo dobar, pjevanje-odličan, tjelesno vježbanje-odličan, vladanje-odličan. Treba primijetiti da su sve tri

dečkima koje smo poznavali. Godina 1928. je bila vrlo plodna za židovsku općinu, silni dečki su se tada rodili i ja kao jedina djevojčica. Uglavnom sam se družila s dečkima, s njima sam bila u svemu ravnopravna. Nakon što je Drava 1941. postala granica pohađala sam i tri razreda Trgovačke škole u Čakovcu (sad je to Muzej Međimurja u Starom gradu) otkuda su me odveli u Auschwitz.

Da li su vas roditelji tjerali učiti?

Ne, bila sam dobar učenik i učila sam lako. Najviše sam voljela možda povijest.

Čini mi se da ste u životu imali samo jednu ljubav, već spomenutog Nikolu Weissa-Mikija?

Da, bili smo 12 i 13 godina stari. Bila je to dječja ljubav. Sa Mikijem sam se držala za ruke i ispod ruke. To je na čakovečkom korzu bilo nešto naročito. Prvi poljubac dobila sam na lice. Skoro sam se onesvijestila i trebao je obećati da to više nikad ne bude učinio. Ali poslije sam ipak dozvolila. Pratili smo se kući, nikada prekasno.

Da li ste smjeli izlaziti sa suprotnim spolom nasamo?

Da. Tata se pouzdao u mene. Bila sam dosta kasno zrela djevojka. Potencijalni „hofiranti“ su dolazili iz židovske „bande“ mojih godina, tako da se ustvari nije moglo desiti nešto naprasno.

Da li su vaši roditelji znali s kim izlazite?

Da, nikad nisam ništa tajila. A dok je mama bila živa nisam ni imala društvo.

Da li ste morali doći kući u određeno vrijeme?

Ne, dogovarali smo se. Dobra sam bila curica. Poslušna.

Da li vam roditelji zamjerali neke postupke npr. pušenje i sl?

Mi smo jedanput sa Mikijem popušili jednu kubansku cigaru, koju je tata čuvao u nekoj srebrnoj posudi. Tako nam je bilo pozlilo odmah. I tata je htio pušiti kad je bio mlađi dečko, ali nije mu išlo.

Koji je vama i ocu bio materinji jezik?

Mađarski i hrvatski. Doma smo govorili mađarski. Sve do osnovne škole, a onda sam u zabavištu naučila hrvatski i jako sam ga dobro govorila.

Da li su se drugi Židovi više smatrali Mađarima nego Hrvatima?

ocjene vrlo dobar iz predmeta koji su povezani s osjetilom vida, a Eva je još od mladosti bila kratkovidna. Izvor: Prva osnovna škola Čakovec, Arhiv, Imenici.

Kako koja generacija.

Većina Židova dobro je govorila mađarski?

Da, ali starija generacija njemački²⁷³.

Da li je netko u obitelji bio zainteresiran za politiku?

Tata je bio za asimilaciju židovstva, ako na to mislite, to sigurno znam. Da ne budemo neki posebni etnički korpus ili sekta.

Da li je bio simpatizer neke stranke u Kraljevini Jugoslaviji? Da li je možda podržavao Stojadinovića ili HSS?

Ne, od nas nitko nije mario za politiku.

Da li ste doživljavali politički pritisak još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije ili tek kad su došli Nijemci?

Ne, u Jugoslaviji nam je bilo najljepše.

Da li ste vi i prije napada na Jugoslaviju, kao djevojčica od 13, 14 godina znali tko je to Hitler, tko su nacisti? Da li se ste znali što se dešava ili je to vama bilo nešto nejasno?

Ne, točno sam znala sve i uvijek sam govorila zašto Hitlera netko ne ubije.

Da li su neki Židovi dolazili kao izbjeglice i prije 1941.?

Da, tata je bio sve zabrinutiji. Htio me je poštediti od svega zla.

A koliko je tih Židova otprilike došlo u Međimurje?

Bio je jedan njemački bjegunac koji je dobio azil, Bernhard Adler, dobio je kantorsku službu u našoj općini, to znam, a stigle su i druge pridošlice. S Adlerom su došli njegova supruga Marie, tri tjedna stara kćerkica Helen Ingelore i roditelji supruge. Suprugin otac bio je znameniti liječnik dr. Hollerbusch. Nakon dvije godine kantorske službe svi su se preselili u SAD gdje su dobili azil.

Prije nego su došli Nijemci 1941. i 1944. da li ste vi smatrali da je Međimurje mirno područje?

Za mene je bilo mirno.

²⁷³ Ako je suditi po knjigama koje su zaplijenjene židovskoj općini 1944. međimurski Židovi najviše su govorili njemačkim jezikom. Naime, od 415 knjiga njih 325 je bilo na njemačkom jeziku. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 388-389. Sličan zaključak moguće je izvesti i iz analize poznavanja jezika u Čakovcu prema ZRÍNYI Károly. 2005., 394.

Šestog travnja 1941. prvo su njemački avioni prelijetali Čakovec, a navodno su i pucali. Da li je bilo ranjenih i mrtvih možda?

Ne sjećam se toga.

Tko je dočekaao Mađare kad su došli u Čakovec?

Nitko, oni su došli ne znam kojim putem²⁷⁴.

Kada su 1941. došli Mađari, jesu li Židovi stavljali mađarske zastave?

Mislím da jesu.

Postoji priča u Međimurju, dosta raširena, da je većina Židova bila za mađarsku državu?

Da, puno su bili za Mađarsku²⁷⁵. Ali, moj otac je bio vrlo lojalan za Jugoslaviju, besprijeekorno je naučio hrvatski.

Po vašem mišljenju, da li je mađarska vlast bila dobrodošla u Čakovcu ili ne?

Nekima je sigurno bila dobrodošla. Recimo moj tata, on je bio jako dobar državljanin Jugoslavije, ali je u srcu ipak bio Mađar. I zato je dobio izuzeće od židovskih zakona, jer se nekoji bili oslobođeni od njih. Otac je ne znam gdje spasio biblioteku Preparandije i onda kad su ušli Mađari on im je vratio. I to je bila zasluga. To su mu i priznali²⁷⁶. Da to nije učinio Jugoslaveni bi to ili bacili ili spalili. To ja nisam ni znala, jer on pred menom nije govorio o politici.

Da li se za vrijeme okupacije u Čakovcu više pisalo mađarski ili hrvatski?

²⁷⁴ Mađarska vojska ušla je u Čakovec 16. IV. 1941. iz pravca Ivanovca.

²⁷⁵ Zanimljivo je pritom da mađarske vlasti to uopće nisu tako shvaćale. One su, naime, smatrale da je većina Židova u Međimurju izrazito projugoslavenski i probritanski orijentirana. Za više detalja vidi NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 333-339. Štoviše, slično su smatrale i ustaške vlasti, bez obzira na formalnu židovsku naklonost Mađarskoj. Vidi Arhiv Yad Vashem, Ustaška „crna lista“ Židova u Međimurju od 29. XI, 1941. O stavovima Židova svjedoči i snažna uključenost u antifašistički otpor od samih početaka mađarske okupacije.

²⁷⁶ Postoji podatak da je Ljudevit Schwarz biblioteku uskladištio u svom vlastitom stanu. On je doista pripadao malenoj skupini međimurskih Židova koji su oslobođeni od primjene mađarskog Zakon br. 4. iz 1939. o ograničavanju djelovanja Židova na području društvenog i gospodarskog života, ali to izuzeće je službeno odobreno tek 4. VI. 1942. Osim Ljudevita Schwarza izuzeće su još dobili Eugen Patkai, Mikša Strausz i Josip Tessler. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 337. Moguće je da je Schwarzu i Strauszu pri dobivanju izuzeća pomoglo njihovo sudjelovanje u radu mađarskog Narodnog vijeća u Čakovcu 1918., s time da je Ljudevit Schwarz bio potpredsjednik istoga. Za sastav vijeća vidi KAPUN Vladimir. 1981., 279.

Službeni jezik je bio mađarski. Uvedeni su mađarski natpisi. Strossmayerova je postala Deák Ferenc utca, govorilo se miješano. Žene na placu (govorile su) hrvatski, najčešće domaćom kajkavštinom. Onda su došle mađarske gospođe, učiteljice, one su govorile mađarski. Nisu uopće znale hrvatski. Bilo ih je nekoliko koje su naučile nešto hrvatskoga, međimurskoga, kako bi se mogle sporazumijevati Sjećate li se imena sela na mađarskom?

Da. Inače, popis mađarskih imena naselja u Međimurju u današnjoj literaturi često sadrži pogreške.

Da li vam je bolje bilo živjeti u Kraljevini Jugoslaviji ili u Mađarskoj?

U Kraljevini Jugoslaviji. Razdoblje djetinjstva je svima najbolje, to se gleda drugim očima. Dijete je u roditeljskom domu, obučeno, nahranjeno.

Židovi su nakon sloma Jugoslavije valjda mislili da je bolje biti pod Mađarima nego pod ustašama?

Da, ubrzo smo čuli da je nekoliko naših zagrebačkih rođaka ubijeno u Jasenovcu 1941/42.

Slušali ste o ustašama i NDH dok ste bili u Čakovcu?

Da, moj bratić je tamo i poginuo sa malim sinčićem, on ga je i pokopao, a njegova mama je njega pokopala²⁷⁷.

Jesu li bježali Židovi iz NDH u Međimurje?²⁷⁸

Jesu, jesu.

I slavni oskarovac Branko Lustig je došao s obitelji iz Osijeka?

Da, sjećam ga se kao malog crvenokosog dečka s pjegicama. Bio je tako zločest da smo ga zvali Belzebub.

Jeste li još neku obitelj poznavali da je došla iz Hrvatske?

Da, došla je iz Našica Vera Wollner. Bila je kćerka Wollner Milana, a majka je bila Čakovčanka. Živjeli su u Čakovcu kod roditelja supruge. Završili su oboje u vrijeme

²⁷⁷ Radi o članovima obitelji Rosenfeld, koja se 1939. odselila u Zagreb, nakon smrti oca Jakoba, čakovečkog urara i draguljara. Njegova supruga Ida bila je sestrična Evine majke Iluške rođ. Feiglstock, a osim nje u Jasenovcu su stradala i djeca Aleksandar i Šarlota, te dvogodišnji unuk Boris. Aleksandrova supruga Alma Jakab umrla je pri porodu Borisa.

²⁷⁸ Ovakvi podaci se sporadično pojavljuju u gotovo svim dokumentima koji se tiče židovske zajednice u Međimurju tijekom Drugog svjetskog rata, ali za sada nema sustavno izloženo rada o ovoj problematici.

njilaša u logoru, a njezina mama Hirschsohn Ella je ubijena. Mučena je u Csillaghegyiju.

Koga se smatralo najvažnijom osobom u Čakovcu za vrijeme Drugog svjetskog rata?

Timára Zsigmonda, mađarskog pukovnika. Bio je nekakav sreski načelnik čijega imena se više ne sjećam²⁷⁹. Poznat je bio slikar Ladislav Kralj Međimurec.

Koji su ljudi bili na lošem glasu?

Bili su njilaši²⁸⁰ ili ustaše. Neki su puno odobravali što ustaše rade. Ali, neki ne samo da to nisu podržavali već su i prebjegli u partizane.

Kad su došli Nijemci, koliko su Vaš otac i drugi Židovi osjećali strah od njih? Kad su došli sa svastikama i drugim simbolima?

Nijemci su došli tenkovima, bili po ulicama, ali brzo su otišli²⁸¹. Ne, 1941. nije bilo nikakvih maltretiranja od strane Nijemaca. Relativno brzo Nijemci su se povukli i došli su Mađari.

Jeste li znali da Mađari maltretiraju Hrvate kad su došli? Da su protjerivali službenike ili da su maltretirali hrvatsko svećenstvo? Da su ih tukli, razbijali im prozore?

Čula sam to usput. Jugoslaveni i Mađari su se mrzili.

Da li ste znali da se zatvaraju domaće ljude u Preparandiju, Stari grad, u podrume suda, dok ste bili u Čakovcu?

Ne.

Vas nitko nije zatvorio ili saslušavao prije 1944. godine?

Ne.

Vašeg oca isto?

²⁷⁹ U vrijeme deportacije Židova u Auschwitz sreski načelnik je bio Vida Jenő, bivši sreski načelnik iz Letenja, a njegov zamjenik je bio Ladislav Kovač, koji je također došao iz Mađarske.

²⁸⁰ Pripadnici političke stranke Nyilaskeresetes Part (NYKP)-Hungarista Mozgalom. Stranka strelastih križeva-Mađarski pokret, bila je izrazito pronacistička politička stranka, ekstremna do te mjere da je sve do 1944. čak i u fašističkoj Mađarskoj bila zabranjena. Stranku su obilježavali usmjerenost na poljoprivredu, radikalni nacionalizam, radikalni katolicizam, antikapitalizam, antikomunizam i militantni antisemitizam.

²⁸¹ Nijemci su boravili u Čakovcu od 7.-16. IV.1941. nakon što su zauzeli grad bez oružanog otpora.

Ne. On je bio takva pojava i ličnost da ga je i neprijatelj poštovao, ako ih je imao uopće.

Da li je otac nastavio raditi za vrijeme rata?

Odmah su počele vrijediti židovski zakoni, a moj tata morao je otpustiti svoju tajnicu. Sa 14 godina sam mu tako počela pomagati u administraciji. Ali, tata je radio za vrijeme rata.

Da li je bilo pravih etničkih Mađara u Međimurju tijekom rata?

Neki su se oženili ovdje, pojedinci. Recimo, moja baka po tati, ona je došla iz središnjeg dijela Mađarske, kad se djed Jakob vezao za službu rabina. Prije okupacije ovdje nije bilo mađarskih državljana. Ali, svi rođeni u Monarhiji su zapravo bili Mađari.

Da li se sjećate da su u Međimurju bile predvojničke obuke, levente?

Sjećam se da su mladi ljudi pohađali levente.

Da li je bilo puno mobiliziranja?

Sigurno. Puno dečkiju je već bilo na fronti i u vojsci, a mnogi Židovi su umrli kao prisilni radnici u vojsci. Bilo je puno suznih tužnih oproštanja. Židovi su već sa navršениh 18 godina bili pozvani tobože u vojsku²⁸².

Da li je netko među Židovima bio pošteđen mobilizacije? Mađaronski sinovi?

Ne. I oni koji su bili teški slučaj, bolesni, i oni su morali ići.

Da li ste još u Čakovcu vidjeli fizički napad ili ubijanje ljudi?

²⁸² Židovi sposobni za vojsku nisu dobijali oružje nego su u gotovo ropskim uvjetima služili kao pomoćna radna snaga za vojne potrebe, a službeno su ih nazivali *munkaszolgálat*, (radna služba-op.). Jednom kad su napustili mjesto stanovanja mobilizirani Židovi ne samo da se, gotovo u pravilu, više nisu vraćali kućama, nego je praktički bilo pitanje trenutka kada će smrtno stradati. Da se radilo o velikom broju osoba, svjedoči podatak da je samo 25. XI. 1942. iz Međimurja i Prekmurja odvedeno oko 250 Židova na prisilan rad, a pojedinačna imena žrtava relativno često se pojavljuju na raznim mjestima. Sama Eva Schwarz sjeća se da su na prisilnom radu smrtno stradao Čakovčanac Stjepan Marković i sin bankara Bolgara, a i nasljednik njezinog oca na mjestu predsjednika židovske općine Stjepan Wolf većinu ratnog vremena proveo je kao prisilni radnik. O pitanju prisilnog rada u ovom trenutku nema preciznih odgovora, jer se do sada u Međimurju također nitko nije bavio ovom temom. Za više podataka i dobar početak istraživanja vidi zapisnike Komisije za ratne zločine za grad i kotar Čakovec koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u fondu 306. Komisija za ratne zločine Federalne Republike Hrvatske. Konkretno podatak o 250 mobiliziranih preuzet je iz svjedočenja Aleksandra Gutmana od 29. X. 1945.

Jedan mađarski vojnik je počinio samoubojstvo. „Hofirao“ je mojoj prijateljici, onda smo otišli u bolnicu, tada sam prvi put u životu vidjela mrtvaca, pucao si je u glavu.

Kad se to desilo?

1943. valjda.

Gdje je on ležao?

U jednoj kabini, koja je imala rešetke samo. U Staroj bolnici. Tamo gdje počinje park.

Da li se švercalo? Da li ste vi kupovali nešto švercano?

Ja sama ne.

Da li znate da je neke robe posebno nedostajalo u Međimurju?

Jednom mi je sinulo kako već dugo nisam jela čokoladu. Toga se jasno sjećam, ali inače je bilo dobro.

Zamračivanje je bilo?

Bilo je, da.

Da li je bilo strogo nadzirano?

Da, trebali smo prozore sve zatvoriti. Nekad smo čuli avione da lete.

Jeste li čuli za partizane?

Jesmo, da. Tamo je Miki otišao, ja sam bila jako dobra sa njegovim bratom Denešom Weissom, on je bio na čelu antifašističkog pokreta.

Jeste li u to vrijeme čuli ili vidjeli Rome u Međimurju?

Viđala sam ih. Dolazili su prosjačiti.

Puno ih je bilo?

Ne. U mojem okruženju ne.

Niste čuli ni vidjeli da su otišli u logore?²⁸³

To nisam. U vrijeme mog boravka u Čakovcu oni nisu bili progonjeni.

Sjećate se postavljanja Kilitovog spomenika²⁸⁴?

²⁸³ Iako su Romi iz Međimurja sporadično stradali i prije njemačke okupacije, organizirani teror protiv njih počeo je tek s uspostavom njilaškog režima 15. X. 1944. Za više informacija vidi BUNJAC Branimir. 2011.

²⁸⁴ Marko Gašparić Kilit, franjevac, rodom iz Međimurja, vatreni pobornik mađarske revolucije 1848. i protivnik pripojenja Međimurja Hrvatskoj. Mađarske vlasti su mu 2. svibnja 1943. podignule spomenik ispred župne crkve u Čakovcu, koji je nakon rata srušen.

Ne. Sjećam se jedino godišnjica smrti i rođenja Zrinskoga. Pa smo otišli kao đaci na trg, gdje je sav narod vikao: „Živio Zrinski!“ Meni je to bilo jako smiješno jer je on odavno bio mrtav.

Opišite mi događaje nakon njemačke okupacije Međimurja 19. ožujka 1944.²⁸⁵

Sve se ponovilo puno jače nego 1941. godine. Kuća nam je drhtala od dolaska tenkova. Nijemci su došli iz pravca Nagykanizse tj. Buzovca. Kad su Nijemci stigli već smo se počeli oprastati s Čakovcem jer smo imali vijesti kako oni postupaju sa Židovima npr. u Poljskoj.

Kad su došli Nijemci 19. ožujka 1944. odmah ste dobili žute zvijezde?

Ne, sami smo nabavljali žuto platno i sami smo si šivali, pa stavljali na kapute i ostalo što smo nosili. Te zvijezde nisu bile tako velike poput onih koje su nosili Židovi iz Budimpešte dovedeni u Auschwitz. Ja sam sašila žutu zvijezdu početkom travnja, jer sam rekla da neću biti drugačija nego ostali moji prijatelji. Kad su došli Nijemci i moj otac je nosio žutu zvijezdu.

Da li ste dobili neka posebna naređenja?

Da. Oduzeti su nam radio i telefon i nismo imali status ravnopravnih ljudi, blago rečeno.

Kad su došli Nijemci onda ste znači već shvaćali da ste u velikoj opasnosti?

Da.

Ispričajte mi kako su vas odveli, vas i ostale međimurske Židove između 26-28. travnja 1944? Možete li se sjetiti detalja?

Da. 15. travnja su mog tatu i nekoliko uglednih Židova²⁸⁶ zatvorili kao taoce kako drugi Židovi ne bi bježali preko Drave k partizanima, naročito omladina²⁸⁷.

Gdje su ih zatvorili?

²⁸⁵ Do njemačke okupacije Mađarske je došlo jer su otkriveni njezini tajni pregovori o primirju sa zapadnim saveznicima. Ipak, ova okupacija nije naišla na veći otpor, nego je, štoviše, ponegdje u Mađarskoj primljena i s odobravanjem.

²⁸⁶ Za popis taoča vidi KAPUN Vladimir, Đorđe PAL. 1998. 351. Taocima su odmah zaplijenjeni i gotov novac i nakit, ali čini se da su oni većinu dragocjenosti ipak uspjeli sakriti na vrijeme. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 368.

²⁸⁷ Bilo je slučajeva da su u to vrijeme Židovi bježali pod lažnim imenom u unutrašnjost Mađarske, najčešće u Budimpeštu, a neki su na taj način uspjeli preživjeti rat. Vidi npr. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 368-369.

Taoce su držali su u gradskoj vijećnici, u Mažuranićevoj ulici, preko puta jedne krčme. To je onda bila općinska zgrada²⁸⁸.

Dok je Vaš otac odveden, Vi ste ostali sami kod kuće?

Da, ali pomagala mi je jedna služavka.

Jeste li posjećivali oca?

Nosila sam mu hranu, koju su mu navodno prosljeđivali, ali mi nisu dopuštali da ga vidim.

Jeste li ga ikada više ponovno sreli?

Jednom prilikom iznenada se pojavio kod kuće pratnji dva žandara i ubrzo potom ponovno otišao pod nadzor. Tada sam ga vidjela posljednji put.

Koliko je Židova odvedeno iz Čakovca tijekom 1944?

Svi smo odvedeni u travnju. Po mome mišljenju oko 600-700. Najmanje. Ali, do tada su već mnogi dečki bili odvedeni na prisilni rad ili u vojsku gdje su nosili trake umjesto zvijezda²⁸⁹.

A nisu li u studenome 1944. odvedeni polužidovi i pokršteni Židovi?²⁹⁰

Može biti.

Što se dešavalo u vašem stanu prilikom odvođenja?

Mi smo bili imućni. Kad su Nijemci i mađarski žandari 26. travnja 1944. ušli u stan onda su nas opljačkali. Imala sam pola sata da se spremim, da si uzmem neko jelo²⁹¹. Imali smo služavku, kuharicu, ali ona u tom trenutku nije bila kod kuće, već u Nagykanizsi. Rulja (Čakovčanci) je ubrzo po mom odvođenju navalila u naš stan. Žandari su zapečatili stan, ali to je vrijedilo možda pola sata, a nas su odveli u sinagogu odakle sam mogla vidjeti kako se dolazilo gore. Isto tako i kod rabina u prizemlju.

²⁸⁸ U dvorištu te zgrade se smjestila mađarska policija, pa je vjerojatno da su se taoци nalazili u tamošnjim ćelijama. Danas je navedeni prostor dio zgrade Zdravstvenog i socijalnog osiguranja u Čakovcu.

²⁸⁹ Trake su bile žute ili bijele, ovisno o tome da li su židovi bili pokršteni.

²⁹⁰ Ovi Židovi uhapšeni su i deportirani 20. XI. 1944. i potom još jednom 20.I.1945. HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945,

²⁹¹ Prema svjedočenju preživjele logorašice Elizabete Fürst iz Lendave Židovi su smjeli ponijeti prtljagu težine 25 kg. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

Kad su vas zatvorili u sinagogu da li su vam dali jesti i piti ili samo ono što ste imali sa sobom?

Ne, svaki je trebao nositi zalihu za dva tjedna.

Kakvi su bili higijenski uvjeti?

Na području židovske općine, koja se protezala gotovo cijelom susjednom Potočkom ulicom, nalazio se jedan javni muški zahod.

Jeste li ga svi koristili?

Ne znam, toga se ne sjećam. Bilo je jako neugodno, to znam.

A gdje je bilo drugo sabirno mjesto za Židove osim u sinagogi?

U jednoj od škola. Tamo je bio Oto Konstein. Ili u Osnovnoj ili u Građanskoj²⁹².

Inače, tada se više nije održavala nastava, osim u Preparandiji.

Recite mi kako su Čakovčanci reagirali na vaše uhićenje?

Neki su sa prozora gledali plaćući. Neki među njima su bili čak i Židovi, sjećam se jedne Židovke koja je radi nečega ostala, a njoj su odvodili sina. Dok sam boravila u sinagogi došla je Tomičić Marta do kapije i donijela mi je flašu kave. Bila je tako hrabra.

Da li su je Nijemci i Mađari smatrali Židovkom bez obzira što je bila Židovka samo po majci?²⁹³

Ne, ali ona je odmah potom operirala slijepo crijevo, a nakon operacije je pobjegla preko Drave u partizane.

Kako su ljudi reagirali na ulicama dok su vas vodili? Da li su vam u sinagogu donosili hranu, odjeću, piće ili što?

Organizirano nipošto. Pojedinačno su dopuštali posjete, ali za one koji su dolazili je to bilo opasno. Ali, bilo ih je koji su došli i davali nam pomoć i poskrivečki preko plota.

Zar ste bili na dvorištu?

²⁹² Prema HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945, radilo se o osnovnoj školi, današnjoj Prvoj osnovnoj školi.

²⁹³ Zanimljiv je podatak da je kuma Tomičić Marte bila Paula Vavroch rođ. Pečornik. Nisam uspio istražiti okolnosti toga kumstva odnosno da li se radilo o stvarnom ili tek formalnom kumstvu kakvih je u ono vrijeme u Međimurju bilo jako puno. Naime, bogatije obitelji su prihvaćale kumstvo nad siromašnom djecom, a primjerice, gotovo sva romska djeca imala su za kumove osobe izvan romskih naselja.

Dvorište je bilo otvoreno pa smo izlazili na njega, ali kapija je bila zatvorena. Sama sinagoga je bila dupkom puna.

Da li ste možda i spavali pod vedrim nebom u dvorištu?

Spavali smo na klupama u sinagogi dvije noći. Druge noći ja sam već legnula pred oltar. To je bila prva probdjevna noć u mom životu.

Da li vas čuvali Mađari ili Nijemci?

Čuvali su nas mađarski žandari uglavnom. Njemački časnici su se lijepo uselili u moj stan. Sve su zapušili, uvalili se u naše fotelje i uživali u ljepoti.

Da su vam stanovnici Čakovca nudili hranu ili drugu vrstu pomoći dok ste išli na vlak?

Nije nitko došao, nismo dobili čak niti kruh. Nekima od nas su puno dobacivali dok smo prolazili Nadorovom. Ja sam jedva mogla nositi svoj kofer.

Znači, bilo je i ljudi koji su vas vrijeđali?

Da, bilo je i takvih. To mi je bilo već kao u snu nakon dvije probdjevne noći. Dobro se sjećam pojedinaca.

Sjećate li se i imena?

Ne. Mene lično nisu vrijeđali. Bilo je povika: „Tako vam treba.“ Ali puno ljudi je došlo mahati na vlak, a drugi koji su se tamo slučajno zatekli, okretali su glavu očajno. Kod paromlina sam vidjela ženu koja nam je dolazila pomagati kod velikih spremanja, i vidjela sam kako je očajna okrenula pogled. Ja sam već onda bila kratkovidna, tako nisam dobro ni vidjela ostale reakcije niti sam bila raspoložena da gledam.

Onda su vas vodili prema Nagykanizsi?

Da, ukrcali su nas na vagone.

Sve u jedan vlak?

Da.

Koliko vas je bilo u jednom vagonu?

To su bili stočni teretni vagoni. Nije bilo najgore, kao u nekim transportima gdje ih je ulazilo po 90, npr. iz Budimpešte. Mislim 50 nas je u vagonu bilo sigurno. Relativno smo malo imali prostora i getu u Nagykanizsi. Do Nagykanizse nije nitko umro, to je bilo svega dva-tri sata.

A u sinagogi isto nitko nije umro?

Ne²⁹⁴.

Kad ste došli u Nagykanizsu što je onda bilo?

Onda smo se iskrcali i otišli u školu za privredu blizu kolodvora i tamo prvi puta su žandari bili jako okrutni. Ja sam išla previše polako, a žandar me tako gurnuo da sam skoro pala. Bili smo smješteni u razrede, u svakome oko pedesetak ljudi. One žene i muškarci koji su bili sposobni za rad su već drugog dana otišle u Auschwitz²⁹⁵, a ostali i djeca do 15 godina su ostali. Ja sam imala već punih 16, ali sam prespavala u podrumu. Bila sam jako iscrpljena.

Koliko dugo ste ostali u Nagykanizsi?

Tri tjedna. 17. svibnja 1944. smo krenuli u Auschwitz. Ukrcali su nas u vagone, i onda smo četiri dana putovali noć i dan²⁹⁶. Stajali smo u Szombathelyju²⁹⁷ i Sárváru gdje smo ispraznili i kante koje su nam služile umjesto WC-a. Kasnije sam saznala da su Židovi bili zatvoreni u tvornici zamjenske kave i da je među njima bio i moj tata. I njih su priključili našoj kompoziciji u Sárváru. Ne znam uopće preko koga sam to saznala.

Bili ste u istom vlaku s ocem, a da to niste ni znali?

Nisam znala. Dovedi su nas istog dana u Auschwitz. Istog jutra istim vlakom.

Je li bilo mrtvih u tom vlaku?

O, da.

²⁹⁴ Prvi smrtni slučajevi među Židovima zabilježeni su tijekom boravka u Nagykanizsi. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50. Zsigmond Weisz iz Lendave, primjerice, počinio je samoubojstvo. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 88.

²⁹⁵ Radilo se o skupini od oko 800 osoba, koja je transportirana 28. travnja 1944. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 49. Međutim, s ovom tvrdnjom je u načelnoj koliziji svjedočenje Elizabete Fürst, inače osobne prijateljice Eve Schwarz. Navedena svjedokinja tvrdi da je prvi transport iz Nagykanizse krenuo tek 1. svibnja 1944. i to pravo u plinsku komoru! Elizabeta Fürst je, slično kao i Eva Schwarz, slučajno izbjegla taj transport i tako ostala živa. Obzirom da su prekmurski i međimurski Židovi sasvim sigurno prebačeni u Nagykanizsu 28. travnja 1944., onda se čini da u L. Németh i Z. Paksi ipak pogriješili u datiranju prve željezničke kompozicije upućene u Auschwitz. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

²⁹⁶ Put je trajao izrazito dugo obzirom da se radilo o distanci od približno 700 km.

²⁹⁷ Navodi se da je u Szombathelyju tom prilikom popisano 1217 osoba iz vlaka. Kompozicija je nastavila put u Sárvár, potom Sopron i Beč. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50. Eva Schwarz osobno ne sjeća se prolaska kroz Beč.

Dosta?

Dosta.

Djeca, starci?

Starci. Bila je jedna jako stara i jako bolesna žena, koja je umrla u mom vagonu. U vagonu je bio teški zrak, a mi mlađi i jači smo se nekako dogurali do malenog prozora²⁹⁸.

Vruće je bilo?

Bilo je i vruće.

I što ste s tim mrtvima iz vagona radili?

Ulazili su žandari i bacili ih van.

I kad ste došli u Auschwitz što onda?

Onda smo sišli, sastali se sa Mengeleom²⁹⁹. Muškarci posebno, starci i djeca posebno. Uspjeli smo kontaktirati s ponekim Poljacima koji su dovikivali mlađim dečkima: „Ti imaš 16 godina“. Mom bratiću po mami se tako dogodilo. Navršio je tek 14 godina, ali bio je jaki, visoki dečko. On se predstavio jednom Poljaku kao četrnaestogodišnjak, a on mu je rekao: „Imaš 16!“. Bratić je ponovio da ima 14, a onda ga je Poljak ošamario i ponovio: „Ti imaš 16!“. I tako mu je spasio život³⁰⁰. Tako i Kertész³⁰¹ piše, ne? To ste valjda čitali? Ali, gledali su uglavnom tko je sposoban za rad. Išli smo na teški rad.

Kako se zvao vaš bratić?

Bratić se zvao Peter Papp, sin moga ujaka. Kasnije je otišao u Australiju i postao je čuveni liječnik. Nedavno je umro.

Jeste li vidjeli Mengelea?

²⁹⁸ Elizabeta Fürst sjeća se da je u vlaku umro stariji gospodin Béla Brünner iz Lendave. Navodi i da putnici nisu dobijali hranu i vodu osim one koju su ponijeli i da su bili jako prestrašeni. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

²⁹⁹ Josef Mengele (1911-1979.), njemački nacista i liječnik koji je zbog svojih zločinačkih pokusa i sudjelovanja u selekcijama logoraša stekao nadimak „Anđeo smrti“. Nikada nije osuđen niti se pokajao za svoja zlodjela. Umro je u Brazilu.

³⁰⁰ Na potpuno identičan način spašen je i Tamás Berthold Schwarz iz Lendave, tada dvanaestogodišnjak, a vjerojatno i slavni filmski producent Branko Lustig, iste dobi u istom transportu. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 88.

³⁰¹ Imre Kertész (r. 1929.), mađarski književnik nobelovac, opisuje svoja iskustva u logoru Auschwitz u romanu „Čovjek bez sudbine“.

Da, jesam.

Kako je izgledao?

Zgodan.

I što vas je pitao?

Ja sam bila sa Leitner Verom, ona je od 12. godine imala dječju paralizu, s njom sam bila jako dobra. Vera i ja smo se u getu u Nagykanizsi strašno prijateljile, kao prave šiparice. Svugdje sam gurala njezina kolica zajedno s njezinom mamom Margitom kad smo sišli sa vagona. Bila je prekrasna djevojka i moja najbolja prijateljica u transportu, jer sam bila sama zatočena. Verina mama je mene uzela pod okrilje, jer nisam skoro ništa imala. Naivna sam skuhalo 14 jaja i ponijela sa sobom da bih to imala dva tjedna. Vera je pri dolasku u Auschwitz rekla da će nas rastaviti, a ja sam odlučila da ću se Mengeleu predstaviti kao Eva Schwarz iz Čakovca i reći mu da nas dvije želimo ostati zajedno. Kad smo se susreli Mengele mi se obratio na njemačkom i rekao da ova (tj. ja) zgodna djevojčica ide desno. To je značilo život. Lijevo je značilo plinska komora, ali u tom trenutku nisam više o ničemu mogla razmišljati, jer sam se silno uplašila radi tog izraza „zgodna djevojka“. Naime, čula sam da djevojke prepuštaju vojnicima na raspolaganje, pa nisam više ništa rekla, poljubila sam Veru i otišla desno. Ovakve rastanke inače su pomagali vojnici i logoraši u njihovoj službi koji su nam govorili: „Sresti ćete se navečer!“ kako bi spriječili pojavu panike.

Ne bi kontakt s Židovkama za njemačke vojnike predstavljao rasni tj. zakonski prijestup?

Ne, takvog zlostavljanja je bilo. Lijepe djevojke su služile njemačkim vojnicima.

Vidjeli ste Mengelea ponovno?

Još jednom dok su nam oduzimali sve što smo donijeli: čak i odjeću i hranu. Pošto su nas

svukli do gole kože, umjesto naše odjeće dobile smo sive haljine tj. prugaste uniforme. Još

uvijek čeznem za svojim novim proljetnim kaputom koji su mi uzeli u Auschwitzu.

Da li su vas prilikom oduzimanja odjeće i ošišali?

Da, u potpunosti, Možete misliti na što smo ličile.

Jeste li kad čuli za Auschwitz prije nego što ste došli tamo?

Jesam, moj tata je za sve na svijetu znao, bio je kao leksikon, niste ga mogli nešto pitati što on ne bi znao, zvao ga je Oświęcim. Sviđala mi se ta riječ zbog svoje mekoće. Međutim, otac nije znao istinu o strahotama ovoga mjesta.

Jeste li znali da je to logor smrti?

Ne. Jednostavno nismo vjerovali, čak ni kad smo bili tamo.

Koliko je Auschwitz bio veliki logor?

On je bio ogroman, dokle god su mi oči dopirale svuda je bio logor.

U kojem sektoru Auschwitzta ste bili?

U sektoru A.

Kako su izgledale nastambe u koje ste smještene?

Izgledale su kao štale za svinje. Imale su krevete na tri kata, ali samo daske. Imali su sreću koji su bili na trećem katu.

Zašto?

Tamo su se mogli ispraviti, a oni u sredini nisu mogli ni van ni unutra. Ja sam bila na trećem katu. Šesnaest nas je bilo na tako malom prostoru. Sjećam se da je jednu ženu jako svrbila noga, pa se češala o druge zatvorenice.

A kako ste se kupali?

Nikako. To je bio užas.

Kakav je bio toalet?

Toalet su predstavljale nekakve velike rupe.

Jeste li bili ušljivi?

Da, uši su se praktički dobijale s logoraškim uniformama. Nisam se riješila ušiju sve dok se nisam vratila u Budimpeštu nakon rata. Toliko me je znalo svrbjeti po cijelom tijelu da sam jednom prilikom izjavila da žalim što nisam završila u plinskoj komori.

Znači, znali ste za plinske komore već tada?

Pričalo se o njima, ali nisam ih bila svjesna.

Kad ste ušli u logor jesu li vas tetovirali?

Moju grupu ne jer smo bili u A logoru, što je značilo da idemo raditi. Prvi transport koji je išao ispred nas iz Nagykánizse oni su tetovirani. Oni su 2. ili 3. svibnja već

otišli u Auschwitz, a ja sam to prespavala, jer su djeca iznad 15 godina trebala ići s prvom grupom. Bila sam u podrumu jedne škole u Nagykanizsi.

I koliko ste dugo ostali u Auschwitzu?

Šest tjedana.

Što ste radili tamo?

Izlazila sam na Appel. Poznate taj izraz? To vam je kad se stoji u pet redova dan i noć bezveze i onda se uđe u baraku³⁰². U tri sata ujutro su nas SS-ovke postrojile, pa provjeravali da li smo svi na broju. Ako je recimo netko umro tijekom noći ili tamo stojeći u redu onda su ga druge žene držale da ne padne. Jeste li čitali Nyiszlijevu knjigu? Možete pročitati u jednom potezu i saznati više o tome.³⁰³

Vi niste ništa radili u tih pet tjedana. Nikakve poslove?

Par puta su nas vodili da lomimo kamenje po suncu, po žegi. Kamenje smo razbijali samo da se mučimo. I samo su nam jednom dozvolili da idemo piti vodu, a ta voda nije bila baš ukusna- bila je žuta, grda, zamazana, prljava voda.

Što ste jeli?

Dobili smo strašne juhe s bromom. Kako se ne bi bunili i kako nam ne bi radili ženski hormoni. Logoraši-sluge su nam davali komadić kruha, a rijetki sretnici su dobijali deblji komad. Isprva u Auschwitzu nismo htjeli jesti hranu, jer nam je bila odvratna, ali smo vremenom bili primorani. Vodu smo imali iz pumpe kao na ulici³⁰⁴.

Bili ste gladni?

Da, a naročito žedni.

³⁰² Elizabeta Fürst navodi da su se na postrojavanjima ujutro i navečer smrzavali, a po danu im je bilo vruće. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86.

³⁰³ NYISZLI Miklós, U službi doktora Mengelea, Zagreb, 1981.

³⁰⁴ Prema svjedočenju Elizabete Fürst za doručak su dobijali „crnu vodu“, koja je trebala predstavljati kavu, komad kruha tanak kao papir s komadićem salame ili margarina, a popodne tanjur juhe koju su skuhalo od repe ili krumpirove olupine. Dodavanje broma u hranu ih je učinilo potpuno apatičnima. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86. Inače, tipično zdravstveno stanje logorašica u Auschwitzu opisano je na sljedeći način: zbog nedostatka bjelančevina noge su im bile teške poput olova, a zbog pomanjkanja masti tijelo bi im se nadulo, Slijedio bi izostanak menstruacije, a posljedice bi bile nervoza, glavobolja i često krvarenje iz nosa. Nedostatak vitamina B prouzročio je stalnu pospanost i zaboravljivost. NYISZLI Miklós, 1981., 78.

Što vam je osobno najviše nedostajalo?

Neki uobičajeni predmeti, recimo maramice. Po dolasku sam tri dana bez prestanka plakala. Onda sam nekako postala svjesna kuda sam stigla. I ne toliko za tatom jer sam se pouzdala u njegovu mudrost, dobru kondiciju, nego radi Vere. I nije bilo maramica kojima bi obrisala suze, iako vam zvuči čudno, jedna maramica bi mi tada jako puno značila, a nitko je nije imao, pa sam postupno rastrgala svoj kombinezon. Dodatno me prvu večer u baraci uznemirila jedna Grkinja Tereska. Ona je tamo već bila više godina i bila je već dosta suluda. Ona mi je rekla: „Vidiš onaj oganj iz dimnjaka? Tamo gori tvoja majka“. Rekla mi je to na njemačkom: „Dort brennt deine Mutter.“ Moja majka više nije bila živa, ali to me je uznemirilo, da bi me zatim potpuno užasnula pomisao da je slatkast „miris“ koji je do nas dopirao ustvari potjecao od spaljenih ljudskih tijela. Ipak, postojale su i žene koje su nas hrabrile i širile optimizam da ćemo doživjeti svršetak rata, da ćemo se vratiti kući i da ćemo naći članove porodice. Bila je jedna jako draga i vesela gospođa tamo u logoru, koja nas je uvijek bodrila. Bila je po naravi optimista, ali kada je došla kući saznala je da su njezina djevojčica i muž bili ubijeni, i tek tada se konačno slomila i počinila samoubojstvo.

Hrabrila je druge da izdrže, a na kraju nju samu nije imao tko ohrabriti. Ostanimo još malo u barakama Auschwitzu. Da li su ljudi u tom logoru umirali i po sobama bez da su ih ubijali?

Jesu. Bilo je i trudnica. Njih su selektirali i nekuda otpremili, i nikada se više nisu vratile. Sjedila je pored mene jedna Kanižanka, ona je imala dijete od dva tjedna otprilike, imala je tako groznu nesreću da su joj se upalile dojke, pa nije mogla dojiti. Njezina muka bila je strašna i ona je kasnije umrla.

I kako ste vi to podnosili? Toliku smrt oko sebe, od vlaka do logorske sobe?

Samo upornošću nekako. Još i danas si znam govoriti kao i onda: „Ne ide mi u glavu, to ne može biti istina“.

Poslije šest tjedana u Auschwitzu kuda ste otišli i zašto?

Nekoliko puta su nas odveli na kupanje, mi smo to jedva čekali, zar ne? Jednom prilikom smo po pedesetorica ulazili u sobu sa tuševima na stropu. Jedna grupa je

već otišla unutra, a ja sam si govorila kako sam se poželjela tog kupanja, bila sam druga, treća na redu u narednoj grupi, ali najednom nas je zaustavio jedan alarm i došla je naredba – svi natrag! Došao je nalog da neka velika tvornica iz Gelsenkirchena treba radnu snagu. Tada nisam znala da sam tog trenutka izbjegla smrt. Ispostavilo se kasnije kako je prvih 50, među kojima ja nisam bila izabrana, bilo ubijeno jer nisu otišli na kupku, već u plinsku komoru. Osobe iz prve grupe na tuširanju više nikada nismo sreli, ni tada ni kasnije. Onda su među nama napravili ponovnu selekciju da odrede tko je još tako jak da može ići raditi, i onda smo otišli u tu tvornicu. Vozili smo se do tamo tri dana³⁰⁵. Ležale smo na tvrdom tlu vagona, a dok smo spavale obrijane glave su nam se tresle i udarale tijekom vožnje.

Kakva je vrsta logora za vas bila pokraj te tvornice?

Tvornica se nalazila u pokrajini Ruhr u sjevernoj Njemačkoj kod Essena, navodno u vlasništvu Rudolfa Hessa, Hitlerovog zamjenika. To je bila tvornica sintetičkog benzina.

Tamo smo uklanjali ruševine. Strašno teški posao. Znam da mi se ruka raširila od vađenja i nošenja cigli. Ali, naša jedinica nije bila dugo u pogonu jer su tvornicu i naš logor između 11. i 13. rujna 1944. bombardirali Englezi. Naš logor su napali vjerojatno zato jer smo imali sive haljine i vojničke šatore-velike, masivne za četiri stotina osoba po šatoru. Tvornica je bila na polju i prilikom napada svi su pobjegli van na livadu, a oni su nas odozgo smatrali vojnicima i pucali su na nas. Jedna Čakovčanka je bila ozlijeđena, nisam ni znala, samo sam navečer vidjela da krvari, Edita Fischer, našla sam je sa rasparanim trbuhom. Ona je išla sa mnom u

³⁰⁵ Ukoliko procjenu od šest tjedana boravka u Auschwitzu prihvatimo kao preciznu, Eva Schwarz napustila je Auschwitz negdje na samom početku srpnja 1944. godine. Inače, od Auschwitzta do Gelsenkirchena prilično je veća udaljenost nego od Nagykanizse do Auschwitzta i iznosi oko 1030 km.

razred u Trgovačku školu, a tamo je umrla, zajedno sa oko tri stotine drugih logoraša.

Jeste li nastavili raščišćavati ruševine?

Ne. Odveli su nas vodili u Tiringiju u logor gradića Sömmerda, izdvojeni pogon koncentracionog logora Buchenwald, gdje smo stigli 19. rujna 1944. To nam je bio najbolji logor, tamo smo radili mitraljeze i municiju za mitraljeze. Tvornica se zvala „Rheinmetall Borsig“.

Što je bilo dobro u tom logoru?

Tamo su bili dobri slamnati ležaji na tri kata. Svatko je imao jedan ležaj, hrana je bila nešto bolja, rad je bio čistiji. Zimi je bilo do -25, ali barake su bile čvrste, ložilo se i dobili smo zimske kapute. Tu smo već imali dobre toalete, kabine, doduše, bez vrata. Žeđ nas nije toliko mučila jer smo zimi pili snijeg. Nije bilo stalnog straha od smrti. Bilo je ljudskije. Poslovođa naše smjene je bio jedan majstor, Karl Stange, taj je bio jako pošten, dopuštao je spavanje izvan radne smjene, a jednom me je uhvatio da spavam i na poslu, ali nije me kaznio. Inače, imali smo i noćnu smjenu, odnosno radili smo u dvije smjene po 12 sati. I drugo njemačko osoblje bilo je korektno. Jedna gospođa Anni dala mi je kruh s maslacem, a gospođa Marta mi je poklonila cipele.

Kad ste doznali da će Njemačka izgubiti rat?

Već 7.6 1944. smo znali da su Amerikanci došli u Normandiju i od tada smo se nadali slobodi kao „ludi“. Ja sam jednom u Auschwitzu rekla da moram ostati živa samo da saznam kako ću se iz ovoga „iskobeljati“.

Tko vas je i kako oslobodio?

Oslobođeni smo blizu Erfurta i Weimara, dok smo se povlačili pred Amerikancima. Nijemci su nas 8. travnja 1945. prisilili da hodamo prema istoku, a jedina hrana nam je bila trava. U velikoj bici Amerikanci su nas oslobodili na cesti. Bilo je bombardiranje i sa zemlje i iz zraka, ali imali smo samo jednu mrtvu. Bilo je mnogo

oslobođenih Židova³⁰⁶ i Amerikanci su jecali kad su nas ugledali, kao i mnogi od nas³⁰⁷.

Kako je izgledala ta bitka u kojoj ste oslobođeni?

Nijemci su se nalazili u okruženju Amerikanaca, a mi smo se bile okružene Nijemcima. Sve je grmjelo od pucnjave, a ja sam brinula kako da sačuvam svoju posudu za hranu i komadić prljave repe koji sam nosila sa sobom. U jednom trenutku sam u smrtnom strahu pitala gospođu Elizabetu Bartoš: „Teta Bözsi, što će se sada dogoditi?“ a ona mi je surovo odgovorila: „Za svaki slučaj pojedij svoju repu!“. U tom trenutku počela sam se smijati, iako se gospođa Bartoš nije šalila, jer je bila uvjerena da nećemo preživjeti. Tako me osjećaj za humor nije napustio čak ni u toj situaciji. Na kraju je poginula samo jedna djevojka, Lucija Pritsch, od pogotka metkom u glavu. Ona je bila jedina logorašica s kojom je bila i njezina majka, a u samom trenutku oslobođenja morala je svjedočiti smrti vlastite kćeri.

Kojeg datuma ste oslobođeni?

13. travanj 1945. Bila sam mršava 31 kilu, a da bi mogla nositi svoju „rajnglu“ morala sam se s laktovima nasloniti na kukove. U toj posudi smo dobijali i hranu i vodu. Uz posudu sam dobila i žlicu i vilicu u logoru. Ponijela sam je sa sobom i imam je i danas.

Otkuda vam je ta posuda?

Iz radnog logora Gelsenkirchen.

Što se dešavalo kad ste oslobođeni?

Od Amerikanaca smo dobili lijepe tkanine za haljine, čokolade, to je bilo iz njihove opreme. Imali su velike kutije u kojima je bilo svega, od slanine do konzervi,

³⁰⁶ Identični put kao i Eva Schwarz prošle su iz Elizabeta Fürst i Margit Szántó iz Lendave, od Čakovca sve do Sömmerda. U odvojenom svjedočenju Elizabeta Fürst potvrđuje sve činjenične navode iz svjedočenja Eve Schwarz. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86-87.

³⁰⁷ Eva Schwarz je na poziv gradonačelnika Sömmerda Wolfganga Floegela 2003. primljena kao počasni gost u gradskoj skupštini gdje su joj se ispričali u ime njemačkog naroda. Tom prilikom dala je i intervju za „Sömmerdaer Allgemeine“ gdje se mogu saznati i brojni drugi detalji i njezinom boravku u tamošnjem logoru. Tako saznajemo da su s Evom bilo ukupno 1293 Židovke s teritorija ratne Mađarske, a da je ona sama nosila broj 12580. Barake logorašica su se nalazile u ulici Pestalozzi, a u gradu se nalazi i više spomen ploča koje podsjećaju na njihovu tragediju. Više podataka u *Hakol*, Židovska općina Zagreb, br. 79, 24-25.

čokolada, cigareta i još koješta drugo. Kad smo oslobođeni od Amerikanaca, oni su nas snabdjeli sa jako puno hrane. S Amerikancima smo pričekali primirje od 8. svibnja 1945. Tih nekoliko tjedana smo uživali. Pljačkali smo dućane. Bilo nam je dozvoljeno otići u njemačke dućane, u većem gradu Glauchau tamo u blizini. Nabavljala sam papir salvete ako se dobro sjećam. Ništa drugo nisam uzimala, kao praktična djevojka, oh! Druge žene su uzimale suknje ili materijal za šivanje. Jedan me je vojnik tada htio i oženiti. Onda sam već bila gotovo punih 18 godina stara i on me htio povesti u Ameriku.

Zašto niste otišli?

Sada naknadno znam da sam to trebala prihvatiti, ali u ono vrijeme sam se nadala da će se tata vratiti, a tada bi židovska zajednica u Čakovcu ponovno bila organizirana.

Čije ste vojske vidjeli tijekom rata osim njemačke, mađarske i američke?

Jugoslavenske oficire.

Koji su po vama bili najopasniji vojnici u Drugom svjetskom ratu?

Kako koji. U Mađarskoj žandari.

Opišite mi malo te mađarske žandare? Kako su se oni ponašali?

Grdo. Naročito kad smo bili odvedeni. Pljačkali su, uživali su. Naša sluškinja je imala za simpatiju mađarskog vojnika koji je dolazio noću. Jako nam je puno toga ona uzela svega. Jedanput me je potražila kod tete poslije rata i htjela nam je vratiti tepih koji uopće nije bio naš.

Pričali ste mi o nekim njilašima, ali u vrijeme dok ste vi boravili u Čakovcu njilaši nisu bili na vlasti?

Da, oni su došli na vlast tek 15. listopada 1944³⁰⁸. Odlazak u Auschwitz je na neki način možda predstavljao i sreću za nas, jer su u vrijeme njilaške vlasti Židove često ubijali na licu mjesta na najokrutnije načine. Ali, njilaši su politički djelovali cijelo vrijeme rata. Čak je i čakovečki Židov Henrik Halász postao pravi divlji njilaš. On je radio u paromlinu.

To je zbilja van pameti.

³⁰⁸ Toga dana je regent Miklós Horthy objavio kapitulaciju Mađarske, zbog čega su ga Nijemci isti dan smijenili.

Da, Hálásza je jedne zime ubio led koji je otpao sa krova i ljudi su komentirali da je to Božja kazna. Kasnije su mu žena i kćerka deportirane u Auschwitz, a obje su preživjele logor, iako je žena bila invalid bez bubrega³⁰⁹.

Kuda ste krenuli kad je objavljen kraj rata?

Otišla sam u Budimpeštu obučena u jedan kaputić hitlerjugend uniforme i sa svojom posudom. Nisam imala nikakvu drugu imovinu. Organizirano smo došli iz više logora. Putovali smo oko 3-4 dana, a u Budimpeštu sam stigla 1. lipnja 1945., gdje su me zadržali teta i njezin muž. Između ostalog, bila sam još vrlo slaba, a jedva sam imala snage hodati pješice po velikome gradu i tražiti svoju rodbinu. Ipak, tu sam našla tetu, baku i jednoga strica i još neke rođake. Nadala sam se da će se pojaviti i moj otac koji je bio u vrlo dobroj kondiciji i živio je vrlo pametno i razborito. Svaki dan je šetao alejom do Svetog Jurja, potom bi došao kući, gdje mu je bila kancelarija i počeo primati stranke. Teta koja me primila u Budimpešti nakon rata bila je najmlađa sestra moje majke. Imala sam ukupno 36-oro ujaka i ujni, stričeva i teta, koji su za vrijeme rata uglavnom ubijeni.

Kad ste vi došli 1945. u Mađarsku, kako ste doživljavali komuniste? Kao osloboditelje ili nove osvajače?

Kao osloboditelje.

Niste tada znali da je otac mrtav?

To je bilo interesantno. U Budimpešti su nas bivše logoraše prepoznavali po kratkim „frizurama“, tako da se po izgledu odmah znalo otkuda dolazimo. U tramvaju sam srela jednoga gospodina bivšeg logoraša koji me je oslovio, a tih dana uvijek smo se prvo međusobno upitali da li je tko vidio nekoga od nestalih. Mi smo prilikom oslobođenja imali jedinu žrtvu iz grupe, koju sam već spomenula. Taj neznanac mi je govorio o čovjeku koji je ličio na mog oca i sve je štimalo. Po njegovom opisu ispalo je da je moj tata oslobođen u Buchenwaldu.

³⁰⁹ Brat Henrika Hálásza, Ferdinand, prezivao se Hirschsohn do 1911. kad je promijenio prezime. Smrtno je stradao u Auschwitzu zajedno sa suprugom Olgom i sinom Ladislavom. Henrik je također promijenio prezime u Hálász 1927. godine, a 1941. se i pokrstio. Bio je skladištar u čakovečkom paromlinu do veljače 1942. kad ga je ubio smrznuti snijeg koji je pao s krova kuće.

Zašto se niste vratili u Čakovec?

Zato što sam odsjela kod tete koju sam našla živu i koja me zadržala i što sam srela onog čovjeka u tramvaju. Bila uvjerena da će se tata vratiti preko Budimpešte. A kad sam još saznala od jedne Čakovčanke koja je u Budimpešti bila udata, da su srušili sinagogu, baš 21. svibnja³¹⁰ kad smo mi stigli u Auschwitz, to je naš službeni spomendan istrebljenja, a čitav život moj prozor dnevne sobe gledao je na sinagogu, rekla sam: „Definitivno ne idem više natrag“. Unatoč svemu, nisam mogla zaboraviti Čakovec i žudila sam za njim.

Kako ste saznali da je Vaš otac mrtav?³¹¹

Čekala sam ga 14 godina. Tada, 1959. godine u Budimpeštu je došao Balkanyi Franjo, moj prijatelj iz Čakovca. On je tada bio na visokom činu na Dunavskoj komisiji. Potajno smo se sreli, onda nismo bili u osobito dobrim odnosima s Jugoslavijom. Ja sam mu rekla da je tata imao sreću, da je preživio, da nije završio

³¹⁰ Ovaj datum je pogrešan, ali je njegova upotreba vrlo raširena zahvaljujući tome što ga je kao takav objavio i Tibor GRÜNWARD u knjizi Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec, Tel Aviv, 1977. Za točan datum vidi KOLARIĆ Juraj. 2007., 85. Ono što je, međutim, izvjesno jest da su za rušenje čakovečke sinagoge bili odgovorni i domaći ljudi, a ne samo okupatorske vlasti. Naime, nije postojao plan sustavnog rušenja židovskih vjerskih zgrada, pa primjerice u nedalekoj Lendavi sinagoga stoji još i danas na svom mjestu. Pod čakovečku sinagogu već 1942. godine podmetnuta je bomba, a o tome su vlasti provodile i službenu istragu. Iako je točno da je njilaški ministar unutrašnjih poslova svojom naredbom br. 4098/1945. naredio da se čakovečka sinagoga sruši, on je ustvari samo potvrdio postojeće stanje. Posve je sigurno da je još tijekom ljeta i jeseni 1944. sinagoga rušena. Sumnjalo se da je nalogodavac rušenja bio Oto Pečornik, koji je, između ostalog, nadzirao pljenidbu židovske imovine, a bio je i prvi susjed židovske općine, pa bi općenito bilo neobično da je cijeli postupak pasivno promatrao. Vidi HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945. Ipak, čini se da vanjski židovi sinagoge nisu bili srušeni sve do kraja rata. KALŠAN Vladimir 2006., 138. O samom miniranju sinagoge Eva Schwarz je izjavila: „U ljeto 1942. ili 1943. je eksplodirala bomba ukopana u desnom kutu sinagoge, koja je nanijela veliku štetu na desnom stubištu crkve i odjeći rabina-kantora smještenoj na njezinom dnu, u zgradi crkvene općine koja se nalazila pored nje, u „zimskoj molitvenoj kući“, u stanu kućepazitelja i domara sinagoge, te su se razbila sva prozorska okna u krugu od 300 metara. Kućepaziteljeva mala beba ozlijeđena je po licu. Ja sam možda četvrt sata ranije otišla kući upravo s tog ugla, gdje sam razgovarala s dvojicom prijatelja. (...) Zbog eksplozije je u stubištu otpala velika količina žbuke. Nakon tog događaja su Židovi muškarci, a među njima i moj otac, mjesecima obilazili sinagogu u noćnim patrolama. Ne znam je li policijska ili vojna istraga otkrila bilo što.“ NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 323.

³¹¹ Dr. Ljudevit Schwarz službeno je proglašen umrlim rješenjem Gradskog narodnog odbora Čakovec br. 210/47. od 9.1.1947.

na onako strašan način u plinu. Ali, ovaj prijatelj mi je rekao: „Ne, Evica, tvoj tata je otišao lijevo. Svojim očima sam to vidio.“ To mi je jako žalosno saopćio. Trebale su godine da je shvatim da je tata na tako užasan način završio, u plinskoj komori, ali u tom trenutku mi je nakon dugih godina čekanja ipak odlanulo. Bolje da je odmah umro nego da se je patio dalje u Auschwitzu. I ne bih sad htjela plakati, posebno ako me ova vaša naprava i dalje snima.

Teško vam je govoriti o Holokaustu?

Da, dugo godina me nisu mogli nagovoriti da govorim o Holokaustu, ali na kraju sam ipak shvatila da moram.

Da li ste što naslijedili od svoje obitelji?

Sve nam je oteto.

Da li ste podnijeli zahtjev komunističkim vlastima da vam vrate imovinu?

Ja sam ostala u Mađarskoj i to nije bilo ni moguće. Nije nađen nikakav inventar. Iako znam da je napravljen, jer sam morala odgovarati na pitanja kad i kako i gdje ste nabavili tu skupocjenu sliku³¹². To je bio mađarski upitnik. U onih pola sata koliko sam imala da se spremim nisam se sjetila pokupiti te račune.

Kad ste prvi put bili u Međimurju nakon 1945.?

1956.

Zašto baš onda?

Atmosfera je počela popuštati. Ali trebala sam vizu.

Nije li 1956. bila revolucija u Mađarskoj?

³¹² Da su umjetnine iz Čakovca doista popisane svjedoči dokument objavljen u NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 510-511. Iz njega saznajemo da su umjetnine u jesen 1944. trebale biti prebačene u Keszthely, a što je još važnije da su one bile „ogromne vrijednosti“, uključujući primjerice intarzijski namještaj iz 18. stoljeća s grofovskih imanja.

Ja sam bila u svibnju i lipnju, a revolucija je bila u listopadu.

I kako je bilo kad su 1956. Sovjeti došli u Budimpeštu?

Uh.

Ubijanja je bilo?

Itekako. Puno, puno mrtvih. Sadašnji političari desničari takoreći žive od toga. Puno literature o tome je sada došlo na svjetlo što je bilo zatajeno. Uloga Rákosija³¹³, Kádára³¹⁴, uloga Staljina. O tome mi ništa nismo znali, štoviše, te osobe su prikazivane kao obožavane.

Opišite svoj boravak u Međimurju 1956?

Došla sam u Međimurje čim se moglo, ali teško sam dobila vizu, trebalo je ne znam koliko dozvola, ustvari molbi i pravih prosjačenja. Mjesecima sam se pripremala na put. Na granici me čekala delegacija. Elizabeta Bartoš je prva vikala: „Eva, Eva!“ U Čakovcu sam posjetila svoj bivši stan. Bilo je čudno posjetiti taj stan i hodati po stepenicama hodnika gore na kat. Prilikom posjeta sam često šetala ulicama Čakovca, a jednom prilikom me na trgu preko crkve oslovio jedan gospodin, seljak iz Buzovca, i pitao me da li sam ja kćerka doktora Schwarz. I taj gospodin počne plakati, pa kaže: „Kako je vaš otac bio dobar čovjek. Takav čovjek nije zavrijedio da tako završi.“ Ispričao je kako ga je Ljudevit Schwarz u parnici branio potpuno besplatno jer je znao da je on siromašan. Ali, on je tada već bio u dobrom materijalnom stanju i htio mi se odužiti tako da mi daje drvo i ugljen za zimu svake godine. Odgovorila sam mu da živim u Budimpešti, ali da taj poklon može dati gospođi Elizabeti Bartoš rođ. Weiss koja se u logoru uvijek brinula za mene i možda bez njezine pomoći ne bih ostala živa. Ta gospođa bila je prijateljica moje mame i vrlo energična osoba. Bila je udovica iz Prvoga svjetskoga rata, a bila je udana samo dva tjedna. Suprug Mór Bartos poginuo je odmah 1914. Brat Elizabete se zvao Bela Weiss, također je preživio rat. Tako je ovim dogovorom Elizabeta Bartoš godinama bila opskrbljena gorivom za zimu. Gospođa Bartoš je radila u paromlinu, a

³¹³ Mátyás Rákosi (1892-1971), mađarski političar, na vodećim funkcijama u državi od 1945-1956. godine.

³¹⁴ János Kádár (1912-1989.), vođa mađarskih komunista od 1956-1988. godine. Zanimljivost je da je rođen u Rijeci.

posljedice svoje životne tragedije je poprilično platila sa živcima. Međutim, bila je jako dobra osoba i duša.

Da li ste se nakon rata nekome osvetili?

Ja? Ne, ne.

Da li ste nekog mrzili?

Jesam, jesam, još i sada mrzim.

Koga?

Recimo, jednog muškog, počivao u nemiru. Ali to je već bilo poslije rata.

Da li je neki čovjek u Čakovcu ostao slobodan, a trebao je biti osuđen po Vašem mišljenju?

Ne znam da li je ostao slobodan, ali znam da je radio za njilaše, letke je postavljao.

Tko?

Sivončik Tibor iz Čakovca.

Rekli ste mi da su neke ljude vješali? Tko je koga vješao i kad?

Suđeno im je nakon rata. Juraniću i Soboštjanu³¹⁵ to znam. Juranić je bio otac moje kolegice iz osnovne škole Irene. Ona je bila jako dobra, pitoma. Mi smo imali jednu livadu tamo prema Svetom Jurju. To zemljište je kupio baš Soboštjan i on ga je kasnije prodao.

A Balkanyijev otac Ljudevit je bio u zatvoru kad se vratio iz Auschwitzta.

Zbog čega?

Tiskao je i uređivao novine Muraköz u početku mađarske okupacije. Tiskao je novine dok mu netko nije stavio bombu u tiskaru, valjda ustaše, pa je prestao, ali je ipak zbog toga nakon rata bio u zatvoru.

Da, zato su Balkanyijevi i „kidnuli“ kasnije u Izrael.

I sin je otišao u Izrael?

Da.

³¹⁵ Iako je točno da je Ivan Soboštjan osuđen 1945. godine, puno je značajnije bilo suđenje njegovom sinu i Nadinom bratu Vladimiru, koji je nakon rata kao gimnazijalac u Čakovcu pokušao organizirati pravi oružani otpor protiv komunista. Pod odjekom toga suđenja cijela obitelj Soboštjan postala je puno ozloglašena nego za svoje radnje prije i u vrijeme Drugog svjetskog rata, pa su svi njezini članovi zbog toga kasnije trajno napustili Međimurje.

I Scheier Dragutin bi završio u zatvoru samo da je došao kući, jer je u kinu prikazivao nacističke filmove.

Znam da je i Döring³¹⁶ strijeljan. On je bio jako zgodan dečko i našoj je sluškinji „hofirao“ (ali ne Angeli).

Bez obzira na neke ružne uspomene, ostali ste trajno vezani za Čakovec.

Čakovec mi silno nedostaje. Uvijek imam spremnu ušteđevinu za put u Čakovec, osobito na komemoracije, kada odsjednem par dana u hotelu „Park“.

Jeste li se ikada vraćali u Auschwitz?

Bila sam ponovno u posjetu 1972. godine sa starom prijateljicom.

Od Njemačke ste nedavno dobili i simboličnu mirovinu kao odštetu za rad u logorima.

Da, 188 eura mjesečno. Nijemci se u zadnje vrijeme jako trude oko preživjelih logoraša³¹⁷.

Što ste bili po zanimanju nakon oslobođenja?

Nisam se posebno zapošljavala, jer nisam uspjela službeno steći ni maturu, usprkos trudu da nabavim dokaze o srednjoškolskom obrazovanju u Hrvatskoj. Ali, ono što nazivamo karijerom ostvarila sam kao tumač i prevoditelj. Znam njemački, francuski, mađarski i hrvatski. I međimurski.

A i to postoji?

Kak ne bi. Kuća se npr. međimurski kaže hiža.

Kako objašnjavate da se niste udali? Imate li neki razlog?

Ne. Imala sam nekoliko udvarača, ali nikada se nismo usuglasili. Prvo sam bila tužna do 40 godina radi djece, jer jako volim djecu i htjela bih je imati. Kad sam dobila stan, imala sam 38 godina i bilo mi je jako lijepo nezavisnoj. Bila sam

³¹⁶ Dragutin Döring (1892-1945.), član Petorice unutar Vijeća dvadesetorice, koje je odigralo jednu od ključnih uloga prilikom pripajanja Međimurja Mađarskoj 1941. godine.

³¹⁷ Uza svo poštovanje prema ovoj gesti treba napomenuti da bi povrat samo jedne ili dvije umjetničke slike oduzete obitelji Schwarz od strane okupatorskih vlasti svojom vrijednošću nadmašio cjeloživotni iznos mirovine, a vjerojatno i cjelokupnu imovinu Eve Schwarz.

boemkinja. Tko bi to izdržao da u subotu u noći pojedem nedeljni ručak jer meni tako paše?!,

Koji događaji su vam najsretniji događaji u životu?

Puno sretnih momenata sam imala. Nesretna sam bila kad mi je mama oboljela i umrla, pa sam bila sretna sa Mikijem. Bila sam sretna i kad sam teškom mukom dospjela u vanjsku službu u Njemačku, između 1960-1965. godine. Tamo sam konačno dobro naučila njemački jezik i lijepo zarađivala. To je bilo pet najboljih godina moga života, a nakon toga sam dobila i ovaj stan u kojem sad nas dvoje pričamo³¹⁸. Živjela sam dosta loše u podstanarstvu do 1960. godine. U Njemačkoj sam imala službeni stan, a ovdje je netko izvojevao sa protekcijom da dobijem privatni. Kupila sam u Njemačkoj i auto marke Taunus i odvezla kući. Taj auto sam među prvima prodala.

Koliko biste godina sada imali da možete birati?

Da mogu imati 15 godina manje napravila bih neke popravke u stanu i naučila bih engleski, učila bih još jezike. Da mogu birati imala bih recimo dvije godine.

Da li se bojite smrti?

Uvijek sam se bojala smrti. Tek prošle godine dok sam ležala u bolnici, spavala sam, i tada mi se konačno učinilo da to nije tako strašno. U oporuci sam odredila da mi pepeo raznesu, a bilješka o mojem imenu već stoji na čakovečkom groblju na grobu moje majke. Tamo je dr. Poljanić dao uklesati i ime moga oca.

Koja je vaša zaključna poruka u vezi Holokausta?

Upozorenje da nije lijepo sudjelovati u Holokaustu.

Kratko, jasno i-duhovito.

Da, to je neka vrsta mog crnog humora.

Da li sam vas još nešto zaboravio, a mislite da bi sad bilo važno za reći?

Bilo je dosta temeljito. Sigurno imamo i nedovršenih pitanja iz mog osobnog života.

Ali, recite vi sad meni zašto ste tako duboko i u detalje išli razgovarati sa mnom?

³¹⁸ Radi se o jednosobnom stanu.

Prvenstveno zbog potreba povijesne struke. Ali i radi toga jer su moja baka i pradjed ubijeni u Jasenovcu pa imam osjećaj da je vaša priča na indirektni način i moja osobna.

Da, mnoge obitelji su stradale tijekom Drugog svjetskog rata. Ali, meni se moja životna priča ne čini osobito zanimljivom za povijest.

Osobno sam izuzetno zadovoljan da smo zabilježili vašu životnu priču. Mislim da je važna i da će sasvim sigurno nadživjeti i vas, ali i mene. Stigli do kraja. Gospodo Eva, hvala vam na razgovoru.

Hvala i vama.

Citirana literatura:

Arhivska građa:

1. Arhiv Yad Vashem, Nezavisna država Hrvatska.
2. Državni arhiv za Međimurje (DAM), 50, Narodni odbor gradske općine Čakovec
3. Pismo Nikole Grünwalda Evi Schwarz od 26. XI. 2009.
4. Pisma Eve Schwarz autoru članka 2007-2012.
5. Prva osnovna škola Čakovec, Arhiv, Imenici.
6. Županijski sud u Varaždinu, Presude vojnih sudova i sudova za zaštitu nacionalne časti.

Objavljeni izvori:

1. Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945., Zagreb, 1981.

Periodika:

1. Hakol
2. Jutarnji list
3. Muraköz-Megyimurje
4. Sömmerdaer Allgemeine

Knjige:

1. GRÜNWARD Tibor. 1977. Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec. Tel Aviv:
2. KALŠAN VLADIMIR, Židovi u Međimurju, Čakovec, 2006.
3. KAPUN VLADIMIR, Međimurje 1918., Čakovec, 1981.
4. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997. Židje v Lendavi. Lendava: Lindplast.
5. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004. Židovi u društvu u županiji Zala 1919-1945. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.
6. NYISZLI Miklós. 1981. U službi doktora Mengelea, Zagreb: VPA.
7. ZRÍNYI Károly.. 2005. Monografija Čakovca. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije.

Članci:

1. BUNJAC BRANIMIR, Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941-1947.), 350 godina Franjevačkog samostana u Čakovcu, Zbornik radova, Čakovec, 2010.

2. BUNJAC Branimir. 2011. Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, br. 43., 373-398.
3. KAPUN Vladimir, Đorđe PAL. 1998. Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju. U Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, ur. Ognjen Kraus, 335-357. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
4. KOLARIĆ Juraj. 2007. Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941-1945.), U Međimurje u Drugom svjetskom ratu, ur. Branimir Bunjac, 23-100. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije.

Usmena svjedočenja:

1. SCHWARZ EVA (1927.), u njezinom stanu, Budimpešta, 24. ožujak 2007. i 18. veljače 2012. , audio-snimke.

Magdalena Lončarić

Gradski muzej Varaždina

Židovi u Varaždinu za Nezavisne države Hrvatske (NDH)

(1941.-1945.)

Uvod

Do sada su položaj i stradanja varaždinskih Židova u vrijeme NDH obrađivani i prikazivani pretežno u kontekstu stradanja Židova u Hrvatskoj uopće,³¹⁹ ili pak su obuhvaćeni u zasebnim prikazima povijesti varaždinskih Židova, ali općenito.³²⁰ U ovom pak se prikazu autorica bavi temeljitijim istraživanjem konkretnih lokalnih prilika u kojima su se varaždinski Židovi našli uoči i za vrijeme 2. svjetskog rata, odnosno u vrijeme NDH te neposredno po završetku rata. Proučavanjem tih prilika na temelju dostupnih izvora - arhivske građe, lokalnog tiska iz tog vremena i svjedočenja žrtava, autorica proširuje i obogaćuje spoznaje o položaju i stradanjima varaždinskih Židova. U duhu novih stremljenja, koja idu za tim da svaka žrtva ima svoje ime koje treba memorirati, autorica u prilogima ovoj raspravi donosi preslike izvorne dokumentacije o zatočenima u Jasenovcu i Loborgradu 1941., brojčane podatke o židovskim žrtvama koje je utvrdila Zemaljska komisija za ratne zločine iz 1945. te iscrpan tablični pregled stradalih izrađen na temelju potpunjenih upitnika koje je 1950. godine provela Komisija Saveza boraca NOR-a. Ujedno su po prvi put iznijeti podatci o formalnom prestanku djelovanja, odnosno o gašenju Židovske bogoštovne općine 1949. godine te pripajanju članova Židovskoj bogoštovnoj općini u Čakovcu.

³¹⁹ Švob, M. *Židovi u Hrvatskoj: Židovske zajednice*. Knjiga 1. i 2. Židovska općina Zagreb, 2004.; Goldstein, I. i S. *Progoni i spašavanje Židova u ustaškoj NDH*. U: Steiner-Aviezer, M. *Hrvatski pravедnici*. Zagreb: Novi Liber, 2008., str. 275-291; Goldstein, I. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2001., str. 260

³²⁰ Lončarić, M. *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*. Gradski muzej Varaždin, 2003.; Lončarić, M. *Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu*. U: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209.-2009.-* Zagreb-Varaždin, 2009., str. 191-207

1. Židovska zajednica u Varaždinu u predratnom razdoblju

U predratnom Varaždinu pozorno su se pratili događaji nakon dolaska nacista na vlast u Njemačkoj (1933.), što se može zaključiti i po napisima u tadašnjem lokalnom tisku.³²¹ Premda su ti napisi sadržavali pretežito političke i gospodarske vijesti, u tom je razdoblju objavljeno i više tekstova koji opisuju položaj Židova u Njemačkoj.

Primjerice već 1935. godine o teškom položaju Židova izvješćuje napis varaždinskog rabina dr. Rudolfa Glücka³²² u lokalnim novinama pod naslovom "Jevreji čitavog svijeta mole za njemačke Jevreje i njihove progonitelje".³²³ U tom osvrtu dr. Glück izvješćuje da je na najveći židovski blagdan Jom Kipur, Dan pomirenja, u svim židovskim bogomoljama na svijetu održana svečana molitva istog sadržaja za "njemačke Jevreje i njihove progonitelje". Naglašava da su tu veliku vjersku manifestaciju potaknuli vrhovni rabini Engleske, Francuske, Poljske, Švedske, Austrije, Mađarske i "mnoge druge ličnosti jevrejstva". Uz novinski se napis, pun tjeskobe i zabrinutosti, donosi i tekst svečane molitve.

O teškom položaju Židova u Njemačkoj svjedočili su i valovi izbjeglica ne samo iz Njemačke nego i iz susjednih okupiranih zemalja- Austrije i Čehoslovačke. Jedan takav val izbjeglica prošao je i kroz Varaždin već u studenom 1937., što su zabilježile i Varaždinske novosti pod naslovom "Njemački emigranti u Varaždinu".³²⁴ Ti su emigranti, pobjegli iz Njemačke pred Hitlerovom diktaturom, 9. studenog stigli u Čakovec i Varaždin. Iz napisa se doznaje da su "sve izbjeglice jevrejske vjeroispovijedi i različitih zvanja", "vidi se na jadnim ljudima da su mnogo toga pretrpjeli", a "pripovijedaju strahote o progonima i nasiljima". Iz vijesti se

³²¹ U Varaždinu su u tom vremenu izlazila dva tjednika: *Varaždinske novosti* (1929.-1941.) i *Hrvatsko jedinstvo* (1937.-1945.). Za vrijeme rata jedine varaždinske novine *Hrvatsko jedinstvo* postale su režimsko glasilo.

³²² Dr. Rudolf Glück (*1882.), varaždinski rabin, odnosno nadrabin 1922.-1941., stradao u Jasenovcu.

³²³ *Varaždinske novosti*, br. 310 od 7.11.1935.

³²⁴ *Varaždinske novosti*, br. 415 od 11.11.1937.

može zaključiti da su se izbjeglice u Varaždinu zadržale samo jedan dan, a potom su nastavile put za Zagreb. Dolazak izbjeglica iz Njemačke u Varaždin bilo je zasigurno zastrašujuće i upozoravajuće iskustvo i za varaždinske Židove.

Prije rata objavljen je još jedan tekst na naslovnici Varaždinskih novosti pod naslovom "Židovska sudbina"³²⁵ koji je napisao dr. Hinko Krizman.³²⁶ U tom napisu dr. Krizman podsjeća čitatelje na Židove kao "nesretan i mučenički narod" koji je nakon 70. godine raseljen iz matične zemlje te od tada živi u vječnom progonstvu. U tekstu se upozorava i na antisemitizam, brane se Židovi i objašnjava se njihov nezavidan položaj. Židovsko pitanje objašnjava se samo kao prividno vjersko i raso, a ono je, prema Krizmanu, u osnovi socijalno i ekonomsko te se njegovo rješenje treba tražiti u novim i pravednim oblicima društvenog i gospodarskog uređenja čovječanstva.

Potresno svjedočenje o očaju i strahu koji je zavladao među varaždinskim Židovima pred dolazak Nijemaca u Varaždin donosi u svojim uspomenama Eva Akerman. "Zadnji tjedan prije dolaska Nijemaca u Varaždin proživjeli smo u obitelji Krajanski u velikoj napetosti i strahu... Kao da sam slutila nesreću... Moj otac pratio je sve vijesti iz nacističke Njemačke, iz Beograda i iz Zagreba... ...predvidio je katastrofu židovske zajednice u Varaždinu. On je znao što nas čeka... Moj otac, dr. Artur Krajanski,³²⁷ bio je već tada vrlo lošeg zdravlja... Tih dana, početkom travnja, uporno je ponavljao da on živ ne želi dočekati Nijemce i sve ono što iza toga slijedi... Dr. Artur Krajanski ubio se 6. travnja na dan ulaska Nijemaca u Jugoslaviju... Bio je to početak tragedije moje obitelji..."³²⁸

Premda je Jugoslavija 25. ožujka 1941. pristupila Trojnom paktu, Hitler ju je ipak odlučio napasti, a izravni su mu povod bile masovne demonstracije koje su

³²⁵ *Varaždinske novosti*, br. 469 od 24.11.1938.

³²⁶ Dr. Hinko Krizman (1881.-1958.) političar, novinar, pisao je zapažene uvodnike u *Varaždinskim novostima*.

³²⁷ Dr. Artur Krajanski (*1884.) bio je ugledni varaždinski ljekarnik i istaknuti društveni i kulturni djelatnik.

³²⁸ Akerman, E. rođ. Krajanski (Varaždin, *1920.) *Tragedija moje obitelji Krajanski*, rukopis, str. 1-12. Eva Akerman se za vrijeme rata uspjela spasiti iz logora u Gospiću, a 1943. je otišla u partizane. Danas živi u Domu Lavoslav Schwarz u Zagrebu.

se u Jugoslaviji održavale protiv pristupanja Trojnom paktu. Napad je počeo 6. travnja 1941., a završio već za deset dana kapitulacijom jugoslavenske kraljevske vojske.³²⁹ Nakon kapitulacije kao prvu židovsku žrtvu u Varaždinu treba spomenuti Lavoslava Pollaka. On je kao časnik, poručnik jugoslavenske kraljevske vojske dva mjeseca bio zatočen u logoru Lepoglava. Drugi je put uhićen 21. rujna 1942. i osuđen zbog navodnog posjedovanja radio-stanice na Židovskom groblju i suradnje s NOP-om te je odveden u logor Jasenovac. Stradao je prilikom proboja logoraša iz Jasenovca 22. travnja 1945.³³⁰

2. Proglašenje NDH, diskriminacija Židova i uvođenje rasnih zakona

Nakon što je u Zagrebu 10. travnja 1941. proglašena Nezavisna država Hrvatska (NDH) na čelu s poglavnikom dr. Antom Pavelićem, čelnikom i osnivačem ustaškog pokreta, u Varaždin je već drugog dana, dakle 11. travnja, ušla njemačka vojska. Bio je to 1. biciklistički eskadron 183. pješadijske divizije pod zapovjedništvom konjičkog kapetana Zahenbahera, koji je zauzeo Varaždin i zarobio jednu srpsku brigadu s brigadnim generalom.³³¹ Njemačku je vojsku u Varaždinu svečano dočekala nova gradska uprava. Tom je prilikom dr. Mato Frković, ustaški povjerenik za bivšu Županiju varaždinsku, održao govor s balkona Gradske vijećnice. Istog je dana u Varaždinu na Glavnom gradskom trgu srušen spomenik kralju Aleksandru I., podignut 6. rujna 1935.,³³² a s javnih su zgrada maknuti jugoslavenski i ćirilični natpisi te su izvještene hrvatske trobojnice.³³³

³²⁹ Za tog tzv. Travanjskog rata srušena su 7. i 8. travnja oba mosta na Dravi kod Varaždina.

³³⁰ Lončarić, M. *Tragom židovske povijesti...* o.c. kat. br. 245, str. 75

³³¹ *Aprilski rat 1941.*, VII, Zbornik dokumenata, knjiga 2, 1987., str. 936 - Prema podacima iz *Hrvatskog jedinstva* br. 186 od 10. svibnja 1941. Kad je njemačka vojska 11. travnja ušla u Varaždin, general Kurt von Briesen primljen je u Gradskoj vijećnici, a u Varaždinu se zadržao do 1. svibnja, do proslave Dana rada.

³³² Lončarić, M. *Politički i stranački život Varaždina*, Katalog izložbe, 1993.- Str. 39

³³³ Huzjan, V. *Varaždin u zadnjim mjesecima Kraljevine Jugoslavije i prvim mjesecima NDH.*, rukopis kod autora

Županijski povjerenik M. Frković imenovao je dotadašnjeg gradonačelnika Ljudevita Bana, člana HSS-a, povjerenikom Općine grada Varaždina. No budući da je Ban već 30. travnja dao ostavku na tu dužnost, Frković je istog dana za povjerenika Općine Varaždin imenovao pravnika Vjekoslava Slavka Medvedovića.³³⁴

Prema novoj teritorijalnoj podjeli Hrvatske na 22 župe, Varaždin postaje sjedište Velike župe Zagorje na čelu s prvim velikim županom Stjepanom Uroićem. On je u Varaždin došao početkom lipnja i počeo je raditi na organiziranju Župe.³³⁵

Nakon proglašenja NDH vrlo se brzo, po uzoru na nacističku Njemačku, donose razni zakoni rasnog karaktera primjenom kojih započinju progoni i uhićenja Židova i u Varaždinu. Ti se rasni zakoni i diskriminirajuće odredbe u vezi sa Židovima redovno objavljuju i u lokalnom tisku. Varaždinski tjednik Hrvatsko jedinstvo, s podnaslovom Glasilo Velike župe Zagorje,³³⁶ već u broju 184 od 26. travnja 1941. objavljuje prvu Zakonsku odredbu o Židovima. Po njoj se "pravni poslovi između Židova međusobno te između Židova i trećih osoba, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH, proglašuju ništavima..." I u sljedećim se brojevima tog tjednika redovno donose sve nove odredbe i obavijesti kojima se Židovi diskriminiraju i dovode u sve teži položaj. To je, primjerice, obavijest o ukidanju dotadašnjih propisa o prijelazu s jedne vjere na drugu, odredba o zabrani zapošljavanja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima, odredba o obvezi Židova da predaju vlastima fotoaparate i bicikle i dr. Posebno mjesto zauzima članak pod naslovom "Hrvati u židovskim poduzećima" u kojem se javnost izvješćuje da su upravljanje u židovskim tvrtkama konačno preuzeli Hrvati pa one više ne će biti mjesto za zgrtanje židovskog kapitala...³³⁷ Na temelju Naredbe Ministarstva unutarnjih poslova od 4. lipnja 1941. o promjeni židovskih prezimena i označavanju

³³⁴ Isto

³³⁵ *Hrvatsko jedinstvo*, br. 191 od 12. lipnja 1941.

³³⁶ *Hrvatsko jedinstvo* dobiva 1941. podnaslov *Glasilo Velike župe Zagorje*, a kratko vrijeme (od travnja do rujna 1942.) nosilo je podnaslov *Ustaško glasilo za Veliku župu Zagorje*.- <http://library.foi.hr/nv/>

³³⁷ *Hrvatsko jedinstvo*, br.198 od 31.7.1941.

Židova i židovskih tvrtki, Gradsko redarstvo u Varaždinu 17. lipnja objavljuje odredbu o obveznom nošenju židovskih oznaka.³³⁸ Njome se određuje da svi Židovi po rasi, stariji od 14 godina, imaju izvan vlastitoga stana nositi oznaku u obliku okrugle limene pločice promjera 5 cm. Pločica mora biti žuto obojena, a u sredini treba crnom bojom biti ispisano veliko slovo Ž, dužine 3, a širine 2 cm. Židovi pak koji su vlasnici tvrtki, trgovina ili poduzeća upozoravaju se na propise Uredbe o označavanju takvih radnji natpisnim pločama i oznakama u izlozima.

Da su spomenute oznake morali nositi i Židovi koji su se pokrstili svjedoči primjer trgovca Makse Sterna iz Varaždina. Premda je on još 1906. godine, kada se oženio, prešao na katoličku vjeru, morao je 1941. unatoč tomu nositi židovski znak. Zbog toga je 5. srpnja 1941. tražio razgovor sa stožernikom dr. Frkovićem u Varaždinu, a potom se 9. srpnja Odjelu za rasnu pripadnost pri Ministarstvu unutarnjih poslova obratio molbom da ga se oslobodi nošenja židovskog znaka.³³⁹

Nakon proglašenja Zakonske odredbe o obvezatnoj prijavi Židova i židovskih poduzeća i sprječavanju prikriivanja židovskog imetka od 5. lipnja 1941., po kojoj su Židovi u roku od dvadeset dana bili dužni prijaviti svu svoju imovinu, u Varaždinu je u vremenu od 28. lipnja do 3. srpnja takvu prijavu podnijelo ukupno 330 osoba, od kojih četiri pravne. Među njima je bila i Židovska bogoštovna općina koja je 25. lipnja 1941. prijavila sljedeću imovinu u svojem vlasništvu: od nekretnina - jednokatnu zgradu u Frankopanskoj ulici 9, u kojoj je smješten nadrabinat i u sastavu koje se nalaze općinske društvene prostorije za okupljanje; prizemnu kuću u Aninoj ulici 2 u kojoj se nalaze stanovi namještenika i službenika Općine; hram, tj. sinagogu, u Jagićevoj ulici br. 8 te židovsko groblje. Uz svaku se nekretninu nalazio podatak o katastarskoj čestici i veličini te procjena vrijednosti, izuzev za sinagogu i groblje. Uz nekretnine Židovska je općina prijavila i gotovinu, vrijednosne papire te plemenite kovine (6 srebrnih ploča za toru ukupne težine 11 kg). S pokretnim inventarom prijavljeni su između ostalog i presvlaka te zastori za

³³⁸ Lončarić, M. *Tragom židovske povijesti...* - o. c. kat. br. 241 str. 75

³³⁹ Izvornik isprave nalazi se kod unuke M. Sterna Lj. Leljak u Varaždinu.

toru i oltar. Prijavu, odnosno Iskaz potpisala su dva blagajnika, predsjednik Općine Mato Strauss, potpredsjednik Artur Deutsch te još sedam odbornika.³⁴⁰

3. Uhićenja i odvođenja u logore

Prva uhićenja Židova u Varaždinu dogodila su se već u svibnju 1941. Tada su, kako doznajemo iz Hrvatskog jedinstva "uhićena dva Židova koja su kanila pobjeći u inozemstvo". Vozeći se automobilom prema Koprivnici, uhitili su ih pripadnici Hrvatskog ustaškog stožera u Ludbregu. Kod njih je pronađena svota od 105.000 dinara te razna srebrnina, zlatnina, nakit i drugi vrijedni metali. Kako izvješćuju novine, vozač automobila bio je stanoviti Strauss, koji je izjavio da stvari pripadaju njegovom bratu Maksimu Straussu, košaračkom industrijalcu iz Varaždina. Uhićenici su, navodno, priznali da su htjeli pobjeći u inozemstvo, nakon čega su zadržani u pritvoru u svrhu provođenja istrage.³⁴¹ Iz istog se broja Hrvatskog jedinstva doznaje da je "na 12 godina teške tamnice i trajan gubitak časnih prava, zbog širenja protudržavnih izjava, pred izvanrednim narodnim sudom osuđen Gustav Polak, 52 godine, Židov iz Varaždina". Najvjerojatnije se radi o uraru iz Varaždina, koji je neutvrđenog datuma 1944. ubijen u Lepoglavi.³⁴²

U broju 195 od 10. srpnja 1941. isti list donosi Izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed Poglavnika kojom se izravno najavljuju masovna uhićenja i otpremanja Židova u logore. U Odredbi se, između ostaloga, kaže: "Buduć da Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te svojim poznatim spekulativnim načinom smetaju i otešćavaju opskrbu pučanstva, to se kolektivno za to smatraju odgovornim i prema tome će se protiv njima postupiti i spremati ih povrh kazneno popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim

³⁴⁰ Prijava imetka Židova. HDA, Ponova, kutija 651, Varaždin

³⁴¹ *Hrvatsko jedinstvo*, br. 188 od 22.05.1941.

³⁴² Popis ubijenih u Lepoglavi. Varaždinske vijesti, br. 31 od 12.8.1982.

neбом".³⁴³ Ta je odredba inače donesena 26. lipnja 1941., a u varaždinskim je novinama objavljena, zasigurno ne slučajno, nekoliko dana prije početka masovnih uhićenja Židova.

Masovna uhićenja varaždinskih Židova započela su već 12., a nastavljena s 13. na 14. srpnja 1941. Uhićeni su najprije dovođeni u varaždinsku Jašionu,³⁴⁴ a zatim su vlakom otpremani u Zagreb na "zatočeničko sabiralište" u Zagrebački zbor, na Savskoj cesti kamo su stizali i Židovi iz ostalih mjesta.³⁴⁵ Taj "najcrniji dan u varaždinskoj povijesti", kako ga naziva Eva Akerman, i sama žrtva tog bezumnog ustaškog progona, opisuje ovako:

"Bila je večer 12. srpnja 1941. godine. Slušali smo u strahu tutanj kamiona, buku motor-kotača... Kasno navečer ispred naše kuće stao je kamion. U naš je stan ušla grupa meni potpuno nepoznatih ljudi... kako su došli potjerali su majku, mene i brata niz stepenice na ulicu, iza kamiona čiji je motor radio. Kamion je bio pun Židova... među njima ugledala sam blijedo lice svog strica dr. Ernesta Krajanskog. Kamion je naglo krenuo iz Dućanske ulice... i doveo nas je pred Jašionu... izbacili su nas iz kamiona i ugurali u već punu Jašionu... tu su već bile skoro sve židovske obitelji iz Varaždina... Stotine Židova sjedilo je u krugu svojih obitelji na betonskom podu... tu smo ostali do kraja te noći. Svanuo je taj 13. srpnja 1941. Ustaše su nahrupile u Jašionu i počele nas gurati prema izlaznim vratima. Onda smo stajali s našim ruksacima i torbama u redu pred Jašionom... Ustaše su nam usput govorile da nas vode u radne logore. ...potjerali su nas ulicama Varaždina prema kolodvoru... Pred otvorenim vratima marvinskih vagona podijelili su nas u grupe. Pred mojim vagonom prepoznala sam dvojicu ustaša-đaka iz viših razreda Gimnazije... jedan od njih mi je rekao da nas voze direktno u Zagreb na Stari velesajam, danas Studentski dom, u veliko i središnje sabiralište Židova i Srba... ...kad su treskom zatvorili teška vrata vagona, moja mama se dobro držala i hrabrila

³⁴³ *Hrvatsko jedinstvo*, br. 195 od 10. srpnja 1941.

³⁴⁴ *Jašiona* se nalazila na Kapucinskom trgu u dvorištu palače Erdödy-Patačić koja je od 1860. služila kao vojarna. Danas se u Palači nalazi Glazbena škola. Prema mišljenju M. Blassa u *Jašionu* je moglo stati oko 300 do 350 ljudi.

³⁴⁵ Goldstein, I. *Holokaust u Zagrebu. Zagreb: Židovska općina; Novi liber*, 2001., str. 260

nas je... Brat Franjo i dr. Ernst Krajanski bili su čitavo vrijeme uz nas... U polumračnom vagonu... krenuli smo mi Židovi Varaždina u deportaciju ... prema konc-logorima. ...dovezli su nas direktno na Velesajam u Zagrebu... Sve nas Židove iz Varaždina smjestili su u jedan paviljon... U zagrebačkom Velesajmu ostali smo 5 do 6 dana... Tih su dana dovodili i Židove iz drugih gradova... iz Koprivnice i Virovitice... ..do nas su se probijali naši rođaci i poznanici iz Zagreba... .. moj zaručnik Akerman... donio nam je svježe rublje i hranu za čitavu obitelj. ... čitava zajednica varaždinskih Židova ukrcana je opet u marvinske vagone i deportirana je u Gospić. Ipak su neki iz mješovitih brakova u zadnji čas odvojeni i vratili su se u Varaždin..."³⁴⁶

Pri uhićenju varaždinskih Židova i njihovu otpremanju u logore posebno se istaknuo Božidar Gregl, povjerenik Ustaškog redarstva za Veliku župu Zagorje, polužidov, čija je majka s 18 godina prešla sa židovske na katoličku vjeru. On ne samo da je osobno hapsio Židove u Gradu i izvan njega te ih odvodio u sabirne zatvore i otpremao u logore, nego se čak posebno angažirao i na pripremi logora u Loboru 1942.³⁴⁷

Nakon masovnih uhićenja s 12. na 13. srpnja, Varaždin je proglašen "prvim od Židova očišćenim gradom".³⁴⁸ Prema Hrnčeviću, tada je uhićeno i u logore otpremljeno nekoliko stotina Židova, među njima žene, djeca i starci, koji se iz logora više nisu vratili. Taj genocid izazvao je opće zaprepaštenje i revolt ljudi".³⁴⁹ Autori Ivo i Slavko Goldstein procjenjuju da je tim velikim uhićenjem iz Varaždina u zatočeništvo odvedeno oko 450 osoba.³⁵⁰

Iz Zagrebačkog zbora Židovi su otpremljeni u logor u Gospić. Nakon njegova zatvaranja u kolovozu 1941. muškarci su upućivani u novootvoreni logor

³⁴⁶ Akerman, E. o.c.

³⁴⁷ Goldstein, I. *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., str. 344; HDA ZKRZ RH 29273, kutija 385

³⁴⁸ Goldstein, I. *Holokaust u Zagrebu*, str. 260

³⁴⁹ Hrnčević, J. *Okrug Varaždin 1940. i 1941. godine*. U: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*. Zbornik. Varaždin, 1976., str. 298-320

³⁵⁰ Goldstein, I. i S. o.c.

Jasenovac, žene s djecom najprije u Lobor, a u kolovozu 1942., nakon zatvaranja logora, zatvorenice su predane Nijemcima i transportirane u Auschwitz.³⁵¹

Do 28. listopada 1941. javila su se Židovskom odsjeku pri varaždinskom poglavarstvu iz logora Jasenovac 73 muška zatvorenika, među kojima je bilo šestoro djece od 13-18 godina (v. Prilog 1), dok se do 29. istog mjeseca iz sabirnog logora u Loborgradu istom Odsjeku javilo 115 žena, pripadnica varaždinske Židovske općine, među kojima je bilo i osamnaestero djece od 2 do 16 godina (v. Prilog 2).³⁵² Ukupno se, dakle, do spomenutog datuma u Varaždin javilo 188 osoba, zatočenika/ica. Taj se broj gotovo podudara s brojem u dopisu Židovske bogoštovne općine Zagreb, kao posrednika između Židova i lokalnih vlasti, Gradskom poglavarstvu u Varaždinu od 24. studenog 1941.³⁵³ U svezi s potrebom otpremanja odjeće i obuće varaždinskim Židovima zatočenima u logorima, zagrebačka Židovska općina u dopisu procjenjuje da se radi o oko 200 osoba kojima te stvari treba poslati.

(Umetni Prilog br. 1)

(Umetni Prilog br. 2)

Na sačuvanim popisima Židovskog odsjeka pri varaždinskom Poglavarstvu s kraja studenog 1941. nalaze se 59 imena muškaraca, "konfiniranih Židova s područja grada Varaždina u logoru Jasenovac", kojima su poslani omoti s odjećom, a na popisu omota za "konfinirane Židovke" nalazi se 105 imena.³⁵⁴ Ukupni broj muških i ženskih osoba kojima je poslana odjeća i obuća u logore jeste dakle 164. Taj je broj za 24 osobe manji od broja osoba koje su se poimence javile Židovskom odsjeku u Varaždinu. Za većinu od te 24 osobe ne se zna što se s njima dogodilo. Izuzetci su pojedinačni slučajevi, primjerice Zora Blau, Alfred Leitner, Edo i Matilda Blass te Marija Blass-Müller. Zora Blau bila je udovica uglednog i

³⁵¹ Krizman-Lengl, N. *Logori za Židove u NDH. U: Antisemitizam, holokaust, antifašizam. Zagreb: Židovska općina, 1996.*, str. 91-103 ; prema svjedočenju Milana Blassa

³⁵² Popis zatočenica u Loborgradu na dan 10. travnja 1942. objavila je M. Švob u o.c. Knjiga I. str. 178

³⁵³ DAVŽ GPV, Židovski odsjek, kutija 6, br. 16

³⁵⁴ DAVŽ GPV, Židovski odsjek (1941.-1943.), kutija 6 - otprema Židovima

cijenjenog gradskog fizika dr. Hinka Blaua, a vratila se 15. prosinca 1941. i preuzela svoje stvari.³⁵⁵ Dr. prava Alfred Leitner, iz ugledne obitelji, suvlasnik veletrgovine željeznom robom s ocem Stjepanom bio je kršten već po rođenju. On će, međutim, zbog suradnje s partizanima 1945. u okolici Varaždina stradati od ustaša.³⁵⁶ Osim njih iz zatočeništva su pušteni i Blass Edo i Matilda, koji su 14. listopada 1942. preuzeli svoj stan te Blass-Müller Marija koja je puštena iz logora kao arijevska te joj je naredbom velikog župana Uroića 3. siječnja 1942. vraćena sva njezina imovina.³⁵⁷

Uhićenja Židova u Varaždinu nastavljena su i sljedećih godina povremeno sve do 1945. godine (Tabl. 2). Nakon uhićenja i deportacije velike većine Židova u logore, gradska općina Varaždin od 21. srpnja 1941. preuzela je upravljanje imetkom odvedenih Židova.³⁵⁸ Sva je oduzeta imovina, kako nekretnine tako i pokretne, od gradskih vlasti popisana i zapečaćena. Čak su napravljene zasebni popisi pokretne imovine, popisi imovine predane na čuvanje, popisi o procjeni i prodaji imovine, popisi preuzetih stvari od pojedinih ustanova (nabrojeno ih je 46) te popisi o preuzetoj imovini od privatnih osoba. Neka nepokretna imovina (kuće, stanovi, radnje) oduzeta je u korist države, neki su stanovi dati na korištenje dužnosnicima režima, a u neke su useljeni stanari.³⁵⁹ Dio pokretnog inventara (namještaj, knjige, umjetnine i druge vrijedne stvari) podijeljen je raznim ustanovama. Pokretni je inventar također popisano i procijenjeno. Nepodijeljen dio pokretnina najprije je smješten u Tivarovom skladištu, a potom je 1942. i 1943. prodavan na dražbi. Među prodavanim pokretninama nalazio se i inventar Židovske općine.³⁶⁰ Dakako da je uz režimsko oduzimanje imovine bilo i pojedinačnih krađa te prisvajanja židovske imovine, što, naravno, nije zabilježeno. I sva zemlja oduzeta Židovima postala je državno vlasništvo. Nju će Ured za podržavljene imetak pri Poreznom uredu Varaždin izdavati u zakup.³⁶¹

³⁵⁵ DAVŽ GPV, Židovski odsjek, kutija 1

³⁵⁶ Prema svjedočenju ing. Milana Blassa i Veljka Puttara iz Varaždina.

³⁵⁷ DAVŽ GPV, Židovski odsjek, kutija 1

³⁵⁸ DAVŽ AGV, 1-5, 78/1941

³⁵⁹ DAVŽ GPV, Židovski odsjek, kutije 1-5

³⁶⁰ DAVŽ GPV, Židovski odsjek, kutije 1-5

³⁶¹ *Izdavanje židovske zemlje u zakup, Hrvatsko jedinstvo*, br. 8/250 od 29. listopada 1942.

Sinagoga i zgrada Židovske općine dodijeljene su 1942. Podružnici Hrvatskog radničkog saveza (HRS-a) i Radničke komore.³⁶² Podružnica HRS-a preuredit će zgradu sinagoge tijekom rata u svoj Društveni dom. To "preuređenje" sinagoge bila je zapravo njezina devastacija, koja je započeta 1942. rušenjem kupola i uništenjem glavne fasade, kada je nestao inventar sinagoge i kada je unutrašnjost potpuno izmijenjena. Od sinagoge je postao Dom hrvatskih radnika "Ivan Peštaj" koji je otvoren prigodnom svečanošću 18. lipnja 1944.³⁶³ Poslije završetka rata, tu je zgradu, koja dobiva naziv Dom slobode, koristilo Radničko sveučilište, a kasnije je služila kao kinodvorana pod imenom "Kino Park".

Stanoviti se broj varaždinskih Židova ipak uspio, barem privremeno, spasiti od zatočenja u logore i stradanja u njima. Među njih spadaju oni koji su se pozivali na mješoviti brak ili prelazak na katoličku vjeru te oni Židovi koji su u pojedinim tvrtkama i poduzećima bili nezamjenjivi stručnjaci. Takvih je prema "Spisku Židova koji se sada nalaze u Varaždinu", koji je zasigurno nastao tijekom 1942. godine, bilo 88. Uz ime i prezime, zanimanje te godinu rođenja i adresu na tom se popisu nalaze i podatci o vjeri. Uz 49 imena naveden je datum pokrštenja, iz čega je vidljivo da je čak 36 osoba pokršteno 1941., tri osobe 1942., a ostale su osobe pokrštene prijašnjih godina. Uz 33 imena stoji napomena Židov, a uz 6 imena nema nikakvog podatka o vjeroispovijesti.³⁶⁴ Od tih su Židova kasnije neki, pod optužbom da su surađivali s komunistima, odnosno partizanima, ipak stradali, a jedan se dio njih uspio na vrijeme iseliti iz Hrvatske. Oni što su se sklonili u Mađarsku, kasnije su od tamo ipak odvedeni u nacističke logore gdje su stradali. Nekolicina varaždinskih Židova spasila se odlaskom u partizane, kao primjerice Eva Akerman, Branko Fritzhand, dr. Hinko Marić, Eugen Takač, Franjo i Gizela Nadaši (s malodobnom kćerkom Ljerkom), dr. Dragutin Kohn i Vladimir Lapter.

(Umetnuti Tablicu br. 1)

³⁶² *Hrvatsko jedinstvo*, br. 3 (245) od 24. rujna 1942.

³⁶³ Lončarić, M. *Tragom židovske povijesti...* - o. c. kat. br. 261; *Radnička pozornica*: Mjesečnik I. hrvatskog povlašćenog "Radničkog kazališta" u Varaždinu, br. 1 od 18. lipnja 1944.

³⁶⁴ "Spisak Židova koji se sada nalaze u Varaždinu". HDA RSUP SDS, kutija 39

4. Podatci o poslijeratnom stanju

Već je rečeno da najveći broj varaždinskih Židova nije preživio holokaust (Tabl. 1). Prema podacima iz 1946. godine, broj članova Židovske zajednice u Varaždinu bio je 42.³⁶⁵

O poslijeratnom stanju i gašenju Židovske bogoštovne općine Varaždin, dragocjeni podatci proizlaze iz Izvještaja koji je 18. kolovoza 1949. Savezu jevrejskih vjeroispovjednih općina u Beogradu poslala Jevrejska vjeroispovjedna općina Čakovec. Iz tog Izvještaja doznajemo, između ostaloga, da su zbog iseljenja većeg broja preživjelih pripadnika Židovske općine Varaždin u Izrael i zbog smanjenja broja punoljetnih članova ispod deset, preživjeli članovi Židovske općine Varaždin 28. lipnja 1949. predali svoju arhivu i blagajnu Židovskoj bogoštovnoj općini u Čakovcu.³⁶⁶ U Varaždinu pak je oformljen Privremeni odbor od dvije članice, Zore Blau i Ruže Uršan, za obavljanje osnovnih poslova Općine. Poslije završetka tzv. druge alije, tj. drugog useljenja Židova u Izrael, prema Izvještaju u Varaždinu živi 10 Židova: 4 muškarca i 6 žena. Dvoje ih je starije od 60 godina, a jedno je dijete ispod 14 godina te je stoga smješteno kod rođakinje u Donjoj Stubici. Od upisanih pak se članova varaždinske Židovske općine, prema istom izvoru, drugom alijom u Izrael iselilo 7 osoba, i to 4 muška i 3 ženske (od kojih jedna iz Zagreba). Jedna osoba je odustala od useljenja u Izrael još prije dobivanja dopusnice. Upravu Židovske bogoštovne općine (Jevrejske vjeroispovjedne općine - JVO) Varaždin vodio je Pavao Štraus koji se također iselio u Izrael. Prema Izvještaju, u okolici Varaždina, zapravo u Ivancu, žive 2 Židova, a u Ludbregu 3, ali nije poznato jesu li te osobe stvarno pripadale Židovskoj bogoštovnoj općini Varaždin jer su u tim mjestima posebne općine. U Varaždinu i okolici živi desetak osoba židovskog podrijetla koje nisu pripadnici Općina.

³⁶⁵ Švob, M. o.c. Knjiga 2, str. 541

³⁶⁶ *Savez jevrejskih vjeroispovjednih opština FNRJ*, br. 3018 od 29.kolovoza 1949., Jevrejski istorijski muzej Beograd

U Izvještaju se dalje navodi da pripadnici Židovske općine Varaždin ne žele imati poseban odbor i upravu nego se hoće pripojiti njihovoj, tj. čakovečkoj općini. Tekuće će poslove ipak i dalje obavljati po njihovim uputama. Pavao Štraus, navodno je, kao predstavnik Židovske općine Varaždin i voditelj uprave, prije odlaska u Izrael u potpunom redu predao svoju dužnost, arhivu i blagajnu čakovečkoj općini. Nepokretna imovina varaždinske općine sastoji se od bivšeg hrama, dviju kuća i groblja, ali ta imovina općini nije vraćena po "našoj vlasti" i od te imovine Općina nema nikakve prihode. Glede vraćanja te imovine vodi se, prema Izvještaju, poseban postupak, o čemu je upoznat Pravni odsjek Židovske bogoštovne općine Zagreb, a sigurno i naslov (Savez JVO). Gotovina ŽBO-a Varaždin, koja iznosi 812 dinara, predana je čakovečkoj općini. Drugih pokretnina, prihoda ni izdataka ŽBO Varaždin nema.

Z a k l j u č a k

Utemeljena i organizirana u Varaždinu već 1777. godine, varaždinska se Židovska općina i sama smatrala najstarijom Općinom na tadašnjem području Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Već 1811. uspijeva od varaždinskog Gradskog poglavarstva ishoditi dopuštenje za "uselj enje" prvih 29 židovskih obitelji na područje Grada i dobiti pisanu ispravu, zvanu Dekret, o pravu naseljavanja njezinih članova u Varaždinu.

Tijekom 19. stoljeća broj židovskih stanovnika u Varaždinu stalno je rastao, tako da ih je 1900. godine zabilježeno 728, što je najveći broj od kada o njima postoji evidencija. Poslije Prvog svjetskog rata bilježi se njihov pad pa ih prema podacima iz 1921. ima samo 566 (M. Lončarić), odnosno 569 (M. Švob). Prema popisu stanovništva za 1931. godinu u Varaždinu živi 486 osoba koje se deklariraju kao Židovi. Kako za godinu 1941. nije obavljen uobičajeni popis stanovništva, za tu godinu nemamo ni službeno potvrđene podatke o broju Židova u

Varaždinu. Za godinu prije, tj. 1940., M. Švob donosi podatak o 515 osoba židovske pripadnosti. Taj blagi porast broja Židova u Varaždinu, s 486 1931. godine na 515 uoči 2. svjetskog rata, može se objasniti kao posljedica velikih emigracija Židova iz Njemačke i okupiranih zemalja, koje su počele dolaskom Hitlera na vlast već 1933.

Ako je broj žitelja židovske pripadnosti u Varaždinu 1946. godine bio 42, znači da je nacistički i ustaški holokaust preživio otprilike samo svaki deseti varaždinski Židov. I na koncu- i taj mali broj pripadnika varaždinske Židovske zajednice osuo se i odselio iz Varaždina, iseljenjem u Izrael ili odlaskom u neka druga mjesta ili čak neke druge zemlje.

Danas na tu nekada tako značajnu Zajednicu, koja je u Varaždinu postojala i djelovala više od stoljeća i pol, koja je znatno doprinijela kulturnom, gospodarskom i društvenom napretku Varaždina, a čiji je najveći broj članova nestao u nacističkim i ustaškim logorima, u pogromima i holokaustu, u Varaždinu podsjećaju još samo dva kulturno-povijesna spomenika: devastirana sinagoga i Židovsko groblje.

(Umetnuti Prilog br. 3)

(Umetnuti Tablicu br. 2)

Dražen Ernečić, viši kustos
Muzej grada Koprivnice

Židovi u Koprivnici

Prvi Židovi na području koprivničke Podravine bili su članovi obitelji Ernušt s kraja 15. i početka 16. stoljeća. Bili su ujedno i vlasnici Koprivnice. Židovi se kao «putujući trgovci» pojavljuju od početka 18. stoljeća, a u vrijeme generala Becka, polovicom istog stoljeća, kao trgovci su nabavljali odijela za krajiške vojnike. Prema povjesničaru Rudolfu Horvatu prve podatke o prisutnosti Židova u Koprivnici nalazimo u kanonskim vizitacijama. Tako se u vizitaciji od 30. lipnja 1804. godine navode podaci o „grcima“ i Židovima u gradu. U vizitaciji od 1. rujna 1810. godine biskupu Maksimilijanu Vrhovcu izvješćuje se da Koprivnica broji ukupno 1926 stanovnika, od čega 23 Židova. Godine 1847. grad broji ukupno 3270 stanovnika, od čega 47 Židova.

Prema dr. Leanderu Brozoviću (osnivaču Muzeja grada Koprivnice 1945.godine), Židovi su po doseljavanju živjeli nedaleko od Koprivnice, u blizini šume «Crna gora» na Fridmanovom bregu ili «Pri galgah», gdje je bilo gradsko stratište i kuća gradskog krvnika. Nakon Patenta o vjerskoj toleranciji 1781. godine, Židovi se počinju naseljavati na području grada, no popis gradskih stanovnika iz 1785. godine još ne potvrđuje njihovu prisutnost. Godine 1800. već su stalno naseljene četiri židovske porodice s ukupno 13 članova. Ovi su Židovi gradu plaćali 20 forinti i 20 krajcara u ime Poreza za dozvolu stanovanja na gradskom području. O statusu židovskih doseljenika i odnosu službenih vlasti govori i jedan spis koprivničkog gradskog magistrata iz prve polovice 19. stoljeća: «Zaista, ne možemo se dovoljno čuditi kojim drzovitim čelom tvrdi ovaj narod da je prije u ovoj Kraljevini slobodno boravio i trgovinu tjerao, a da nikakav namet nije plaćao, dočim je općenito poznato, da je istom prije nekoliko godina general Beck bio dozvolio i

povjerio im dobavljanje vojničke mundure, pak su se onda naselili što u Bjelovaru, što u Koprivnici. Ali makar da su tu i bili vojni dobavljači, mi ih u našoj jurisdikciji nismo nikada trpjeli toga radi, što otimlju siromašnim oporezovanim varošanima i obrtnicima (*miseris civibus contribuentibus*) različitom trgovinom (sukna, tkanine, kože, meda, sira) sredstva života, pak su se ovi tužili iz dana u dan. Odlučili smo zato na njih namet nametnuti. No, budući da štode domaćima, odlučili smo ih ne pustiti ni na tjedne ni na godišnje sajmove. Zato molimo, da se odavle odstrane, što će jedina pomoć biti vapijućem siromašnom narodu».

U cijelom nizu zakonskih odredbi koje su regulirale položaj Židova u Habsburškoj Monarhiji, Ugarskoj i Hrvatskoj od cara Josipa II. pa sve do druge polovice 19. stoljeća, tog «vremena ubrzanih zakonodavnih reformi» i konačnog izjednačavanja Židova pred zakonom, važno mjesto ima carski patent od 31. prosinca 1851. godine i prijašnja dozvola naseljavanja Židova u Hrvatskoj. Koristeći se njime Židovi dolaze u Koprivnicu većinom iz Mađarske (Gyögyes, Melek, Nagy Kanisza, Sziget, Nemes Patro, Csurgo, Berzencze, Zalaegerszek, Mocsolad, Teteny, Kaposmezö, Vasvar, Kis, Komarom), no glavnina Židova dolazi iz mjesta Schlaining iz Gradišća, ukupno 23 aškenatskih Židova. To su bili: Leopold Hirschler, Samuel Rosenberg, Marcus Schwarz, Heinrich Rosenberg, Josef Hirschler, Ignac Heinrich, Leopold Kovel Kollman, S. L. Rosenberg, Jakob Kollman, Adlof Eisenstädter, Jakob Stern, S. Hirscler, Henrich Hirschler, Vilim Eisenstädter, Albert Hirschler, Mavro Wolf, Šimun Löbl i Moša Grünwald. Došlo je i nekoliko obitelji iz Češke, Moravske i Njemačke. Tek u vrijeme Prvog svjetskog rata u Koprivnicu dolazi i nekoliko sefardskih obitelji – Albahari, Perera i Finzi.

S vremenom Židovi su naseljavali i sela koprivničke Podravine pa nekoliko obitelji nalazimo u Drnju, gdje su se prvotno naselili (ulica Židovaroš), Đelekovcu, Goli, Koprivničkom Ivancu, Legradu, Novigradu Podravskom, Peterancu i Sokolovcu. Naredbom bana Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Pavla Raucha, od 31. ožujka 1908. godine uređuje se opseg izraelitskih bogoštovnih općina te su mogle postojati 32 bogoštovne općine. Izraelitsku bogoštovnu općinu Koprivnica činili su Grad Koprivnica, Upravni kotar Koprivnica, Upravna općina

Molve upravnoga kotara Đurđevac i Upravna općina Virje upravnoga kotara Đurđevac.

Prema Miestopisnom rječniku V. Sabljara iz 1866. godine u Koprivnici postoji mjesto molitve (molnica, bogomolja) za Židove. Tada još nema izgrađenih javnih zgrada sinagoga već su to mjesta pri židovskim zajednicama.

O gradnji sinagoge u Koprivnici govori javni natječaj za arhitektonsko rješenje, no i niz dopisa izraelitičke obćine gradskom poglavarstvu Koprivnice otkriva kako je došlo do gradnje sinagoge. Iz zapisnika jedne sjednice poglavarstva, održane 8. ožujka 1870., vidi se da je Salamon Deutsch, trgovac i predstojnik izraelitičke vjerezakonske obćine, predložio osnovu o gradnji izraelitičke bogomolje. U dokumentu stoji kako osnova pokazuje ukusnu i liepu gradju, koja će poliepsati grad, čim je u svrhu vjerezakonske obćine izraelitičke – koje su žitelji ravni ostalim žiteljom ovog grada. To se istim ustupljuje malo zemljište u ovom gradu na piaci bana Jelačića medju kućom g. Stjepana Semeraja i Andrije Zidarića i to bezplatno dati i odstupiti, tako ipak da će biti držana rušena izraelitička obćina iza pramaletja tri mjeseca prije nego će začeti gradivo za podizanje ote Bogomolje – koja će se morati točno po predloženoj i odobrenoj osnovi izvjesti i podići. Budući da su nacrti bili izrađeni, iz ovog je dokumenta vidljivo da se u dogovoru Židovske općine i Gradskog poglavarstva tražio teren u gradu gdje će se podići nova zgrada sinagoge. Do gradnje ipak nije došlo na Trgu Jelačića već u današnjoj Svilarskoj ulici, uz mjesto stare bogomolje. Kako bi prikupila dovoljna novčana sredstva, Židovska je općina uz dozvolu Kraljevske vlade i Gradskog poglavarstva pristupila objavi prodaje 200 građevnih dionica s rokom otplate 20 godina.

Godina	1857	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1940
	119	383	398	382	447	369	339	358

Tabela 1. Broj Židova u Koprivnici prema popisima stanovništva.

O dobroj organiziranosti, djelovanju i zajedništvu koprivničkih Židova govori cijeli niz pravila koja su regulirala odnose unutar židovske općine i više društava, ali i djelovanje prema zajednici u cijelosti.

Prva pravila koprivničke židovske općine tiskana su i objavljena 1879. godine na njemačkom jeziku. U sklopu zakonskih reformi i dopuna o položaju Židova u Hrvatskoj, koprivnička izraelitička bogoštovna općina uputila je 27. studenog 1886. godine Kr. hrv. slav. dalm. Vladi, Odjelu za bogoštovlje i nastavu u Zagreb, predstavku kojom je zamolila potvrdu svojih promijenjenih i novoizrađenih pravila. Odobrenje Kr. vlade o uporabi pravila od 15. siječnja primio je predsjednik koprivničke izraelitičke bogoštovne općine, Hirschl, 27. siječnja 1887. godine. Pravila izraelitske bogoštovne općine u Koprivnici tiskana su na hrvatskom jeziku 1910. godine.

Koprivnička židovska zajednica usvojila je 1907. godine Pravila Chevre – Kadiše, društva koje je brinulo o njegovanju siromašnih bolesnih članova, podupiranju siromašnih, a u velikom dijelu i o sahranama mrtvih Židova. Iz 1907. godine potječu i Pravila izraelitičkog gospojinskog društva u Koprivnici. Nova Pravila jevrejskog dobrotvornog gospojinskog društva u Koprivnici prihvaćena su 1932. godine. Ovo društvo imalo je zadaću u vrijeme krize materijalno i moralno potpomagati siromahe, a posebno siromašne Židovke. Da je društvo bilo aktivno, pokazuje i podatak da su na skupštini 1938. godine pravila izmijenjena i dopunjena u skladu s novim potrebama – dodjeljivanje stipendija siromašnim učenicima. Prema dr. Leanderu Brozoviću u Koprivnici je djelovalo i Židovsko omladinsko društvo Hathia, osnovano 1918. te Cionistička organizacija, osnovana 1913. godine.

Iz redova koprivničkih Židova niz je intelektualaca koji su bili izuzetno društveno angažirani u više kulturnih društava. Ovdje navodimo dio njihovih aktivnosti. U Hrvatskom pjevačkom društvu Podravec veliki trag u radu društva ostavio je Leon Wolfensohn, kantor koprivničke židovske općine. Josip Milhofer jedan je od osnivača Planinarskog društva «Bilo» u Koprivnici. Članovi «Hrvatskog sokola» bili su arhitekt Slavko Löwy i Milan Švarc. Profesor u gimnaziji, Ivica Hiršl, osnivač je dramske sekcije u Klubu akademičara, a uz dr. Branka Švarca,

pravnik, bio je koprivnički gradonačelnik tridesetih godina prošlog stoljeća. U okviru dramske sekcije Akademičara važnu ulogu imao je dr. Željko Selinger, glumac, redatelj, pisac i aktivni član Planinarskog društva.

O značaju i investiranju židovskog kapitala u gospodarstvo najbolje govore podaci o osnivanju i radu dviju najvećih koprivničkih tvornica u prvoj polovici 20. stoljeća. To su Tvornica Danica d.d. (s kasnije pokrenutom Tvornicom šarafa) i Tvornica ulja koje su imale veliki značaj u prvobitnoj industrijalizaciji grada i regije.

Danica d.d. za kemičke proizvode bila je najveće mađarsko akcionarsko društvo na području Balkana. Godine 1893. podiglo je prvu balkansku rafineriju kod Bosanskog Broda i raspolagalo je dioničkom glavnicom od tri milijuna kruna. Početkom 20. stoljeća dioničari su odlučili podignuti i tvornicu superfosfata i sumporne kiseline. U potrazi za najpovoljnijom lokacijom pomišljalo se je u prvo vrijeme na Karlovac ili Zagreb. No, vjerojatno preko dr. Ljudevita Schwarz, koji je do 1906. bio unionistički zastupnik Koprivnice u Hrvatskom saboru, počela je Danica pregovarati sa zastupstvom grada Koprivnice o smještaju kemijske tvornice na njenom području. Koprivničko gradsko zastupstvo je inicijativom gradonačelnika Josipa Vargovića ponudilo izvanredno povoljne uvjete. Ugovor o gradnji tvornice potpisan je 24. veljače 1907. godine. Do Prvog svjetskog rata tu je radilo četiri stotine radnika i službenika. U Koprivnici je tih godina poslovalo oko dvije stotine obrtničkih i trgovačkih radnji, a podaci pokazuju da ih je oko 50% otvoreno poslije 1907./08., dakle s otvorenjem tvornice Danica. Tvornica je rashodovana 1937. godine.

Tvornica ulja u Koprivnici osnovana je 3. listopada 1917. godine židovskim kapitalom. Prvu upravu sačinjavali su Ljudevit i Emanuel Braun te Ludwig Hann. Oko 1925. godine koprivnička uljara bila je jedna od najvećih tvornica u zemlji, a u opasnoj konkurenciji s Prvom hrvatskom tvornicom ulja u Zagrebu. To je naposljetku i 1937. godine dovelo do naprasnog gašenja tvornice, iste godine kada i Danice d.d.

Prema dr. Krešimiru Švarcu, poslije prve generacije doseljenih Židova, koji su većinom bili trgovci pa su gotovo sve trgovine u gradu i većim selima držali

Židovi, počinju se baviti i prvom manufakturnom proizvodnjom. Među značajnim bile su Tvornica soda vode Löwy 1900., ugljenokop Lepavina O. i A. Švarc 1905., Tvornica umjetnog leda M. Gross 1916., eksploatacija šljunka kod Botova Singer 1912. godine te Danica i Tvornica ulja. Prema istom u Koprivnici su djelovale sljedeće radnje: trgovine mješovitom robom - Sidonija Hirshchl, Artur i David Kollman, Milan Scheyer, Josip Scheyer, Milan Reich, Leo Hirschl, Paula i Ernest Pichler, Hupert Šimun, Mici i Olga Hirschl, Franz Hirschl; trgovine tekstilom – Žaki Rosenberger, Salamon Albahari, Mosko Perera, Šandor i David Rosenberger, Ginsberger; trgovina cipela – Geza Hirschl; trgovina odijela – Aurel i Rudolf Švarc, Cifo Švarc; kožara – Sternfeld, Teodor Weiss; nakupci – Dudo Finzi, Josip Fusch; špedicija: Milan Reich; željezara – Dušan Marić; građevni materijal – Oto Kollmann; vinarija – Hugo Heinrich; staklana – David Löwy; proizvodnja likera – Fischer, Worthmann; bojadisaona tekstila – Willi Grünwald, limarija – Žaki Švarc; mesar – Vilko Handler; proizvodnja soda vode – Löwy; kavana – Mundi Graf; hotel – «Križ» Ignaz Tauss, hotel «Car» Samuel i kasnije Milan Švarc; gostiona – A. Eisenstädter.

Židovska sudbina u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu bila je ista kao i sudbina europskih Židova u zemljama koje su bile pod utjecajem Njemačke ili od nje okupirane. U Hrvatskoj odmah po proglašenju NDH ustaški režim počinje donositi niz poznatih zakonskih odredbi u cilju rješavanja «židovskog pitanja», primjerice već 17. travnja donesena je "Zakonska odrednica za obranu naroda i države". Prema dr. Krešimiru Švarcu, predsjedniku Židovske općine Koprivnice, vjerojatno na temelju toga Zakona, uslijedila su u Koprivnici prva hapšenja i to trojice Židova, bez posebnog razloga ili "krivnje", kao prva mjera njihova zastrašivanja u gradu. Bili su to: Ivica Hiršl, gimnazijski profesor francuskog jezika i književnosti i gradonačelnik Koprivnice 1939./40., zatim dr. Željko Sellinger, liječnik, vrlo istaknuti židovski intelektualac u kulturnom, društvenom i sportskom životu Koprivnice. Obojica su za nekoliko dana, neutvrđenog datuma, streljani. Treći uhapšenik bio je Milan Reich, gospodarstvenik, ugledni i vrlo aktivni funkcionar Židovske općine, otpremljen nakon nekog vremena u Staru Gradišku, gdje je ubijen. Bile su to prve žrtve "novoga poretka". Već 18. travnja donesena je "Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske

narodne imovine", na temelju koje su sve židovske trgovine i tvrtke, morale biti posebno označene upadljivim tablama žute boje s natpisom "Židovska tvrtka". Uslijedilo je potom donošenje "Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti" i "Zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda", te "Odredbe o državljanstvu".

Logor "Danica" bio je prvi logor osnovan u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Postojao je od 15. travnja 1941. do 1. rujna 1942. godine, a kroz to razdoblje imao je obilježja sabirnog, radnog i koncentracijskog logora. Nalazio se 3 km od Koprivnice, u objektima prijeratne tvornice kemijskih proizvoda "Danica", prema kojoj je i dobio ime. Logor je osnovao, na dan povratka Ante Pavelića u Zagreb, MUP NDH koji ga je i financirao. U logor "Danicu" upućivani su mnogi "nepoćudni elementi" iz više od polovice kotareva NDH. Nakon kraćeg zadržavanja upućivani su u druge logore gdje su većinom izgubili život. Procjenjuje se da je kroz logor "Danica" prošlo do 5600 logoraša, među kojima je bilo oko 90 % muškaraca, 9 % žena i 1 % djece. Najviše je bilo Srba, nešto više od 3000, zatim Hrvata oko 1000, te preko 600 Židova i oko 400 Roma. Od ukupnog broja, više od 3000 interniraca je stradalo, većina u drugim logorima, prvenstveno u Jadovnu, Jasenovcu i St. Gradiški, dok ih je oko 500 pušteno na slobodu. Za sada osnovni podaci postoje za nešto više od 3500 logoraša.

Prvi pojedinačni logoraši smještaju se u logor 18. travnja, a potkraj mjeseca stižu i prve veće grupe. Tako je već 4. svibnja 1941. u logoru Danica bilo 763, a 15. srpnja 2656 logoraša. Broj ustaških stražara se od 67 u travnju do sredine srpnja popeo na više od 100. Od prosinca 1941. logoraši muškarci upućuju se uglavnom u logor Jasenovac, žene i djeca u logor St. Gradišku, a tek se pojedinci i manje grupe puštaju na slobodu.

Židovi su, zbog tada aktualnih ustaških rasnih zakona, upućivani u logor gotovo bez iznimaka. Martin Nemeč, ustaški povjerenik Glavnog ustaškog stana za grad i kotar Koprivnicu, sa svojim je pristašama dosljedno provodio rasne zakone - Židovima je bilo zabranjeno svako kretanje od 19 do 7 sati, ulazak u gradski park i nežidovske lokale. Uveden je prisilan rad prema kome su morali čistiti gradske ulice,

a umjesto košenja trave čupali su je rukama. U skladu s Pavelićevom naredbom, isključeni su iz gospodarskog, kulturnog i javnog života grada, dok je djeci zabranjeno pohađati škole.

Od svibnja mjeseca Židovi u gradu moraju nositi vidljivu židovsku oznaku. Znakovi su izrađivani u Zagrebu pa su uz posredovanje zagrebačke židovske općine slani u mjesta i gradove po Hrvatskoj. U Koprivnicu je stiglo 208 oznaka, a cijena po komadu je bila 5, u nekim mjestima do 20 dinara. Kako obilježavanje Židova nije bilo propisano jedinstveno u čitavoj NDH, Ustaški logor u Koprivnici odredio je i proizveo platnene žute trake s natpisom ŽIDOV, koji je svaki Židov stariji od 14 godina izvan stana ili kuće morao nositi na rukavu lijeve ruke. Kako bi, međutim, to obilježavanje bilo što uočljivije, uskoro je Ustaški logor povukao trake, i zamijenio ih parom platnenih "krpica" veličine cca 15 x 10 cm, žute boje s velikim slovom Ž i Davidovom zvijezdom. Jedna takva krpica morala se pričvrstiti na prednjoj strani tijela, na prsima, a druga straga, na leđima. Početkom srpnja povukli su i te oznake i zamijenili ih metalnim, žutim kopčama, bedževima promjera cca 8 cm, s velikim slovom Ž.

U Koprivnici je židovska zajednica nestala u jednoj noći, s 22. na 23. srpnja 1941. godine odlukom ustaškog logornika Pižete, kada su kamionima u logor Danicu deportirani gotovo svi koprivnički Židovi - muškarci, žene, starci, djeca, dakle bez obzira na dob, spol i zanimanje. Prema podacima deportirano je ukupno 252 Židova s područja kotara Koprivnica, od čega prema popisu koji je ostavio dr. Leander Brozović 214 iz grada Koprivnice. Deset Židova iz grada nije bilo deportirano zbog mješovitih brakova, troje su bili u njemačkom ratnom zarobljeništvu, a njih 19 preživjeli su spasivši se iz logora na razne načine.

Na kraju treba istaknuti da su se koprivnički i podravski Židovi, pod stalnim prijetnjama progona, uključivali i sudjelovali u partizanskom pokretu sve do kraja Drugog svjetskog rata.

Literatura:

1. Zbirka novinskih tjednika, Muzej grada Koprivnice
2. Mirjana Gross, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1985.
3. Krešimir Švarc, Prilozi za povijest koprivničkih Židova, Podravski zbornik 17, Koprivnica, 1991.
4. Mira Kolar Dimitrijević, Koprivnička tvornica „Danica“ do 1937. godine, Podravski zbornik 21, Koprivnica, 1996.
4. Ivo Goldstein, Holokaust u Zagrebu, Zagreb, 2001.
5. Željko Krušelj, U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma, Koprivnica, 2001.
6. Židovi u Koprivnici, katalog izložbe, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 2005.

Izvori:

1. Državni arhiv u Varaždinu, Fond Gradsko poglavarstvo Koprivnice 1850. – 1918. / Poglavarstvo grada Koprivnice 1918. – 1941.
2. Matična knjiga rođenih Židova, Koprivnica, 1851. – 1882.
3. Matične knjige vjenčanih Židova, Koprivnica, 28. 4. 1851. – 10. 12. 1878., 10. 2. 1879. – 27. 2. 1901.
4. Matične knjige umrlih Židova, Koprivnica, 13. 1. 1879. – 11. 8. 1898., 31. 8. 1898. – 5. 12. 1908.

Milivoj Dretar, prof.

Osnovna škola „Petar Zrinski“ Jalžabet

mdretar@net.hr

Antisemitizam i Holokaust u Ludbregu

SAŽETAK

Autor u ovom prikazu daje osvrt na predratnu židovsku zajednicu koja je egzistirala na prostoru Ludbreške Podravine. Od ukupno tridesetak registriranih zajednica u Hrvatskoj uoči Drugog svjetskog rata, Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg zauzimala je posljednje mjesto po broju članova. Kontinuirano iseljavanje u veće gradove, asimilacija i smanjen natalitet u ludbreškoj židovskoj zajednici, učinili su da je kroz gotovo stoljeće postojanja ta etnička manjina bila pred demografskim kolapsom. Iako antisemitizam nikad nije bio jače izražen, tijekom 19. i 20. stoljeća zabilježeno je nekoliko antisemitskih ispada. Drugi svjetski rat i holokaust uništili su ovu općinu do temelja, u fašističkim progonima je nestalo oko 90% članova. Najviše ludbreških Židova je ubijeno u kompleksu logora Jasenovac, ali i na drugim masovnim stratištima. U Ludbreg se 1945. vratio neznatan broj Židova – samo jedna četveročlana obitelj Weinrebe te nekoliko pojedinaca. Neki su od njih kasnije uključeni u alije prema Izraelu. Zahvaljujući projektu „Židovi u Ludbreškoj Podravini“ (2004. – 2007.), danas su nam neki dijelovi njihove povijesti ili kulturne baštine ipak poznatiji, a Ludbreg se može podičiti činjenicom da pripada među rijetke gradove u Hrvatskoj koji imaju svoju monografiju o lokalnoj židovskoj zajednici.

Ključne riječi: Ludbreg, Židovi, Podravina, antisemitizam, holokaust, logori

Kronologija Židova u ludbreškoj Podravini

- 1768. prvo spominjanje Židova iz Recnitza koji su platili taksu na sajmu u Ludbregu
- 1800. u Ludbregu žive dvije židovske obitelji, Samuela Brajera i Hersl-Brajer
- 1811. u Ludbregu rođen znameniti pisac i publicist Eduard Breier
- 1847. spominje se ludbreški Židov Josef Deutsch i njegova obitelj
- 1851. prvi upisi ludbreških Židova u matične knjige Izraelitičke općine Koprivnica
- 1860-te doseljava obitelj Scheyer iz Schlaininga
- 1880. na području ludbreškog kotara popisano 244 Židova
- 1881. osnovana Izraelitička bogoštovna občina Ludbreg
- 1885. u Ludbregu prvi rabin Leopold Fleischman, osnovano židovsko groblje
- 1892. osnovana “Ludbreška dionička štedionica” u vlasništvu obitelji Scheyer
- 1895. izgrađena sinagoga u Ludbregu
- 1900. u Ludbregu i okolici živi najveći broj Židova - 265
- 1903. Drugi narodni pokret – napadi na ludbreške Židove i sinagogu
- 1906. osnovana “Banka i štedionica, d.d.”, direktor Ignac Gross
- 1917. antisemitski ispad u Ludbregu
- 1918. osnovano Cionističko udruženje “Agudat Cijon“
- 1931. s radom započelo Jevrejsko gospojinsko dobrotvorno društvo
- 1936. grupa građana provodi bojkot židovskih trgovina u Ludbregu

- 1941. progoni Židova, pljačka židovskih trgovina i kuća
- 1942. odvođenje Židova u logor Jasenovac, devastacija sinagoge
- 1944. posljednje ludbreške Židovke deportirane u logore
- 1945. povratak preživjelih Židova u Ludbreg
- 1947. zemljište sa ostacima sinagoge prodano privatnoj osobi
- 1998. posljednja Židovka pokopana na židovskom groblju u Ludbregu

Doseljavanje Židova u Ludbrešku Podravinu

Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg osnovana je 1881. godine osamostaljenjem od koprivničke općine. Matične knjige, vođene od lokalnih rabina, mogu posvjedočiti da je prostor Ludbreške Podravine postao zanimljivo imigracijsko odredište još sredinom 19. stoljeća. Ludbreški posjed tada se nalazio u rukama bogate mađarske kneževske obitelji Batthyany-Strattman kojoj je obiteljsko sjelo bilo u gradišćanskom Körmenu. Gradišće je u to vrijeme bilo gusto naseljeno Židovima koji su najprije obilazili sajmove sjeverozapadne Hrvatske, a kroz vrijeme se dugoročno naseljavali. Knezovi Batthyany poticali su useljavanje Židova – ludbreški kraj u to je vrijeme bio izrazito agrarne autarkične proizvodnje, a osim velikaških ili crkvenih veleposjeda, prevladavali su mali seljački posjedi. Upravo dolaskom Židova počinje gospodarski razvoj ludbreškog kraja – Židovi preuzimaju rijetke postojeće trgovine te otvaraju nove u svim većim selima. Uskoro osnivaju i prve bankarske ustanove. Židovski kapital ušao je u lokalne mlinove, ciglane, pecare žeste, obrtničke radnje, rudnike, ugostiteljstvo.

Prvi popisani Židovi u Ludbregu bili su članovi obitelji Samuela Brajera i Hirschl-Breiera čije se prisutnost može pratiti još od 1800. prema evidencijama tolerancijske takse. Tada je u Ludbregu živjelo ukupno 9 Židova. Jedna druga obitelj, Deutsch, spominje se i u evidencijama tolerancijskih taksi Križevačke

županije 1847. godine. Deutschovi su plaćali tolerancijsku pristojbu magistratu i bili oslobođeni podavanja Crkvi. Iste godine, u obližnjem se selu Križovljan spominje i peteročlana židovska obitelj Tausig. Prva židovska djeca u ludbreškom kraju, a zabilježena u matičnim knjigama, rodila su se 1851. godine u selima Veliki Bukovec i Kapela Podravska. Židovi su na ludbreško područje najviše dolazili iz susjednih mađarskih županija Zala, Vas, Somogy, Moson te iz Gradišća, ali i iz većih državnih centara poput Beča, Budimpešte, Bratislave. Od gradova iz kojih je najviše Židova u Ludbreškoj Podravini, spominje se manje gradišćansko mjesto Schlaining. Iz tog gradića podrijetlo je vuklo desetak obitelji, među njima Rosenberger, Scheyer, Weinrebe. Osim Schlaininga spominju se još mađarski gradovi Nagyatad, Szombathely, Zajk, Nagykanisza, Keszthely, Czurgo. Najviše je Židova u Ludbreškoj Podravini popisano u razdoblju 1880. – 1910., nakon čega počinje njihovo jače iseljavanje, najprije prema Austriji i Mađarskoj koje su se osamostalile nakon raspada Austro-Ugarske po svršetku Prvog svjetskog rata (1918.), a zatim u Zagreb, Varaždin i ostale veće hrvatske gradove.

Broj Židova u Ludbregu prema popisima stanovništva

Godina popisa	1857.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1940.
Broj Židova	20	244	263	265	203	72	60	82

Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg

Stiješnjena između mnogo većih i starijih židovskih općina u Varaždinu, Koprivnici, Čakovcu i Križevcima, Izraelitička bogoštovna općina Ludbreg formalno se osamostalila 1881. godine. Odmah je počela potraga za zemljištem za sinagogu, za rabinom, mjestom za židovsko groblje. Iako najmanja u Hrvatskoj,

ludbreška općina vodila je bogat kulturni i vjerski život sve do uništenja u Drugom svjetskom ratu.

U literaturi se često navodi da je 1890. godina osnivanja židovskog groblja u Ludbregu, iako su prema matičnoj knjizi umrlih, pokopi Židova započeli i prije. Prvi pokop na ludbreškom židovskom groblju bio je već 1886., a vodio ga je novopridošli rabin Leopold Fleischman. Do 1941. godine na ludbreškom židovskom groblju je pokopano više od stotinjak osoba. Kasnije tu seli i gradsko groblje, a židovsko opstaje kao jedan dio u jugozapadnom kutu. Od brojnih nadgrobnih spomenika, do današnjih je dana preostalo njih tridesetak. Natpisi na njima su na njemačkom, hrvatskom i hebrejskom jeziku. Ističe se i lijepa grobna kapela obitelji Scheyer izgrađena početkom 20. stoljeća. Odlukom Ministarstva kulture u svibnju 2007. godine, židovsko groblje u Ludbregu je stavljeno pod zaštitu Ministarstva kao preventivno zaštićeno kulturno dobro.

Ludbreška sinagoga pripada tipu sinagoga-kuća, radilo se o adaptiranom stambenom objektu, običnoj prizemnici koja se nalazila nedaleko od glavnog gradskog trga, u prolazu prema rijeci Bednji. Uz sinagogu se nalazilo rabinov stan i popratne prostorije te skladni park okružen ogradom. Nije bila ukrašena značajnijim znakovima židovstva, tek je unutrašnjost dvorane za bogoslužje govorila o namjeni tog prostora. Iz rijetkih opisa saznaje se da su tu bile skupocjene zavjese, nekoliko srebrnih predmeta i obrednog posuđa, a na južnoj strani aron ha-kodeš, ormar sa svicima Tore. Ispočetka su namješteni rabini u Ludbregu boravili kratko, godinu-dvije, nakon čega bi odlazili u veće zajednice. Najduže se zadržao posljednji rabin Josef Leopold Deutsch (1870.-1942.) koji je u Ludbregu boravio punih četrdeset godina.

Stalnim radom i napretkom, Židovi postaju sve imućniji i ugledniji u društvu. Posebno se to odnosilo na pomaganje raznih dobrotvornih društava i udruga od opće koristi. Tako se Židovi nalaze na popisima utemeljitelja Ludbreškog vatogasnog zbora (osnovanog 1869.), DVD-a Veliki i Mali Bukovec (1887.) i Donji Martijanec (1898.), Kulturno-prosvjetnog društva (1922.), Pučke knjižnice i

čitaonice (1904.), NK „Podravina“, Salonskog orkestra, Hrvatskog pjevačkog društva „Podravina“, Teniskog kluba. Ne zaboravljajući svoju povijest i kulturu, sudjeluju i u radu svojih organizacija – Chewre Kadische, društva za pomoć pri pokopu, bolesnim, nemoćnim i udovima; Jevrejskom gospojinskom društvu (za pomoć djevojkama, mladeži i djeci) te cionističkom društvu Agudat Cijon (osnovano 1918.). Skupljao se i novac za otkup zemlje u tadašnjoj Palestini. Bilo je i sudjelovanja u političkim organizacijama, početka u popularnim pravašima, a kasnije i među radićevcima.

Najbolji prikaz svakodnevnog predratnog života u Ludbregu dala je Josefina Dominko, rođena Gross (1920.-1998.) koja se rodila u imućnoj obitelji bankara Ignaca Grosa. O svom djetinjstvu je ispričala *“Otac je imao veliki vinograd u blizini izvora slane vode u koji je odlazio svaki dan, od proljeća do jeseni, nakon obavljena posla u banci. U vinogradu mu je pomagao unajmljeni vincilir. Mama se bavila kućanskim poslovima. Imali smo vrt iza kuće u kojem je bilo zasađeno povrće i voće jer se tada nije moglo sve kupiti kao danas. U vrtu su rasle i lubenice, dinje i ribizli i s tim je bilo puno posla. Imali smo i kućnu pomoćnicu, a dolazila je još jedna žena koja se bavila pranjem rublja. Rublje se pralo uz pomoć pepela koji je zamjenjivao deterđent, sve se je opkuhavalu u velikom kotlu, a nakon toga ispiralo na obali Bednje. Bednja je tada bila čista, po cijelo ljeto smo se znali kupati, a ja sam se tamo naučila plivati. Braća su imala čamac kojim smo se vozili po Bednji. Kasnije smo znali krasti kukuruz i ispeći ga uz obalu. Kuhanjem se bavila mama. Jako je dobro kuhala, a bila je poznata po krafnama koje smo dijelili i susjedima. Kako je mama bila odgojena u katoličkom duhu, jer joj je majka vrlo rano umrla, u kući su se slavili i židovski i katolički blagdani. Za šabat se pekao begle - kruh sa makom, a za Pesah se pravio maces koji se nabavljao preko Općine, a potjecao je iz Osijeka. Imao je i puno bolji okus, nego ovi današnji. Za Božić su obavezne bile orehnjača, makovnjača i torta. Za židovske blagdane se brinuo rabin Deutsch koji je stanovao u dvosobnom stanu uz templ. U slobodno vrijeme radio je na opsežnom jugoslavensko-hebrejskom rječniku koji je trebao biti prvi takve vrste, no nije ga uspio dovršiti. Stariji su za Jom kipur postili, ali mi djeca se nismo toga držali. Muška djeca su pohađala više škole, no djevojkama to baš nije bilo omogućeno. One*

su spremene za bračne dužnosti. Iako sam bila dobar đak i u pučkoj i u građanskoj školi, nisam mogla dalje na školovanje i to mi je bilo krivo. Djeca su bila obavezna pohađati satove vjeronauka, a učio se i hebrejski. Kako je naša kuća bila susjedna od župnikove, župnik Crnković me često znao pozvati da ostanem na satovima katoličkog vjeronauka pa sam neke odgovore znala bolje, nego katolička djeca. U Ludbregu je živjelo oko 25 židovskih obitelji, no nisu se sve baš čvrsto držale skupa, na primjer, Weissovi su rado kartali sa drugim obiteljima. U Ludbregu nije bilo izraženog antisemitizma, pričalo se o nekim davnim izgredima, a samo se jedna obitelj ispoljavala antižidovski – to je bio neki Kramarić koji se htio dočepati bogate Weinrebeove trgovine...” Josefina Dominko je preživjela rat, no u ustaškim progonima su stradali njen otac, majka i troje braće.

Antisemitizam u Ludbregu

Antisemitizam je bio prisutan u povijesti gotovo svih država, a vrhunac mu je bio u srednjem vijeku u Srednjoj Europi. Iz antisemitizma se rodio i Holokaust – sinonim za najveće progone i stradanja u ljudskoj povijesti. Duže je vrijeme i Trojedna Kraljevina (Hrvatska) bila vrlo osjetljiva po pitanju židovskog stanovništva. Konzervativni plemićki Sabor nije dozvoljavao naseljavanje Židova i protestanata u hrvatske zemlje. Na Židove se gledalo kao na antikršćanski i antihrvatski element koji može ugroziti hrvatsko pučanstvo. U toku 19. stoljeća dogodilo se nekoliko većih antisemitskih izgreda na prostoru cijele Hrvatske. Židove su posvuda doživljavali kao mrske trgovce, ćifute, neznalice hrvatskog jezika, čudne smutljivce, lihvaru, ljenčine, antinarodno orijentirane.

Jedan antisemitski ispad može se iščitati iz sljedećeg događaja: 29.1.1887. na sjednici školskog odbora ludbreške škole zaključeno je da se Izraelitičkoj bogoštovnoj općini koja je molila da joj se ustupi jedna soba u školskoj zgradi gdje bi se vjerski podučavalo djecu dotične sljedbe, ne udovolji molbi zbog razloga da škola treba prostoriju za pisarnu, zbornicu, spremanje raznih učila, za proširenje školskog prostora. Nadalje, tumači se da se židovska djeca mogu u četvrtak i nedjelju podučavati u školskim prostorijama, a završetak odgovora glasi: “...što se

obćinstvo tome protivi jer ova je škola za katoličku mladež podignuta pa se ne može gledati da se u toj zgradi, vjeri i narodnosti hrvatskoj, protivan duh širi...“

U ljeto 1903. izbija nova protumađaronska pobuna. Iako je narodni pokret prvenstveno bio usmjeren protiv vladavine bana Khuen-Hédervàrya i mađarona, na meti su se ponovo našli Židovi. Tada su se Židovi većinom smatrali Mađarima, koristili su se mađarskim jezikom i postupali kao mađarski kapitalisti. Ujedno su podržavali Khuenovu vlast zbog čega su napadani od demonstiranata: *“Noću od 14. na 15. svibnja 1903. polupani su prozori pristaše narodne stranke, sitničara i birtaša Lauša u Čukovcu...”* U jeku velikih nemira na prostoru sjeverozapadne Hrvatske, u noći 21/22. 6. 1903. masa ljudi od oko 200 seljaka, naoružanih teškim kolcima, navalila je na Ludbreg. Pobunjenici su napali i devastirali gotovo sve javne zgrade: *“...na poštanskom uredu svi prozori i šalupe razlupane, a uredovni grb i listovna uložnica otkinuti i razneseni... na kotarskom sudu takvom su groznom žestinom razlupani prozori i kapke da su doprozornjaci rastrgani popadali po cijeloj sudnici, a kamenja ima u njoj mnogo... na kneževskom gradu razizemno gdje stanuje vlastelinski nadšumar Müller, polupani su svi prozori i kapke...”* No najveće štete doživjeli su ludbreški Židovi. Razbijeni su prozori i vrata gostionice “K crnom orlu” Dragutina Klausera, prozor trgovca Samuela Weinrebea, trgovcu Samuelu Scheyeru svijena su teška željezna vrata, a unutarnja stakla su popucala, Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata, prozori i kapci, kao i trgovcu Hinku Hirschsohnu kojemu je još porazbacana i pokradena sva roba u dućanu. Dućan Alberta Scheyera je devastiran i orobljen, a kuća užasno oštećena. Uništeni su i prozori blagajnika štedionice Ignaca Grossa te trgovca Samuela Rosenbergera. Najteže je prošao Vilim Scheyer: *“...Užasno je upravo doći u štedionu. Unutra je sve devastirano, knjige i pokućstvo opaljeno, jer su zlikovci htjeli sve knjige ispaliti – podmetnuvši vatru nakon devastacije koja je ali za vremena po momčadi trgovca Vilima Scheyera opažena i uz pomoć dvojice vatrogasaca utrnuta. Zlikovci su vidljivo htjeli provaliti i u blagajnu, jer su jednu i ručku otrgnuli, ali jim to ipak za rukom pošlo nije. Groza gledaoca hvata kada motri kako su devastirani prozori i doprozornjaci trgovca Vilima Scheyera kojemu su i zavjese potrgane i otete. Kamenje teško leži po sobama i krevetima. Ovome su provalili čak i u podrum, ispustili vino, ulje, petrolej*

*i rakiju te uništiti i mast...” Mirko Weinrebe u svom pismu navodi da su se Scheyerovi u toku napada najprije sklonili na svojem vrtu, a kasnije kod svog prijatelja župnika Bočkaja koji je bio dioničar štedionice. Napad nije zaobišao ni sinagogu u kojoj je zatečen rabin Deutsch. Nije mu se ništa dogodilo – naređeno mu je da pregazi Bednju i sakrije se na “svinjskoj gmajni” gdje će biti siguran. U izvještaju je zabilježeno da su svi prozori na kući Izraelitičke općine te bogomolje potpuno razbijeni. Dolaskom oružnika u ludbreški kraj, Židovi su odahnuli. 3.7.1903. kotarski upravitelj iz Ludbrega javlja da među žiteljstvom sela Hrženica još uvijek vlada uzbuđenost: *povod tome pako bi imao biti tamošnji Izraeličan, trgovac Herman Pollak koji navodno u svom gnjevu rad zbivših se nedavnih izgredah u Ludbregu, svojim osornim ponašanjem tamošnji narod upravo izaziva. Tako je on primjerice nedavna kadno je Hrženicom prolazila vojnička ophodnja okuražen time, tamošnje žiteljstvo, koje je prolazeću ophodnju motrilo – naprosto grdio i huljio kojekakovimi pogrđnim riječima i psovkami. Zbog toga su kolale glasine da će mu se žitelji Hrženice osvetiti.**

Iste godine Ludbreški vatrogasni zbor skida s položaja predsjednika Samuela Scheyera pod izgovorom da nije sazivao sjednice glavne skupštine te je tako propuštena proslava tridesete obljetnice društva. Pravi razlog smjene vodstva su bili unutarnji sukobi u vatrogasnom društvu. U Svetom Đurđu došlo je do tužbe protiv seoskog gostioničara Markusa Mitzkya zbog navodnog ometanja katoličkog bogoslužja. Naime, gostionica se nalazila preko puta crkve sv. Jurja pa su se pijanke s glazbom čule u toku crkvenog bogoslužja. Župnik Stjepan Horvat o tome izvještava kotarskog predstojnika: *“Tužitelji su sami krivi što u selu imamo židovsku krčmu. Prije dvanaest godina oni su Mitzkyu više poklonili, nego prodali seosko zemljište. Ja lično nisam čuo buku za vrijeme obreda, ali da se iz krčme širi nemoral, to je istina.”* Markus Mitzky tom je prilikom bio oglobljen je sa dvije krune. U toku rata događali su se izdvojeni antisemitski ispadi poput onog zabilježenog u glasilu “Židovu” iz 1917. pod nazivom “Sličica s požara”: *“U Ludbregu porodio se požar u drvarnici kotarske oblasti. Kada je požar zahvatio susjednu kuću, vlasništvo Židova, dobacio je zapovjednik vatrogasaca jednom*

vatrogascu ove riječi: Neka gori židovsko! Zaista krasan primjer pri vršenju gesla vatrogasaca: Bogu na čast – bližnjemu na spas!”

U toku Prvog svjetskog rata Židovi su se uključili u vojsku Austro-Ugarske. Siromašni Židovi našli su se na bojišnici, no neki, poput Ludviga Lauscha, ratom su se i okoristili. U doba opće nestašice hrane i robe široke potrošnje, pojedinci su preko noći mogli steći ogroman imetak. Prema navodima mještana, Lausch je u ratu obavljao dužnost blagajnika u nekoj postrojbi austrougarske vojske, a nakon rata se vratio sa većom količinom gotovog novca. Nakon toga počeo je stvarati poslovno carstvo u Ludbregu. Od preprodaje poljoprivrednih proizvoda toliko je financijski ojačao da je mještanima Ludbrega pružao kreditne usluge, stvarajući tako konkurenciju postojećim židovskim bankama.

Potkraj rata bogati Židovi našli su se na udaru zelenog kadra. Radilo se o skupinama vojnih dezertera koji su pri kraju rata pošli putem revolucionarnih, antisemitskih ideja iz Sovjetske Rusije. Zeleni kadar se obrušavao na plemiće, Židove pa čak i na državne institucije u toku vakuuma stabilne vlasti. 1.11.1918. napadnute su i opljačkane trgovine u židovskom vlasništvu: *“Dne 1. studenog počela su pljačkanja u okolici. Dnevice stizale su glasi da su rulje navalile na kojeg trgovca. Tako su opljačkani trgovci u Selnici, Dubovici, Kutnjaku, Kapeli, Strugi, Svetom Đurđu, Martijancu i Poljancu, no tamo su bili oružanom silom napadači suzbiti... Uvjerili smo se da su nemiri u nas bili tek izazvani po nekolicini huškača, većinom vojnih bjegunaca koji su narod nahuškali na Židove i vlasteline govoreći da je došla sloboda, da sada nema više suda i oblasti te da je slobodno sve raditi što se kome sviđi...”* Na području Malog Bukovca odbijen je napad naoružane mase na načelnika općine i njegove prijatelje trgovce Sterna i Weissa. Oni su već prije pretpostavili da će doći do napada na njih pa su angažirali oružnike da ih čuvaju od pljačke. U napadu je jedan napadač poginuo, a osmero ih je ranjeno. Istog je dana napadnut židovski trgovac Appler koji je iz nesigurnog Ludbrega pokušao spasiti dio imovine bijegom u Varaždin. Kolima sa natovarenim balama platna nije stigao ni do prvog sela Poljanec gdje su ga u zasjedi dočekali maskirani ljudi, detaljno opljačkali svu robu, a samog Applera teško premlatili.

Novi antagonizam prema Židovima je nastao prilikom prodaje ludbreškog veleposjeda knezova Batthyany koji su se kao novi mađarski državljani htjeli riješiti stranih posjeda. Vlastelinstvo je najprije otkupio zagorski barun Amon Rukavina koji ga je preprodao zagrebačkoj židovskoj tvrtki “Berger d.d. trgovina drvom”. Tvrtka je rasparcelirala cijeli posjed i čestice prodavala seljacima koji su bili željni zemlje. Seljaci su se zbog skupog zemljišta morali zaduživati u bankama koje su bile u židovskom vlasništvu pa se tako stvarala dodatna mržnja prema Židovima. Sličan slučaj se dogodio i prije, 1910. prodan je veleposjed u Slanju židovskim novčarima Spitzeru i Pristeru koji su ga rasparcelirali i dobro zaradili na prodaji, a dvorac je na kraju porušen.

Sredinom tridesetih u Ludbregu sve više jača antagonizam između građansko-buržoaskog sloja u Ludbregu i njegove ruralne okolice. Posebni poticaj tome sukobu je bilo poticanje od strane državne vlasti koja je nastojala na ovom području uspostaviti prorežimsko uporište, pošto je većina sjeverne Hrvatske bila vjerna Hrvatskoj seljačkoj stranci. Ukazom u rujnu 1938. iz dotad jedinstvene Općine Ludbreg izuzeta je Općina Ludbreg Trg. Obuhvaćala je samo pet naselja: Ludbreg, Ludbreški Vinogradi, Duga Rijeka, Mala Rijeka i Ludbreški Ivanec. U pripadajućim selima živio je veći broj Srba. Ostala sela ludbreške Podravine su ostala u Općini Ludbreg koja je bila gotovo dvostruko veća te imala tri puta više stanovnika. Između općina su se nastavili sukobi, pogotovo nakon lokalnih izbora u kojima je pobijedila Nezavisna lista u Općini Ludbreg Trg. Lista je predvođena bankarskim činovnikom Ljudevitom Vrančićem koji je bio povezan sa ludbreškim Židovima. Velik dio naroda je ostao nezadovoljan izborima. Nova općina je dobivala epitete poput “židovska nakaza” te je optužena da kao “židovsko-vlaška općina” ometa Crkvu u njenim pothvatima. Kao najveći krivci za siromaštvo obiju općina optuženi su Židovi koji su službeno podržavali državni režim, a k tome se još eksploatatorski odnosili prema pučanstvu. Židovi su uvijek slovili kao gospoda, što se loše odražavalo u siromašnom seljačkom narodu. Sudac Pavelić o tome piše: “... *Poznato je svakom Hrvatu ovog kraja da se je bivša općina Ludbreg razdvojila u dvije općine. Ovo odvojenje ishodili su Židovi u suglasnosti u dogovoru sa Srbima i našom nekolicinom jadnika. Ova novostvorena općina Ludbreg Trg stvorena je*

samo da se favoriziraju Srbi i Židovi ... Tako ovi Srbi sa onom malom židovskom klikom u Ludbregu mogu uvijek provesti svoju volju u ovoj tužnoj i žalosnoj općini. Lanjske godine, mjeseca svibnja bili su izbori za ovu žido-srpsku općinu..."

Prilikom jednog iskaza Ludbrežanin Nikola Miškulin je dao i sljedeću izjavu: *"... Nisam samo orguljaš, već sam i predsjednik Hrvatskog pjevačkog društva Podravina iz kojeg sam izbacio židove ... Družim se s dr. Pavelić Stjepanom (sudac u Ludbregu). Isti je Ličan kao i ja, čestit Hrvat, koga je proganjao drugi predstojnik sve uz pomoć ludbreških marksista i židova, srba i jugoslavena; jedva se je iskopao iz tog lopovskog progona ..."* O svojim antisemitskim stavovima dao je iskaz i navedeni dr. Stjepan Pavelić, predstojnik kotarskog suda u Ludbregu: *"... Istina je da sam gorljiv antisemit, a nikada mene židovske kuće nisu častile ... Optužen sam nadalje da sam 1936. godine kao gorljivi antisemita u društvu sa Fotak Pavlom i Križanić Rokom proveo bojkot protiv židovskih trgovaca i da sam sa gornjom dvojicom taj bojkot protiv židovskih trgovaca zaključio..."* Pred sam rat, u studenom 1940., u Ludbregu je trgovac Eugen Kramarić osnovao Društvo prijatelja Njemačke. Kako u samom Ludbregu nije bilo osoba njemačke narodnosti, može se to dovesti u vezu s početkom antisemitske provokacije, kako je to propagirala nacistička Njemačka.

Nestanak ludbreške židovske zajednice u Holokaustu

Kada su u rano jutro 6. travnja 1941. Njemačka, Italija, Mađarska i Bugarska napale Jugoslaviju, jugoslavenska kraljevska vojska se našla u bezizlaznom položaju. Iako se pokušalo osujetiti brzi prodor napadačkih snaga u središte zemlje, okupatori su brzo ovladali vitalnim komunikacijama te je već 17.4. potpisana kapitulacija Jugoslavije.

Iz Jugoslavije se još u toku Travanjskog rata izdvojila Hrvatska, proglasivši se samostalnom državom. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vlast je preuzela grupa fašistički orijentiranih ustaša koji su ušli u zemlju nakon njenog vojnog sloma. Već u prvim danima "nove države" počinju progoni Židova od strane njemačkih vojnika i fašistički orijentiranih osoba. O tome je svoja sjećanja iznijela Josefina Dominko:

„... Nekoliko dana nakon napada na Trg svetog Trojstva stigli su Nijemci na svojim vozilima, a s njima i neki Hrvati koji su već prihvatili novu situaciju. Među njima je bio i neki Kramarić, porijeklom Međimurac, koji je samo rekao: Evo nas, došli smo! Nakon nekih desetak dana došlo je nekoliko ustaša u civilu u našu kuću na Trgu i naredili da se kuća mora isprazniti. Sa sobom smo smjeli ponijeti sve što smo htjeli i mogli. Kako smo posjedovali još jednu kuću u Ludbregu koja je inače bila u najmu, a upravo je ostala prazna, odselili smo tamo. Iz te kuće smo rijetko izlazili – nismo ni imali kamo otići. Svi smo dobili židovske znakove koje smo obavezno morali nositi. Neki ljudi su nas prestali pozdravljati na ulici te bi prilikom susreta s nama spustili pogled prema tlu. Mjesec dana po selidbi, po naređenju smo morali napustiti i tu kuću pa smo odselili u treću kuću. Ovog puta nismo sve smjeli ponijeti, mnogo vrijednih stvari smo morali ostaviti. No i ono što smo ponijeli sa sobom, uskoro je ostalo iza nas...”

U travnju su se počeli uvoditi diskriminirajući zakoni poput Zakona o rasnoj pripadnosti, a u svibnju je uslijedila Odredba o obvezatnom nošenju židovskog znaka. Židovski znakovi su se izraživali su se u Zagrebu, a posredstvom Židovske općine u Zagrebu distribuirani su u ostale općine. 48 takvih znakova je poslano 15.7. u Ludbreg gdje su preuzeti 25.7. i plaćeni pouzećem. Početkom lipnja doneseni su novi zakoni: o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, o označavanju židovskih trgovina (4.6.), o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka, o obvezatnoj prijavi Židova i židovskih poduzeća (5.6.) Time je i NDH pristupila rješavanju židovskog pitanja u državi, imajući za uzor nacističku Njemačku i fašističku Italiju. Uslijedila su vraćanja židovskih prezimena i pokušaji spasa kroz kolektivna pokrštavanja. No to nije pomoglo jer su ustaše progonili Židove prema rasnom, a ne vjerskom određenju. Ustaše su na umu imali vrlo vrijednu židovsku imovinu. Sva zaplijenjena imovina je proglašena vlasništvom NDH. U nekoliko navrata su se prikupljali podaci o židovskom bogatstvu: nekretninama, nakitu, gotovom novcu, ulaganjima i dionicama, pokuštvu. Kotarska oblast Ludbreg je sastavila detaljan popis lokalnih Židova sa njihovom procijenjenom imovinom. Nakon obavljenih popisa imovine, u židovske trgovine i tvrtke su postavljeni službeni povjerenici, imenovani od strane kotarskih vlasti. Među povjerenicima je bilo i onih koji nisu bili upućeni u posao te

su te tvrtke bile osuđene na propast. U “Ludbrešku dioničku štedionicu d.d.” je imenovan Zvonko Hanzlin, u Weissovu “Trgovinu kožama” je došao Ivan Matoković, a u trgovinu Zlatka Weinrebea Kuzman Gašpar, kasnije Feliks Šambarek. Applerovu trgovinu konfekcije je preuzeo ustaša Ivan Gložinić, a bogatu trgovinu Maksa Scheyera Matija Pavković.

Bilo je čak primjera sukoba oko židovske imovine i to između Ustaškog tabora u Martijancu optužuje Ustaškog logora u Ludbregu oko pitanja bogate imovine trgovca Julia Blühweissa. Kuće i trgovine su bile obilježene židovskim znakovima. Hirschsohnovi su se kasnije prisjećaju jedne fotografije iz 1941. gdje su izlozi njihova dućana bili označeni Davidovim zvijezdama te natpisom „ŽIDOV“. Jedan od ciljeva takve odredbe je bio onemogućivanje kupovine robe u židovskim trgovinama čime bi se postigla njihova poslovna propast. Židovska bogoštovna općina u Ludbregu nije pripadala među bogate židovske općine, tako da je prijavljeno vrijednosno stanje iznosilo u novcu, dragocjenostima i imovini iznosila oko 12 000 dinara.

Već u travnju 1941. je uhapšeno nekoliko ljudi koje se sumnjičilo da su simpatizeri komunisti ili četnika. Među uhićenicima su se nalazili i odvjetnik Oton Spiegler i Ivan Scheyer. Građani su protestirali protiv postupaka mjesnog ustaškog povjerenstva koje je hapsilo i interniralo građane. 14.7.1941. izvedena je prva partizanska diverzija i to na željezničkoj pruzi Koprivnica – Ludbreg, stoga je koprivnički logornik Nikola Herman naredio hapšenje taoca iz Ludbrega za koje se sumnjalo da su u vezi sa partizanima. Između ostalih, odvedeni su sljedeći taoci: Artur i Elza Scheyer, Leon, Vladimir i Božidar Schlesinger i Radivoj Sattler. Nešto kasnije je, na temelju sumnji da je pristaša Komunističke partije, uhićen mladi Zvonko Hacker iz Poljanca.

U skladu s državnim odredbama, ustaški logornici su propisivali odredbe vezane za svakodnevni život, a koje su pogađale Židove. Tako logorni pobočnik Gložinić dostavlja spis:

“NOVE PREDOSTROŽNOSTI PROTIV ŽIDOVA

Budući se u posljednje vrijeme opažalo da se židovi sa svojim polu-židovskim elementom u svojim stanovima sastaju na dogovore. Ti njihovi razgovori i dogovaranja sigurno se ne odnose na bilo trgovačke ili gospodarske svrhe, već držim da se tu dogovara u stvarima što prkose našim narodnim interesima i narodnoj cijelini. Taj razlog je nagnao da ovaj Ustaški logor Ludbreg odredi nove predostrožnosti.

- 1. Najstrožije se zabranjuje svako druženje sa židovima, šetanje i dogovaranje nežidovskom pučanstvu, jer će se u drugom slučaju i protiv njih poduzeti stroge mjere.*
- 2. Židovima se zabranjuje u buduće kupanje na javnim mjestima te im se određuje jedno mjesto u posebnom dijelu da se nad njima može voditi kontrola.*
- 3. Svaki koji bude privatno zalazio u židovski stan ili se s njima družio te primao u svoj stan biti će najstrožije kažnjen.*
- 4. Svi židovi imaju da smjesta predaju foto-aparate te privatne bicikle i motorna vozila u koliko to još nisu učinili.*

Sve gornje imade se odmah proglasiti na području kotara ludbreškog i u svakom mjestu gdje žive židovi proglasiti bubnjem te dostaviti ovom Ustaškom logoru.

Masovna hapšenja u Ludbregu su počela na dan 21.6.1941. i tom je prilikom uhapšeno 29 Židova te 26 pravoslavaca s područja kotara Ludbreg. Uhićenici su sprovedeni u ispražnjenu Ludbrešku dioničku štedionicu, gdje su noć proveli u dvorištu banke, pod vedrim nebom. Sljedećeg dana (22.6.1941.) su svi odvedeni na željeznički kolodvor u Ludbregu. Građani se prisjećaju tog događaja: “Ulicom je, iz smjera centra, prolazila duga kolona tužnih ljudi. U koloni je bilo i staraca, žena i djece. Svi su nosili nekakve male zavežljaje, vjerojatno sa spremljenim najnužnijim stvarima. Kolonu su sa svake strane pratili ustaše, naoružani puškama. Atmosfera među građanstvom je bila mučna, no nitko se nije usudio intervenirati ili protestirati.” Tog događaja se prisjetila i Stanka Lapter (rođ. Weinrebe) koja je tada imala samo 7 godina: “...znam da sam u koloni hodala uz majku i plakala što

napuštam svoj dom i jer nisam mogla ponijeti svoju novu lutku sa sobom...” Kada je kolona došla na kolodvor, ukrkana je u vlak za Zagreb, u jedan običan putnički vagon. Mjesta u vagonu su bila popunjena do kraja jer ih je do Zagreba pratilo i nekoliko naoružanih stražara. U vagonu se nije razgovaralo. U Zagrebu su se iskrcali i obilježeni židovskim znakovima neki su odvedeni u zatvor u ulici F. Račkog, a drugi su pješke otišli do Zagrebačkog zbora (dan. Studentski centar). Nakon 2 dana, tu im se pridružila i grupa iz zatvora. U Francuskom paviljonu, gdje su boravili, spavali su na slami. Weirebeovi su tu stupili u kontakt sa zagrebačkim rođacima koji su im donosili hranu. Kasnije su dospjeli u talijanske logore Kraljevicu i Rab.

Hapšenja su se nastavila i dalje, obično u rano jutro ili podveče kada nije bilo mnogo ljudi na ulicama. 16.8.1941. uhapšena je i odvedena nova grupa Židova, Srba i Roma. Imovina iz njihovih zaplijenjenih kuća se prodavala na dražbama: od pokućstva, posuđa, odjeće i obuće - sve se nudilo po vrlo niskim cijenama. U Ludbregu su se otpočela pojedinačna smaknuća: svjedoci tvrde da su od 1941- 44. bila uobičajena noćna odvođenja svih sumnjivih Ludbrežana i zatvorenika iz tamnice ludbreškog dvorca na obalu Bednje gdje su bili zaklani ili streljani te bačeni u rijeku.

Progoni Židova su se nastavili i sljedećih ratnih godina. U jesen 1942. pristupilo se uništenju židovske bogomolje. U istražnom postupku Komisije za ratne zločine se navodi sljedeće: *“Poznato je da je za vrijeme logornika Škrnjug Rudolfa opljačkan i demoliran židovski hram u Ludbregu te je posve onesposobljen za vršenje dužnosti. Hram je imao lijepi namještaj, u njemu je bilo mnogo predmeta i ukrasa od srebra te skupocjenih ukrasnih zavjesa. Sve je toga nestalo. Nema prozora ni vrata, samo goli zidovi sa krovom. U jesen 1942. su došli neki zidari iz Zagreba, pobrali su svu srebrninu i vrijedne stvari i odnijeli sa sobom u Zagreb, a drvene instalacije i klupe prodavali su na dražbi po ustašama logora Ludbreg. Neke su klupe odnijeli u nekakvu školu, a nigdje ih nema.”* Zajedno s predmetima iz uništene sinagoge, nestala je kompletna arhiva Općine. Posljednja velika deportacija je bila krajem rujna i oko 15. listopada 1942. kada su uhvaćeni gotovo svi preostali Židovi kotara Ludbreg, a radilo se o grupi od oko 40-45 osoba. Svi uhvaćeni su

deportirani u logor Jasenovac gdje su stariji odmah po dolasku pobijeni pred logorskom ogradom.

Bilo je i nekoliko svijetlih primjera kada su majke nastojale spasiti barem svoju malu djecu. Silvija Basch iz Zagreba je poslala svoje dvoje djece sestri Gizeli u Ludbreg. Kako se u Ludbregu nisu navodili u službenim popisima Židova, djecu nitko nikad nije prijavio vlastima te su uspjeli preživjeti rat. Pred čestim ustaškim racijama, Dorica i Zdravko su se skrivali kod susjednih obitelji. I Julie Sternberger spasila je svog sina Srećka. Nakon što je odvedena, ustanovilo se da je pred porođajem, pa je privremeno puštena. Svojeg tek rođenog sina ostavila je kod prijatelja u Župancu s kojima su prijateljevali. U selo Selnik su dovedeni mali Danko i Dina Flesch koji su udomljeni kod različitih obitelji. Iako su svi Selničari znali da se radi o židovskoj djeci, nitko ih nije prijavio vlastima. Drago i Dragica Šmidlehner koji su skrbili o malom Daniju, tek su 2012. proglašeni Pravednicima među narodima.

Većina žena i djevojaka je odvedena u dvorac-logor Loborgrad, u Hrvatskom zagorju. Iako je mjesta bilo jedva za tristotinjak osoba, u logoru je boravilo oko 1500 zatočenica. Za razliku od ostalih logora pod ustaškom upravom, ovaj je bio pod nadzorom članova Kulturbunda. U jesen 1942. likvidiran je logor, a preživjele zatočenice iz Lobor-grada i njegove filijale u Gornjoj Rijeci su transportirane preko Zagreba za Auschwitz, odakle se nijedna nije vratila. Najviše ludbreških Židova je dospjelo u logore pod talijanskom kontrolom. Tu nije bilo ubijanja kao u ustaškim logorima. U zapisnicima Zemaljske komisije za ratne zločine opisan je logor u Kraljevici (“Campo concentramento di Porto-Re”): *“...Logor okružen bodljikavom žicom se prostirao na površini od cca 7 jutara. Logoraši su boravili u drvenim barakama s cementnom podlogom što je osobito bilo neugodno u zimskim uvjetima. U 8 boljih baraka boravile su žene, dok su muškarci bili u lošijim. U njihove barake je prokišnjavalo te puhao vjetar. Bilo je i raznih namjenskih baraka poput one za skladište, ambulantu, radionice, kantinu, poštu, školu pa čak je postojala i baraka za bogoslužje. U barakama se spavalo po boksevima, jedan boks je imao 8 ležajeva sa slamaricom. Svaka baraka je imala 80-130 ležajeva, a na čelu joj je bio capo baracca, zadužen za disciplinu. Logoraši su*

imali unutarnju upravu koja je bila zadužena za održavanje i pospremanje logora, zastupanje pred talijanskim vlastima, nabavu ogrijeva i hrane. Odnosi sa stražarskim osobljem su bili korektni. Posjeti su bili dopušteni jednom tjedno, uz nadzor karabinjera. Pošta je bila dopuštena neograničeno, no podvrgnuta cenzuri. Problem je predstavljao nedostatak hrane - bogatiji su mogli kupovati hranu u okolici, a smjelo se primati pakete s namirnicama. Postojala je i dječja kantina. Svaki logoraš je dnevno dobivao 15 dag kruha što je bilo nedovoljno.“

Bilo je i pokušaja spašavanja iz logora. Rođaci su molili otpust malodobnih djevojčica iz logora, no nema podataka da se ijedna djevojčica spasila na taj način. Da bi se nekako pomoglo zatočenima, u logore su pošiljani paketi s hranom, lijekovima i odjećom naslovljeni na rođake i prijatelje. Sačuvano nekoliko evidencijskih kartona o primitku pošiljki za logoraše. Posljednji datum primitka paketa mogao bi ukazivati na približno vrijeme egzekucije logoraša. Kartoni postoje za muške članove obitelji Scheyer, Schlesinger, Salamona Bascha, Elzu i Nadu Scheyer koje su bile u lepoglavskom logoru.

Jedini spas bio je u skrivanju od ustaških racija, bijegu u talijansku zonu ili pridruživanju partizanima. Odlazak u neutralne države bio je gotovo nemoguć. U službenim državnim popisima vodi se 66 stradalih Židova, 1945. Ljudevit Vrančić je izvijestio o podacima za 48 ludbreških Židova koji su nestali u ratu. Među njima je bila i njegova supruga Gizela. Sustavnijim pregledom došlo se do veće brojke stradalih. Popis žrtava je načinjen kombinacijom podataka Zemaljske komisije za ratne zločine, Informativnog i dokumentacijskog centra u Zagrebu te vlastitog istraživanja. Knjiga „Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi donosi popis od preko 150 stradalih Židova.

Zaključak

Izraelitička boštovna općina Ludbreg bila je po broju članova najmanja židovska zajednica u Hrvatskoj. No, unatoč tom ograničenju, vodio se bogat društveni život, a Židovi su sudjelovali u mnogim javnim aktivnostima te su poticali razvoj ludbreškog gospodarstva. U svakom većem selu bila je židovska trgovina ili krčma. Jedine dvije banke bile su u židovskom vlasništvu. Iako je bilo povremenih

antisemitskih ispada u kojima je stradala imovina imućnijih Židova, antisemitizam se kao pojava nije ukorijenio u ludbreškom kraju. Mješoviti brakovi su bili rijetki, no autohtono stanovništvo je poštovalo Židove i često su se razvijala velika prijateljstva. No, dolazak ratnih sukoba izmijenio je kompletnu sliku. Holokaust je pogodio i ludbrešku židovsku zajednicu – većina je stradala u ustaškim i nacističkim logorima smrti. Nekolicina koja se spasila pridružila se Narodnooslobodilačkom pokretu. Nakon što su se pojedinci vratili, naišli su na prazne, opljačkane domove, obitelji nije bilo. Komisije za ratne zločine otkrile su strašnu istinu – u ratu je ubijena velika većina Židova, među njima i trinaestoro djece. Židovska općina u Ludbregu se nije obnavljala, ostaci sinagoge su se s vremenom urušili sami od sebe. Preostalo je tek manje židovsko groblje te nekoliko stambeno-poslovnih objekata, sada u drukčijem vlasništvu.

Izvori i literatura

Hrvatski državni arhiv: fond 252 Ravnateljstvo ustaškog redarstva – Židovski odsjek

fond 255 Veliki župan župe Zagorje – tajni, vrlo tajni spisi

fond 306 Zemaljska komisija za ratne zločine (mikrofilmovi)

fond 28 Križevačka županija

fond 1076 Ponova

Državni arhiv Varaždin: fond NOK Ludbreg 1945-55. (Komisija za ratne zločine); zapisnici rođenih, vjenčanih i umrlih Izraelitskih općina Ludbreg, Koprivnica i Varaždin; Antisemitski zakoni u NDH

Matični ured Ludbreg: zapisnici rođenih, vjenčanih i umrlih Izraelitske općine Ludbreg

Židovska općina Zagreb: kartoteka logora Jasenovac

Spomenica škole ludbreške

Hrvatsko jedinstvo, Varaždin, 1936-42.

Varaždinski viesnik, Varaždin, 1895., 1897., 1899.

Židov, Zagreb, 1917., 1918., 1919., 1920., 1927.

Jevrejski almanah, Vršac, 1925/6., 1929/30.

Jevrejski narodni kalendar za 5696. godinu, Zagreb, Beograd, 1936.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske od 1880. do 1991. po naseljima, 3. knjiga, naselja općine Ludbreg – izvadak za židove, Zagreb 1998.

Žrtve rata 1941-1945., popis iz 1964. godine, Jevreji, Beograd 1992.

Zbirka Marije Winter (Centar za kulturu i informiranje „Dragutin Novak“ Ludbreg)

Belović, S., Đekić, B.: Ludbreški vatrogasni zbor 1869-1999., Ludbreg, 1999.

Bogdanov, V.: Hrvatski narodni pokret 1903/4., Zagreb, 1961.

Dizdar, Z.: Danica, Časopis za suvremenu povijest 2, Zagreb, 2002.

Dobrovšak, Lj.: Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. st., Podravina 6, Samobor, 2004.

Dretar, M.: Antisemitizam u Ludbregu, Ha-Kol, br. 107, Zagreb 2008.

Dretar, M.: Josef Leopold Deutsch, posljednji ludbreški rabin, Ha-Kol, br. 114, Zagreb, 2010.

Dretar, M.: Povijest ludbreške židovske zajednice, Podravski zbornik, Koprivnica, 2004.

Dretar, M.: Spašavanje židovske djece u Ludbregu, Ha-Kol, br. 111, Zagreb, 2011.

Dretar, M.: Novi hrvatski Pravednici među narodima: Drago i Dragica Šmidlehner iz Ludbrega, Hrvatski povijesni portal

Dretar, M.: Tragom nestale židovske zajednice, Historia Varasdiensis, br. 1, Varaždin, 2011.

Dretar, M.: Židovi u antifašističkom pokretu, Ha-Kol, br. 109, Zagreb, 2009.

Dretar, M.: Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi, Ludbreg, 2010.

Dretar, M.: Život nakon smrti, Hrvatski povijesni portal

Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, skup. autora, Zagreb, 1998.

Goldstein, I.: Holokaust u Zagrebu, Zagreb, 2001.

Janković, J.: Pabirci po povijesti Županije Varaždinske, Varaždin, 1898.

Kolar-Dimitrijević, M.: Društveno–ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., Podravski zbornik, Koprivnica, 1981.

Lengel-Krizman, N.: Koncentracioni logori talijanskih okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-43.), Povijesni prilozi 2, Zagreb, 1983.

Lončarić, M.: Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu, katalog, Varaždin, 2003.

Ludbreg, skupina autora, Ludbreg, 1984.

Nikolić, N.: Jasenovački logor smrti, Sarajevo, 1977.

Švob, M.: Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, I, II, Zagreb, 2004.

Umjetnička topografija Hrvatske, Ludbreg – ludbreška Podravina, sk. autora, Zagreb, 1997.

Visočnjak, M., Sobica, B.: Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Zürich – Sarajevo, 1998.

Winter, M.: Iz povijesti Ludbrega i okolice, I, II, Ludbreg, 2000.

100 godina Dobrovoljnog vatrogasnog društva Donji Martijanec, Ludbreg, 1997.

Survivors of the Shoah, svjedočenje Josefine Dominko, Zagreb, 1997.

Svjetlo u tami, povijesno-dokumentarni film, HRT, Zagreb, 2004.

Kristina Vinković

Srednja škola Čakovec

Projekt Crocus

KLJUČNE RIJEČI: projekt Crocus, holokaust, tolerancija, rasizam, fanatizam, predrasude, nesnošljivost, Online Crocus Club

Projekt Crocus (Šafran) međunarodni je projekt kojim se obilježava Međunarodni dan sjećanja na holokaust (27. siječnja). Projekt je nastao na poticaj Europske unije, pod programom „Europe for citizens“. Projekt podupiru Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, OSCE/ODIHR, Yad Vashem i Anne Frank Foundation. Spomen područje Jasenovac u projektu Crocus surađuje sa zakladom Holocaust Education Trust Ireland (Irska zaklada za obrazovanje o holokaustu). Spomenuta zaklada financira cijeli projekt koji uključuje lukovice šafrana i dodatne nastavne materijale.

Cilj projekta je upoznavanje učenika s temom holokausta i podizanje svijesti o opasnostima rasizma, diskriminacije, fanatizma, predrasuda i nesnošljivosti. Tijekom vremena potrebnog da cvijeće procvjeta učenici će imati tematske radionice. Svrha radionica je upoznavanje pojma holokaust i učenje o važnosti tolerancije i poštovanja. Učenici se mogu registrirati na internetski forum Online Crocus Club (Online šafran klub) gdje sudionici projekta diljem svijeta mogu razmjenjivati svoja iskustva u vezi s projektom.

Budući da u projektu mogu sudjelovati učenici u dobi od jedanaest do osamnaest godina, i Srednja škola Čakovec uključila se u projekt. Inicijator za sudjelovanje u projektu bila je Kristina Vinković, profesorica povijesti u Srednjoj školi Čakovec. Voditeljice projekta su razrednica 2. c razreda Diana Krtnanjek, profesorica biologije i razrednica 2. d razreda Kristina Vinković, profesorica povijesti.

Učenici 2. c i 2. d razreda zasadili su lukovice žutog šafrana u znak sjećanja na milijun i pol židovske djece i tisuće druge djece koja su bila žrtve holokausta. Žuti cvjetovi podsjećaju na žute Davidove zvijezde, a budući da šafran cvate krajem siječnja, početkom veljače, na taj se način obilježava Međunarodni dan sjećanja na holokaust (27. siječnja). Učenici 2. c razreda zasadili su lukovice šafrana 3. studenog, a učenici 2. d. razreda 4. studenog 2011. godine.

Nakon sadnje šafrana planirane su brojne aktivnosti, poput rada s nastavnim materijalima, radionice te gledanje filma „May Your Memory Be Love, the story of Ovadia Baruch“. Razne tematske radionice imaju cilj kod učenika podizati svijest o opasnostima diskriminacije, predrasuda i nesnošljivosti. Fotografirali smo stanje na gredici sa šafranima i radionice kako bi učenici mogli napraviti plakat. Fotografije su objavljene i na internet stranici Srednje škole Čakovec³⁶⁷.

Radionice su se odvijale na satima razrednog odjela. Presentacijom sam učenicima objasnila značenje pojma holokaust i što se događalo sa Židovima u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Jedna učenica dobila je zadatak da napravi prezentaciju o Anni Frank. Nakon učeničkog izlaganja održana je radionica „Holokaust“ preuzeta iz nastavnih materijala za povijest Židova i antisemitizma u Europi. Cilj radionice bio je da učenici uvide problem nesnošljivosti prema Židovima u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Radionica „Euroželjeznica a la carte“³⁶⁸ održana je povodom Međunarodnog dana tolerancije koji se obilježava 16. studenog. Cilj je ove radionice poticati kod učenika toleranciju, poštivanje raznolikosti i interkulturalnosti. Dva sata razrednog odjela posvećena su gledanju filma „May

³⁶⁷ www.ss-cakovec.skole.hr

³⁶⁸ www.knjiznicari.hr/UDK02/.../6/.../Međunarodni_dan_tolerancije.do...

Your Memory Be Love“ svjedočanstva Ovadije Barucha, čovjeka koji je preživio holokaust i ispričao svoju priču. Nakon što smo pogledali film, govorili smo o svojim osjećajima. Radionica „Diskriminacija. Ignoriraj je!“ imala je cilj upoznati učenike s pojmom diskriminacije i pričama njihovih vršnjaka upozoriti ih da nepoznavanje i predrasude mogu rezultirati diskriminacijom. Međunarodni dan sjećanja na holokaust koji se obilježava 27. siječnja obilježili smo i u Srednjoj školi Čakovec panoom u holu naše škole. Jedan sat razrednog odjela bio je posvećen projektu „Videopisma“ i priči o prijateljima Vladimiru i Ivici. Vladimir živi u Beogradu, a Ivica u Zagrebu. Domovinski rat prekinuo je njihov kontakt, ali unatoč tome nisu zaboravili svoje prijateljstvo i praznike koje su zajedno provodili kao djeca. Projekt „Videopisma“ bio je organiziran da bi ljudi, koji su za vrijeme rata izgubili kontakt, ponovo došli do svojih prijatelja. Učenica 2. d razreda, koja je pripadnica romske nacionalne manjine, upoznala je učenike svojeg razreda s romskim običajima, ali i s problemima s kojima se susreću Romi u društvu. Diskriminacija, nasilje uzrokovano rasizmom, isključenje iz društva i problem zaposlenja samo su neki od problema s kojima se susreću Romi u Republici Hrvatskoj.

Učenici su se uključili u Online Crocus Club. Cilj uključivanja u Online Crocus Club sklapanje je novih poznanstava i prijateljstava s vršnjacima u svijetu te razmjena znanja i razmišljanja.

Lukovice šafrana procvale su početkom ožujka. Promatranje šafrana kako niču, rastu i cvjetaju potiče kontinuirano učenje o važnosti tolerancije i poštovanja.

Ne govorimo bez razloga da je povijest učiteljica života i da na mladima svijet ostaje. Možda učenje na vlastitim pogreškama nije najugodnije iskustvo, ali ostavlja najdublji trag i stoji pred nama kao veliko upozorenje što će se dogoditi ukoliko ignoriramo nepoštivanje osnovnih ljudskih prava. Nadajmo se da će mladi prepoznati svoju ulogu u stvaranju svijeta dostojnog čovjeka. Rasizam, diskriminacija, fanatizam, predrasude i nesnošljivost najveći su problemi suvremenog svijeta i često se pokušavaju opravdati ili sakriti. Projekt Crocus

mladima omogućava da shvate koliko svojim postupcima mogu sudjelovati u promjenama na bolje.

LITERATURA:

ANIĆ, Vladimir, Ivo GOLDSTEIN, Rječnik stranih riječi, 2. izd. 2000., Novi Liber, Zagreb

KUĆA ANNE FRANK, OSCE/ODIHR, Nastavni materijali za povijest Židova i antisemitizma, 1. dio Židovi u Europi do 1945.

KUĆA ANNE FRANK, OSCE/ODIHR, Nastavni materijali za povijest Židova i antisemitizma, 2. dio Antisemitizam: vječni sukob

KUĆA ANNE FRANK, OSCE/ODIHR, Nastavni materijali za poučavanje o diskriminaciji, rasizmu i antisemitizmu, 3. dio Predrasude.U2?

Informacije i smjernice za Projekt Šafran, Holocaust Education Trust Ireland, 2011.

Lidija Vranar

OŠ „Antun Nemčić Gostovinski“

Školska 5, 48000 Koprivnica

lidija.vranar@skole.hr

Položaj i stradanja koprivničkih židova 1941. godine

Poučavanje o holokaustu u osnovnoj školi

Poučavajući svoje učenike o holokaustu nastojim im približiti djelovanje židovske općine u Koprivnici prije Drugog svjetskog rata te istaknuti da je svaka žrtva imala svoje ime i prezime te život koji je naglo prekinut dolaskom ustaša na vlast. Važno je da učenici shvate da su koprivnički Židovi, iako malobrojni, aktivno sudjelovali u oblikovanju našega grada koji bi bez njih danas zasigurno izgledao drugačije. Potrebno je istaknuti brojne intelektualce, liječnike, pravnike i trgovce, članove židovske zajednice, koji su svojim postojanjem bitno utjecali na gospodarski, kulturni, društveni i politički život tadašnje Koprivnice.

Važnu ulogu u stjecanju znanja o prošlosti Židova ima proučavanje literature i razgovor s učenicima te zajednički obilazak lokaliteta vezanih za život, ali i stradanja koprivničkih Židova. Tijekom terenskog rada obilazimo sinagogu, židovsko groblje, koprivničku gradsku jezgru, gdje su se nekada nalazile židovske trgovine, te gradski muzej i Spomen područje Danica.

Igrom sudbine sinagoga u Svilarskoj ulici, koja potječe iz 1875., ostala je sačuvana do danas, ali nakon 1941.g više nema svoju osnovnu funkciju –vjersku i obrazovnu. Naime, tijekom Drugog svjetskog rata unutrašnjost sinagoge služila je ustašama za čuvanje i prodaju konfiscirane židovske imovine, a u listopadu 1944. kao zatvor za koprivničke taoce. Dio obrednih predmeta spašen je i danas pohranjen u Muzeju grada Koprivnice. Srebrni kalež, štapić s rukom i ispruženim kažiprstom te fragmenti Tore pobuđuju velik interes učenika, a pomažu im i u boljem razumijevanju židovskih vjerskih obreda. Iz sinagoge su spašene i orgulje

koje su još i danas u funkciji u franjevačkoj crkvi Sv. Antuna Padovanskog u Koprivnici.

Da su koprivnički Židovi bili dobro situirani, svjedoče nadgrobni spomenici izrađeni od skupocjenog crnog granita te nekoliko umjetnički vrlo vrijednih grobnica. Nažalost, i groblje je bilo meta izivljavanja. Dio spomenika je porušen, dio slomljen i namjerno uništen. Na nekima se vide tragovi bombardiranja i ispaljenih metaka pa možemo zaključiti da ni pokojnici nisu bili pošteđeni nacističkih zločina. Savez udruženja boraca Koprivnice postavio je obilježje u spomen na 214 židovske djece, žena i muškaraca, nevinih žrtava holokausta. Iako devastirano, groblje predstavlja vrijedan kulturni spomenik i vjerodostojan dokaz o postojanosti Židova na našem području.

Od zloglasnog logora Danica sačuvana su jedino ulazna vrata, kao podsjetnik, ali i upozorenje budućim generacijama da se takvi zločini više nikada ne smiju ponoviti.

Učenici na terenu stječu znanja na temelju vlastitih zapažanja, istražuju, fotografiraju i prikupljaju podatke koje koriste za pripremanje izložbe i prezentaciju svojih radova povodom obilježavanja Dana sjećanja na žrtve holokausta. Tom prigodom upozoravaju na strašne zločine protiv čovječnosti učinjene tijekom Drugog svjetskog rata te naglašavaju važnost poštivanja ljudskih prava, prava djece te toleranciju različitosti.

Zaboravljeni „Car Austrijski“

Kao rezultat znatizelje o životu Židova u Koprivnici nastao je istraživački rad učenika 8. razreda, Samia Samuela Janjanina, pod nazivom Zaboravljeni „Car Austrijski“. Ovaj je rad predstavljao našu Županiju na Državnom natjecanju iz povijesti 2007.

Izgled grada, običaje, navike i svakodnevni život ljudi koji je prikazan u radu predstavljaju kratku „crticu“ bogatog kulturnog, društvenog, gospodarskog, a na neki način i političkog života tadašnje Koprivnice. Vlasnik ovog malog obiteljskog hotela bio je Samuel Schvarz, pradjed učenika Samija Samuela Janjanina pa je motivacija za „oživljavanjem Cara“ bila još i veća. Rad se temelji na sjećanjima predsjednika obnovljene Židovske općine u Koprivnici, gospodina

Krešimira Švarca (Samijeva djeda), te privatnoj arhivi, fotografijama, člancima iz novina i zavičajnoj literaturi.

Do sredine 20.st. hotel „Car“ bio je središte društvenog, kulturnog i javnog života u kojem se na izvjestan način atmosfera čitavog grada reflektirala na život u hotelu, ali i obrnuto. Osim bogate ugostiteljske ponude, kod „Cara“ su često priređivane glazbene večeri, natjecanja u biljaru, šahu i dominu te prigodne zabave povodom kršćanskih i židovskih blagdana. Iako u vlasništvu židovske obitelji, kod „Cara“ su se jednako dobro osjećali, zabavljali i međusobno družili svi građani Koprivnice, bez obzira na nacionalnu ili vjersku pripadnost.

U vrtlogu Drugog svjetskog rata domaćine su zahvatile nedaće i hotel je prestao postojati. Promijenili su se vrijeme, ljudi i običaji, a „Car“, nekadašnje omiljeno koprivničko okupljalište, pao je u zaborav. Malo današnjih Koprivničana zna da je u zgradi drogerije „DM“ nekad bio obiteljski hotel čije je postojanje obogatilo građanski život Koprivnice u prvoj polovici prošlog stoljeća.

Utjecaj židovske zajednice na kulturni, društveni i javni život

Većina tadašnjih Židova u cijelosti se saživjela sa svim događajima u gradu izvan židovske zajednice – u njenom kulturnom, društvenom pa i političkom životu.

Zanimljiva je činjenica da je židovski kantor Leon Wolfsohn bio dugogodišnji dirigent i stručni voditelj Hrvatskog pjevačkog društva „Podravec“ čiji je predsjednik bio koprivnički župnik Stjepan Pavunić, dok je drugom pjevačkom društvu „Domoljub“ predsjedao Židov Willim Grunvald. Dirigent i zborovođa bio je rimokatolički kapelan Kolarić. Oba pjevačka društva djelovala su sve do Drugog svjetskog rata.

Na inicijativu omiljenog koprivničkog liječnika dr. Željka Selingera osnovano je 1934. u Koprivnici prvo amatersko kazalište. U kazališnom društvu bilo je dvadesetak članova, a predstave su izvodili u Koprivnici, Ludbregu i Đurđevcu. Posljednja predstava ovog uspješnog amaterskog kazališta održana je 6. siječnja 1940. u Koprivnici pod nazivom „Nesem štel škandala delati“ u kojoj je glavnu ulogu, ulogu gazde Tome, odigrao Željko Selinger.

Posebno mjesto među poznatim članovima nekadašnje židovske zajednice zauzima Milan Graf, vrhunski muzičar, skladatelj, glazbeni kritičar, profesor violine na Muzičkoj akademiji u Zagrebu te suosnivač „Zagrebačkog kvarteta“ koji je

svojim koncertima postigao svjetski ugled i slavu. U vrijeme studija u Beču, ali i kasnije, kontaktirao je s rodnim krajem te često svirao i organizirao koncerte u Koprivnici. Osim glazbe Graf se bavio i športom. Sudjelovao je u osnivanju Hrvatskog nogometnog saveza, a kao jedini u Hrvatskoj s položenim međunarodnim sudačkim ispitom, zaslužan ja za osnivanje prve sudačke nogometne organizacije u Hrvatskoj. Kao član Jugoslavenskog olimpijskog odbora, vodio je 1924. nogometnu reprezentaciju na olimpijske igre u Pariz.

U svom rodnom gradu osim po glazbi bio je poznat i po tome što je kao četrnaestogodišnji srednjoškolac donio iz Zagreba u Koprivnicu prvu nogometnu loptu te se uključio u prvi koprivnički nogometni klub – Đački športski klub Koprivnica, današnji Slaven Belupo. Time je postao širitelj ne samo glazbene kulture, nego i koprivničkog sporta.

Članovi židovske zajednice aktivno su sudjelovali i u političkom životu grada.

Godine 1930. dužnost podnačelnika obnašao je dr. Branko Schwarz dok su trgovci Milan Scheyer i Vilim Grunwald, ing. Izidor Hirschl i dr. Julije Scheyer bili izabrani za gradske zastupnike. Posebno je zanimljiva činjenica da je neposredno prije dolaska ustaša na vlast gradonačelnik Koprivnice bio Židov, profesor Ivica Hiršl.

Položaj Židova u Koprivnici 1941.

Cjelokupni život židovske zajednice u Koprivnici bio je sretan i zadovoljan jer nije bilo izraženije vjerske netolerancije i antisemitizma koji su inače zagorčavali život mnogim Židovima u drugim sredinama. Međutim, sve se promijenilo 1941. osnivanjem NDH i dolaskom ustaša na vlast.

Ustaški povjerenici za grad i kotar Koprivnice «savjesno» su provodili sve donesene rasne zakone, a uveli su i neke lokalne zabrane. Uveden je i prisilni rad pa su Židovi po posebnom rasporedu čistili gradske ulice, skupljali razbacane opuške, a umjesto košenja trave, čupali su je rukama. U početku su nosili žutu traku na rukavu, a nešto kasnije na prsima i leđima imali su prišivenu žutu tkaninu veličine 15 cm s oznakom «Ž» i Davidovom zvijezdom.

U skladu s Pavelićevom naredbom i koprivnički Židovi bili su isključeni iz gospodarskog, kulturnog i javnog života, a židovskoj djeci zabranjeno je pohađanje škole.

Odlukom tadašnjeg Ministarstva unutrašnjih poslova u koprivničke židovske radnje postavljeni su, kao vladini kontrolni organi, povjerenici kojima su se vlasnici morali pokoravati. Povjerenici su odmah popisali sav inventar, preuzeli gotovinu iz blagajne, potpisivali i naplaćivali račune, otvarali poštu i primali pristigle pakete. Postavljanjem povjerenika i posebnih tabli s oznakom «Židovska tvrtka» započeo je proces konfiskacije židovske imovine.

Ugledni koprivnički građani, sposobni trgovci, liječnici, istaknuti kulturni djelatnici, preko noći postali su građani „drugog reda“. Poniženi su, fizički i psihički maltretirani. Međutim, takav život nije dugo potrajao.

Logor Danica

Prvi zloglasni logor novonastale Nezavisne Države Hrvatske osnovan je nedaleko od Koprivnice, u napuštenim objektima nekadašnje Tvornice kemijskih proizvoda Danica. Formirao ga je ustaški povjerenik grada Koprivnice, Martin Nemeč, krajem travnja 1941. Logor se vrlo brzo punio Židovima, Romima, Srbima, antifašistima, odnosno osobama nepodobnim tadašnjem režimu. Svakodnevno su u Danicu stizali transporti zatočenika iz gotovo cijele sjeverozapadne Hrvatske.

Među prvim uhapšenim koprivničkim intelektualcima bio je dr. Željko Selinger, liječnik iz Koprivnice, veliki humanist te ogorčeni protivnik fašizma. Uhapšen je u svibnju 1941., gotovo dva mjeseca ranije nego ostali koprivnički Židovi. Nakon maltretiranja na Danici, s prvim transportom otpremljen je u Gospić, odnosno Jadovno, gdje je ubijen.

Već pri prvom kontaktu s logorom mnogi su logoraši bili toliko isprebijani da su ih drugi morali unositi u barake. Bili su meta zvjerskih izživljavanja ustaških stražara. Prema izjavama preživjelih logoraša, stražari su najviše tukli intelektualce i domaće Koprivničane, a najgore je prošao dr. Željko Selinger.

Masovna ubojstva u Danici nisu se događala, mada se pretpostavlja da je ovdje živote izgubilo između 200 i 300 ljudi.

Uprava ustaškog logora Danica nikad nije znala točan broj ljudi koji su prošli kroz logor. Moguće je da je to bilo namjerno ili se broj ne zna zbog primitivne administracije. Jedini vjerodostojan podatak iznio je bivši blagajnik logora Martin Kokor na saslušanju UDBA-e u Koprivnici 4. kolovoza 1946. Prema njegovoj izjavi kroz logor Danica prošlo je oko 5600 zatočenika.

Pogibija koprivničkih Židova

Stravične noći s 23. na 24. srpnja 1941. ustaški logornik, emigrant Pižeta proveo je masovno hapšenje i odvođenje gotovo svih koprivničkih Židova. Muškarci, žene i djeca najprije su odvedeni u logor Danica, a već sljedeći dan stočnim vagonima transportirani u Gospić. Tu su muškarci odvojeni i otpremljeni u Jasenovac, a žene i djeca u Loborgrad. Muškarci su u Jasenovcu likvidirani, a žene i djeca 8. srpnja 1942. iz Loborgrada odvedeni u nepoznatom pravcu (danas se zna da je to Auschwitz).

Dr. Leander Brozović ostavio je u zabilješkama Muzeja grada Koprivnice detaljan popis svih odvedenih, stradalih i spašenih Židova. Popis koji navodi Brozović vjerodostojan je jer je Brozović živio u to doba i osobno poznao većinu koprivničkih Židova.

Zaključak

Samo jedna noć bila je dovoljna da se prekine život zajednice koja je djelovala na ovim prostorima više od stotinu godina. Ostala su samo sjećanja i dužno poštovanje prema koprivničkim građanima, pripadnicima židovske zajednice, koji su svojim znanjem i sposobnošću utisnuli trajni pečat gospodarskom, društvenom i kulturnom razvoju Koprivnice.

LITERATURA

Arhiv Muzeja grada Koprivnice, Rukopisi Leandera Brozovića, Fascikli o Židovima I i III.

Brozović, Leander. 1978. Građa za povijest Koprivnice

Kovačić, Milivoj. 1990. Koprivnički liječnik dr. Željko Selinger, Podravski zbornik
Horvatić, Franjo. 1975. Logor Danica u Koprivnici, Podravski zbornik

Švarc, Krešimir. 1993./94. Sjećanje na Milana Grafa, Podravski zbornik

Švarc, Krešimir 1991. Prilozi za povijest koprivničkih Židova, Podravski zbornik

Švarc, Krešimir. 1996. Štikleci iz stare Koprivnice

Sažetak

Relativno malobrojna židovska zajednica djelovala je u Koprivnici više od stotinu godina i svojim je postojanjem bitno utjecala na gospodarski, društveni, kulturni, ali i politički život grada. Iz židovske zajednice poniknulo je mnogo uglednih intelektualaca, liječnika i trgovaca među kojima se posebno ističu prof. Milan Graf, svjetski poznati violinist te dr. Željko Selinger, kazališni entuzijast, osnivač prvog amaterskog kazališta u gradu.

Sve do 1941. život Židova u Koprivnici bio je sretan, a temeljio se na činjenici da tu nije bilo izraženije vjerske netolerancije i pojave antisemitizma kao u većini drugih sredina. Međutim, sudbinu holokausta doživjeli su gotovo svi koprivnički Židovi čime je prekinuto djelovanje židovske općine na ovom prostoru.

POSITION AND SUFFERING OF THE KOPRIVNICA JEWS, 1941

A relatively small Jewish community acted in Koprivnica for more than a hundred years and its existence largely impacted economic, social, and political life of the town. The Jewish community gave a number of prominent intellectuals, doctors and traders of which especially prominent one is professor Milan Graf, the world famous violinist and Dr. Zeljko Selinger, the theater enthusiast and founder of the first amateur theater in the town.

Hotel "Car", owned by a Jewish family Schwarz, was a center of social, cultural and public life until the mid-20th century. It was a favorite gathering place for intellectuals of Koprivnica, the entertainment place where, in almost idyllic atmosphere, all citizens, regardless of their religious or national affiliation, had fun.

Until 1941 Jewish life in Koprivnica was harmonious, and based on the fact that there was no pronounced religious intolerance and the occurrence of anti-Semitism.

However, the fate of the Holocaust was experienced by almost all Koprivnica Jews and it resulted by ending the Jewish community in this area. All what is left are the memories and respect towards Koprivnica citizens, members of the Jewish community who, by using their knowledge and skills, left a permanent mark of economic, social and cultural development of the town.

LITERATURE

Koprivnica Museum Archives, Leander Brozović manuscripts

Folders on the Jews I and II

Brozović, Leander. 1978. Material for Koprivnica history

Kovačić, Milivoj. 1990. Koprivnica's doctor Željko Selinger, Podravski Zbornik

Horvatić, Franjo. 1975. Danica Camp in Koprivnici, Podravski zbornik

Švarc, Krešimir. 1993./94. Memory of Milan Graf, Podravski Zbornik

Švarc, Krešimir. 1991. Additional info for History of Koprivnica Jews, Podravski

Zbornik

Švarc, Krešimir 1996 „Štikleci“ from old Koprivnica

Mladen Tota, prof.

Srednja škola Prelog

Sovjetska i američka antinacistička propaganda u crtanim filmovima

Sažetak:

Pomoću primjera iz nastavne prakse želimo pokazati mogućnosti i način primjene animiranog filma u tijeku obrade nastavne jedinice iz nastavne cjeline Drugi svjetski rat. Rad se prije svega odnosi na primjenu crtanog filma u razdoblju Drugog svjetskog rata te se želi pokazati njegova propagandna uloga i istaknuti propagandni elementi vezani za nastojanja SSSR-a i SAD-a da mladoj populaciji prikažu i približe negativnosti ideologije nacizma i život u nacističkoj Njemačkoj. Cilj je da učenici uoče karikaturu i naglašavanje negativnih aspekata nacističke ideologije te da shvate razloge zašto njihove države ratuju protiv Hitlera.

Ključne riječi: propaganda, crtani film, nastava povijesti, metode rada

POLITIČKA PROPAGANDA

Sam pojam propagande može se definirati na više načina. Danas zbog povijesnog konteksta uz koji se najčešće koristio, a to je nacistička Njemačka, pojam propaganda sve više zamjenjuje pojam politička promocija. U ovom radu ćemo ipak i dalje koristiti pojam propaganda jer on najbolje opisuje elemente korištene u animiranim filmovima i cilj koji se njima htio postići.

Propaganda je namjerno i plansko djelovanje na mijenjanje i kontroliranje stavova radi stvaranja predispozicija za određeni način ponašanja (Šiber, 1992.). Naglasak je prije svega na namjerno i plansko, što znači da u korištenju

propagandnih materijala postoji namjera da se određena ideja ili određeni cilj postigne njihovim namjernim isticanjem i propagiranjem. Cilj propagande je promjena stavova osoba kojima je namijenjena kao dugotrajnijeg oblika ponašanja pojedinca. Veliku ulogu u propagandi ima i psihologija čovjeka, odnosno činjenice koliko je podložan određenoj manipulaciji. Osobe nižeg stupnja obrazovanja, nižeg kvocijenta inteligencije, konformisti i osobe niže razine samopouzdanja općenito su podložnije utjecaju propagande.

Sam pojam porijeklo vuče još iz 17.st. kada je osnovano papinsko tijelo „Sacra congregatio Christiano nomini propaganda“ koje je imalo za zadatak „da propovijedanjem i primjerom vodi poganine iz mraka u svijetlo“, a tek u 20.st. pojam se po prvi put koristi izvan Crkve. Ipak, propagandno djelovanje nam je poznato još od zapisa Sun Zua, Temistokla, Napoleona koji je osnovao prvu „Službu za javno mnijenje“ i revolucija 1848.

Propaganda u crtanom filmu je uglavnom crna propaganda zasnovana na manipulacijama i lažima kako bi se postigao cilj ili pak siva koja koristi tzv. „prilagođenu“ istinu u postizanju svog cilja.

Propaganda i obrazovanje su oduvijek bili povezani. Obrazovni sustav je pod neposrednom političkom kontrolom i sredstvo je političke socijalizacije čiji je cilj formiranje mladih generacija sukladno prevladavajućem vrijednosnom sustavu te samozaštita tog sustava. Dok je obrazovanje usmjereno na činjenice, propaganda je usmjerena na promjenu stavova, odnosno odgoj. U nastavi povijesti često se događaji i pojmovi nekritički i tendenciozno interpretiraju zbog nedostatka objektivnosti ili pak političkih stavova nastavnika. Jednako tumačenje povijesti različitih ljudi je nemoguće, ali treba težiti objektivnosti i povijesnoj istini kao temeljima naše struke u odgoju i obrazovanju mladih. Zbog takve interpretacije često se smatra da nastava povijesti otežava procese razumijevanja i često je jedan od sustavnih izvora predrasuda i stereotipa (Šiber, 1992.).

Sukladno tome, propagandni stručnjaci vode se izrekom: „Nije važno što kažete, nego kako vas razumiju, nije važno što pokažete, nego što drugi vide. Nije

važno što ste mislili, nego što su drugi razumjeli.“ Pri tome do izražaja dolaze autoritet i nastup govornika, njegove geste, mimika i atraktivnost. Cilj je kod primatelja poruke pobuditi emocije, odnosno vezati određenu propagandnu poruku uz emocionalno raspoloženje pojedinca. Korištenjem općeprihvaćenih stavova pojedinog društva, poput demokracija, sloboda, istina i sl., kod slušatelja se žele potaknuti pozitivne emocije, a korištenjem riječi diktatura, šovinizam ili teror negativne. Ako se kod primatelja uspije izazvati osjećaj straha, on postaje podložniji manipulaciji i konformizmu.

Sama propagandna poruka mora biti primijećena, dostupna, privlačna, razumljiva i mora poštivati određene usađene vrijednosti.

U prošlosti često je služila i za iskazivanje frustracije, odnosno agresije, posebno u vrijeme krize. Koristila se kako bi negativne emocije i mržnju prebacila na stranu neke manjinske zajednice kako bi se pažnja i osuda javnosti skrenula s vladajućih. Takva propaganda korištena je u situaciji društvene krize, krize vrijednosnog sustava, u sustavima s manjkom demokracije i s niskom razinom političke kulture. Određivanje krivca i demonizacija neprijatelja omogućili su vlasti vraćanje samopouzdanja i pridonijeli homogenizaciji nacije. U takvoj situaciji pojedinac teži konformizmu pa iako se možda ne slaže s takvim porukama i politikom, u nedemokratskom sustavu, kako ne bi ostao isključen od zajednice, najčešće se priklanja takvoj politici.

Jedan od ciljeva propagandnih poruka u totalitarnim državama je i izgradnja kulta ličnosti. Tome su bitno pridonijeli i masovni mediji, posebno novine i radio, ali sve više i televizija i kino čije je širenje bilo nezaustavljivo, a utjecaj sve više jačao. Izgradnjom kulta ličnosti jačao je autoritet „velikog“ vođe, a njegov lik i dijela su se idealizirali skoro do statusa božanstva.

CRTANI FILM U NASTAVI POVIJESTI

Razvoj tehnologije omogućio je sve češću primjenu multimedije u nastavi povijesti. Iako je frontalni pristup u nastavi povijesti i dalje dominantan, sve češće se primjenjuju i druge metode rada. Suvremena nastavna sredstva i pomagala omogućuju nam da učenicima što vjernije, putem izvornih, audiovizualnih izvora, prikažemo događaje u 20. stoljeću. Upotreba filma u nastavi povijesti pa tako i animiranog, odnosno jedne njegove vrste, crtanog filma, često zbog neadekvatnog pristupa i pripreme učitelja, ne ostvari svoj cilj.

Usprkos masovnim medijima i brzom načinu života, današnja djeca i dalje vole gledati crtane filmove. Cilj crtanih filmova je zabaviti gledatelje, eventualno podučiti ih, dok je najbitniji cilj svakako poslati poruku, bila ona moralna ili informativna. Propagandna uloga crtanog filma nije toliko naglašena, iako se propagandni elementi mogu vrlo često pronaći i u filmovima za najmlađe.

Kod današnjih učenika, koji traže što jednostavnije i što brže informacije, ponekad je teško potaknuti interes za nastavni sadržaj na satu povijesti, ali postoje načini i za to. Jedan od njih svakako je i primjena crtanog filma u nastavi. Korištenje crtanih filmova prije svega potiče interes djece za nastavni sadržaj koji se prikazuje na njima blizak i zanimljiv način. Kroz viđeno mogu razviti osjećaj za vrijeme, mjesto i vrijeme u kojima je film nastao te iščitati određene stavove i mišljenje ljudi tog razdoblja o temi koju prikazuju u filmu. Koliki je utjecaj masovnih medija na današnju djecu pokazuje i podatak da djeca pred televizijom i na Internetu provedu otprilike onoliko vremena koliko i u školi (Stradling, 2003.).

Cilj nastavnog sata na kojem se prikazuje crtani film je da učenici gledajući crtane filmove, uz prethodno naučeno gradivo o propagandi, uoče da televizija i suvremeni mediji nisu onoliko neutralni, objektivni i transparentni kao što se možda čini na prvi pogled. Učenicima moramo objasniti i pomoći da bolje i lakše shvate i uoče propagandne elemente u filmovima, dokumentarnom programu, nekom povijesnom izvoru ili kao u ovom slučaju u crtanom filmu kao povijesnom izvoru. Potrebno im je ukazati da stvari ne gledaju jednostrano i onako kako su prikazane,

već da pritom obrate pažnju na kontekst u kojem je film nastao, tko ga je proizveo, za koju je publiku napravljen, u koju je svrhu napravljen, u kakvom su odnosu prikazani sadržaji s onima u stvarnosti te kako su korištene tehnologije i zvuk u filmu. Gledajući crtani film kao povijesni izvor na taj način, učenici bi trebali razviti i steći vještinu kritičkog pristupa određenom video sadržaju uz naglasak da je bitno uvijek koristiti više izvora o određenom povijesnom događaju kako bi se dobila objektivnija slika.

PRIMJENA NA SATU

Programiranom nastavom, odnosno dobrom pripremom učenika za nastavnu jedinicu u kojoj se uči o propagandi, moguće je lakše i bolje ostvariti ciljeve učenja. Učenike se upoznaje s pojmom propaganda, metodom aktualizacije daje im se primjer iz svakodnevnih medija i traži se od njih da navedu neke primjere. Pokazuju im se i objašnjavaju propagandi elementi koji svakodnevno dolaze iz medija te se na kraju prikazuju propagandni crtani filmovi. Od učenika se očekuje da zapišu svoja zapažanja i osjećaje, dojmove nakon odgledanog filma, da odrede poruku koju film šalje gledateljima te da napišu svoja razmišljanja o poruci filma. Na taj način učenike se potiče na aktivno i suradničko učenje te ih se uključuje u nastavni proces, a oni razvijaju kritičko mišljenje te kroz timski rad surađuju s kolegama iz razreda.

Nastava usmjerena na učenika omogućuje i maksimalnu uključenost i aktivnost učenika na samom satu povijesti. Na taj način ostvareni su neki od ciljeva nastave povijesti, poput razumijevanja i poznavanja ispitnih sadržaja, sposobnosti razvrstavanja događaja, procesa i značajnih osoba u vremenu i prostoru, sposobnosti samostalnog argumentiranog interpretiranja različitih izvora informacija, sposobnosti sinteze nastavnih sadržaja, povezivanja ili reorganiziranja radi lakšeg obrazloženja kompleksnosti povijesnih događaja itd.

Pri analizi filma mogu pomoći radni listići s pitanjima: (Stradling, 2003.)

- Tko je napravio film?

- Zašto je film napravljen? Je li to bio filmski žurnal za kino posjetitelje? Radi li se o emisiji napravljenj u obrazovne svrhe? Je li to dio neke serije? Je li to bio prigodni film za jednokratno prikazivanje u vijestima ili programu dnevnih tema?
- Što mislite, kome je film bio namijenjen?
- Kakve izvore film koristi: primarne i/ili sekundarne dokaze? Koristi li iskaze svjedoka, novinara, političara ili slikovne dokaze?
- Što film želi postići? Pokušava li utjecati na javno mnijenje ili na gledišta ljudi koji donose odluke? Pokušava li objasniti što se dogodilo ili pokušava informirati ljude tko je kome što učinio i kada? Pokušava li govoriti u ime onih koji su bili zanemarivani ili pokušava ispraviti povijesne zapise?
- Uspijeva li u svojoj namjeri?
- Postoji li glazbena podloga? Kakvo raspoloženje postiže?
- Kakvu poruku nose slike?
- Možete li na osnovu onog što ste čitali ili što znate o ovom događaju ili pitanju pronaći neke dokaze ili perspektive koji su izostavljeni?

SOVJETI I AMERIKANCI

Crtani filmovi u vrijeme Drugoga svjetskog rata bili su već poprilično rašireni i popularni. Njihovoj popularnosti najviše je pridonio razvoj kinematografije. Najčešće su se prikazivali u kino-dvoranama kao zasebni filmovi ili prije dugometražnih filmova. Zbog velikih tenzija u vrijeme Drugoga svjetskog rata, kritike tadašnjih crtanih filmova s jasno izraženom propagandnom porukom nije bilo. Tek nakon rata pristupilo se kritičkoj ocjeni tih filmova, iako je njihov utjecaj u vrijeme Hladnoga rata bio još veći zbog sve veće raširenosti TV-uređaja.

U vrijeme Drugoga svjetskog rata i SSSR i SAD uvelike su koristili crtani film u propagandne svrhe. Vlasti u ove dvije države uočile su veliki potencijal i efikasnost crtanih filmova u izgradnji stavova i indoktrinaciji najmlađih. Kako bi im što brže i što lakše poslali poruku koju su htjeli, angažirali su velike studije i profesionalne crtače da prikažu zašto, odnosno protiv čega se oni bore. Cilj je bio iskoristiti osjećaj straha i ugroženosti tradicionalnih ljudskih vrednota, poput slobode, napretka i mira, a čiju je glavnu prijetnju predstavljala upravo nacistička Njemačka.

1. Der Führer's face

Originalno nazvan „Pajo Patak u Nutzi zemlji“ nastao je 1942. u studiju Walta Disneya. Zbog lako pamtljive i pjevne pjesme „Der Führer's face“, film je nazvan tim imenom. Godine 1943. film je osvojio Oscara za najbolji kratkometražni film, a 1994. svrstan je na 22. mjesto ljestvice 50 najboljih crtanih filmova svih vremena. Zbog svoje propagandne uloge, gdje se Pajo Patak prikazuje kao nacist, film dugo vremena nije bio prikazivan ni dostupan. Za kućnu upotrebu film je izdan tek 2004. u sklopu DVD-ova vezanih uz serijal „Blago iz Disneyevih studija“.

U crtanom filmu prikazan je Pajo Patak koji ima noćnu moru kako radi u tvornici u nacističkoj Njemačkoj. Film je napravljen s ciljem kako bi se prodalo što više američkih državnih obveznica, a prikupljenim novcem trebao se financirati rat.

U uvodnoj sceni prikazani su, u sastavu „benda“ koji svira uvodnu glazbu, vođe Sila osovine: general Tojo na tubi, Göring na flauti, Goebbels na trombonu, Mussolini na bubnju i nepoznata osoba na malom bubnju. Marširaju njemačkim gradićem gdje je sve, čak i oblaci i drveće u obliku svastike, pjevajući o veličini nacističke ideologije. Prolaze pokraj kuće Paje Patka kojeg bude pomoću bajunete kako bi se spremio za posao. Zbog štednje u vrijeme rata, doručak mu se sastoji od šnite tvrdoga kruha, kave pripremljene od samo jednog zrna i spreja s aromom jaja i šunke. „Bend“ zadaje Paji Patku da pročita dio Mein Kampfa, zatim ulaze u kuću, stavljaju mu bubanj na leđa, a Göring ga na putu do tvornice stalno udara po stražnjoj strani tijela.

Došavši u tvornicu, Pajo započinje 48-satnu dnevnu smjenu dovršavajući čahure bombi. S bombama često dolazi portret Führera kojeg se mora pozdraviti svaki put kad se pojavi. Za vrijeme iscrpljujućeg rada, stalno je bombardiran propagandnim porukama o superiornosti i slavi arijevske rase i o važnosti njegovog rada za Führera. Nakon „plaćenog odmora“ koji se sastoji od pokreta u obliku svastike ispred nacrtanih Alpa, Paji je naređeno da radi prekovremeno. Na kraju doživljava živčani slom i halucinira o čahurama bombi koje ga oblijeću sa svih strana, a neke poprimaju oblik ptice, zmije ili „benda“ s početka crtića. Kada noćna mora završi, Pajo se budi u krevetu u SAD-u i shvaća da je sve bio samo ružan san. Od sreće zagrlji maketu Kipa slobode, zahvaljujući što je američki državljanin. U odjavi filma prikazano je Hitlerovo lice na kojeg je bačena rajčica, oblikujući riječ The end.

Film na izrazito jasan i direktan način prikazuje nacistički režim. Ističući želju za zaštitom tradicionalnih američkih vrednota, poput slobode, demokracije, prava na odmor, prava na prosvjed i sl., prikazuje nacističku Njemačku kao državu gdje toga nema ili je zabranjeno. Karikirajući i ismijavajući vodeće ljude režima Sila osovine, autor ih prikazuje kao nedorasle nesposobnjakoviće koji slijepo štiju i prate Hitlera, bez obzira na to što on napravio ili rekao. Autor daje sliku svakodnevnog načina života u totalitarnoj, nacističkoj Njemačkoj, od nedostatka namirnica, prisile na rad i čitanje Mein Kampfa do obaveze štovanja Hitlerovog kulta ličnosti.

2. Fašistička čizma neće pregaziti našu Domovinu

Film je nastao 1941. u produkciji Soyuzmultifilma u Sovjetskom savezu.

U početnoj sceni filma prikazana je osoba u nacističkim čizmama koja gazi Čehoslovačku, Poljsku, Dansku, Nizozemsku, Belgiju, Francusku, Jugoslaviju i Grčku ostavljajući ih u plamenu uz poruku da donosi masovna uništenja, glad i smrt stotinama, tisućama i milijunima ljudi. Nakon što je pregažena Europa, osoba se polako šulja prema SSSR-u i otkriva svoje pravo lice, lice svinje. Došavši na granice SSSR-a upada u klopku i biva pretučena uz poruku da će Crvena armija izbrisati fašiste i barbore s lica Zemlje. Nakon te scene slijedi juriš Crvene armije koju

predvodi konjica, a za njom iz šume dolaze tenkovi. Mijenja se i glazba filma: nakon glazbe koja izaziva tjeskobu i strah čuje se budnica koja poziva na borbu koju predvodi hrabri drug Staljin. Neprijatelj će bit potučen gdje god se našao, bile to šume, planine ili rijeke i jezera. Pjesmu stalno prati prikaz sovjetskih tenkova, zrakoplova i konjice kako napreduju u ratu s fašistima. Film završava scenom gdje sunčeve zrake prodiru kroz tmurno i oblačno nebo, a to se poklapa sa stihom o tome kako će Prvi Maršal predvoditi naše hrabre junake.

Sovjetska propagandna mašinerija, koja je velikim dijelom nastala i razvila se u vrijeme Staljina, ovdje jasno prikazuje svoje ciljeve. Iako totalitarna država, koja je samo nekoliko mjeseci ili godina ranije na sličan način pregazila svoje susjede (Poljsku, Litvu, Latviju, Estoniju, Finsku), SSSR je u ovom filmu prikazan kao žrtva nacističkog pohoda Europom. Jedina država koja ima snage i koja će Hitleru doslovno „razbiti nos“ je upravo Sovjetski savez. Prikaz Njemačke kao krvoločne svinje koja se približava SSSR-u jasno pokazuje Nijemce kao zle negativce u filmu protiv kojih se treba boriti svim sredstvima. Presudnu ulogu u toj borbi imat će Staljin koji se nekoliko puta spominje i kao Prvi Maršal i koji će Sovjete povesti u konačnu pobjedu. Zanimljivo je uočiti i promjenu glazbe iz tmurne u poletnu u trenutku početka sovjetskog protunapada, kao i prodor sunca kroz tmurno nebo koje simbolizira preokret u ratu koji će započeti upravo Staljin. Film jasno poziva na sveopću mobilizaciju naroda i zajednički otpor okupatoru.

ZAKLJUČAK

Danas je propaganda sveprisutna, okružuje nas i ne možemo je izbjeći. Korištenje crtanog filma u nastavi povijesti bitno pridonosi razvijanju interesa učenika za nastavni sadržaj povijesti. Propagandni elementi u ova dva crtana filma vrlo su izraženi i jasno uočljivi, a i danas se u crtanim filmovima mogu uočiti brojni propagandni elementi, iako na bitno drugačiji, suptilniji način. Upravo ovakvim pristupom kod učenika možemo formirati njihov stav i vještinu da svakoj informaciji koju dobiju iz masovnih medija kritički pristupe kako bi utjecaj propagande bio što manji.

LITERATURA:

1. Chomsky, N. (2002.): Mediji, propaganda i sistem, Čvorak, Zagreb
2. Keane, J., Podunavac, M., Sparks, C. (2008.): Politika i strah, Politička kultura, Zagreb
3. Overy, R. (2005.): Diktatori, Ljevak, Zagreb
4. Stradling, R. (2003.): Nastava europske povijesti 20. stoljeća, Srednja Europa, Zagreb
5. Šiber, I. (1992.): Politička propaganda i politički marketing, Alinea, Zagreb

Kristina Vinković

Srednja škola Čakovec

Prikaz filma „We must remember“

"We must remember" inovativan je i revolucionaran način upoznavanja mladih s holokaustom. 33-minutni film prati šesnaest američkih srednjoškolaca, polaznika novinarske grupe Carlsbad High School iz Kalifornije, koji pod vodstvom profesora i redatelja Douglasa Greena odluče učiti o holokaustu tijekom snimanja dokumentarnog filma praćenog vrlo detaljnim istraživanjem.

Učenici američke srednje škole odlučili su započeti projekt koji će im promijeniti život učeći prvo o holokaustu kroz priče s preživjelim koji su im se javili nakon što su o njihovom projektu pisale lokalne novine. Yaja Boren, Horst Cahn, Lou Dunst, Edith Eger samo su neki od hrabrih ljudi koji su preživjeli holokaust i logore Dachau, Auschwitzu i Birkenau, a njihova vrlo živopisna svjedočanstva pokazala su se ključnima u osvješćivanju mladih o strašnom događaju iz povijesti. Intervju je napravljen i s Janusom Stephansom i Walterom Mauerom, dvojicom preživjelih vojnika koji su sudjelovali u oslobađanju logora Dachau.

Druga faza snimanja filma bila je posjet logoru u Dachau. U Njemačkoj su se povezali s njemačkim srednjoškolcima s kojima su pričali o temi holokausta te su ostali iznenađeni nedostatkom suosjećanja njemačkih srednjoškolaca, ali i nasilnim demonstracijama Neonacističke stranke u centru Dachaua. Dio američkih srednjoškolaca zatim se ponovo vraća u Europu u posjet logorima Auschwitz i Birkenau gdje su suočeni s još zapanjujućih priča te po povratku svoja iskustva dijele pred kamerama.

U današnje vrijeme, kad je i više nego moguće doći do svih podataka koji uključuju istraživanje povijesnih događaja, u ovom primjeru holokausta, preko interneta, zapanjuje činjenica kako mnogo američkih srednjoškolaca zna vrlo malo o samoj tematici. Tijekom istraživanja učenike je zapanjila činjenica da i danas, nakon otkrivanja svih užasa, nakon hapšenja nekih od odgovornih ljudi koji su vodili logore, suđenja i osuđivanja tih istih ratnih zločinaca, još uvijek postoje ljudi koji se povode ideologijom nacizma, ali i postojanje onih koji kompletno negiraju holokaust.

Dokumentarni film „We must remember“ može se primijeniti u nastavi povijesti osmog razreda osnovne škole i u srednjim školama, kako na nastavi povijesti, tako i na satima razrednog odjela. Ovim dokumentarnim filmom mogu biti ispunjeni obrazovni, funkcionalni i odgojni zadaci nastave. Od obrazovnih zadataka nastave svakako treba navesti usvajanje sadržaja vezanih uz sam pojam holokaust i karakterizaciju likova u dokumentarnom filmu. Funkcionalni zadaci nastave koji su vezani uz sat prikazivanja filma su na primjer razvijanje sposobnosti izražavanja osobnih prosudbi i doživljaja, razvijanje sposobnosti za samostalnu analizu dokumentarnog filma i razvijanje sposobnosti mišljenja, zaključivanja i prosuđivanja. Smatram da bi ovim dokumentarnim uratkom sat bio najbogatiji odgojnim zadacima poput spoznavanja i razumijevanja različitosti, vrjednovanja ljudskih postupaka, odgajanje za pravilno prihvaćanje životnih postupaka, odgajanje za razumijevanje među ljudima, razvijanje empatije, požrtvornosti, ali i mnogi drugi odgojni zadaci.

U dokumentarnom filmu „We must remember“ učenici kreću od neznanja da bi kraj filma zaključili riječima: „ Ovaj film je naš doprinos promidžbi razumijevanja i prenošenju lekcija koje smo naučili gledajući očima novog naraštaja američkih i njemačkih srednjoškolaca. Nije bitno samo učenje o povijesti holokausta, nego lekcije holokausta. Zbog toga se moramo sjećati.“

EKIPA I SURADNICI:

Tyler Nielsen – pripovjedač

Luke Walton- glazba

Srednjoškolci koji sudjelu u stvaranju filma : Dakota Adan, Jerry Chen, Jancee Clark, Sean Funkhouser, Rory Gallagher, Ryan Haarer, Sean Letts, Elann Mash, Max Miller, Krysta Mortland, Haley Quartarone, Alexandra Regan, Brent Roach, Darren Scott i John Tipton.

Preživjeli svjedoci holokausta intervjuirani u filmu: Yaja Boren, Horst Cahn, Lou Dunst, Edith Eger, Francis Gelbart, David Kepinski, Gerhard Maschowski i Lucia Muller.

Milivoj Dretar, prof.

Osnovna škola „Petar Zrinski“ Jalžabet

mdretar@net.hr

Bibliografija o regionalnoj povijesti Židova

Općenito o Židovima u Hrvatskoj

Antisemitizam, holokaust, antifašizam, zbornik radova, skupina autora, Zagreb, 1996.

Da-Don, K., Židovstvo, Život, teologija i filozofija, Zagreb, 2004.

Deverić., Fumić., Hrvatska u logorima NDH 1941.-1945., Zagreb, 2008.

Dobrovšak, Lj., Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.), doktorska disertacija, Zagreb, 2007.

Dobrovšak, Lj.: Židovi u hrvatskim zemljama 1848./49., Radovi 30, Zagreb, 1997.

Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, zbornik radova, Zagreb, 1998.

Feldman, A., Židovi u Kraljevini Jugoslaviji, Dijalog povjesničara-istoričara, br.2, Zagreb, 2000.

Gilbert, M.: Atlas of the Holocaust, The Routledge, London, 2002.

Gilbert, M.: The Atlas of the Jewish history, The Routledge, London, 2003.

Glesinger Lavoslav, Moises Jakobsohn, prvi tolerirani Jevrejini u Jugoslaviji, Židov, 1936.

Goldstein, I.: Holokaust u Zagrebu, Zagreb, 2001.

Goldstein, I.: Stjepan Radić i Židovi, Radovi 29, Zagreb, 1996.

Goldstein, I.: Židovi u Zagrebu 1918.-1941., Zagreb, 2004.

Gross, M., Szabo, A., Prema hrvatskome građanskom društvu, Zagreb, 1992.

Gross, M., Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1985.

Jakovljević, I., Konclogor na Savi, Zagreb, 1999.

Karač, Z., Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, katalog izložbe, Zagreb, 2000.

Keller, W., Povijest Židova, Zagreb, 1997.

Kolar-Dimitrijević, M., Društvo čovječnosti 1846.-1946., Zagreb, 1998.

- Kosier, Lj., Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije- Jevreji u Jugoslaviji, Beograd-Zagreb, 1936.
- Koš, J., Alef bet židovstva, Zagreb, 1999.
- Kovačić, I., Kampor 1942.-1943., Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu, Rijeka, 1998.
- Krišto, J.: Sukob simbola, Politika, vjere i ideologije u NDH, Zagreb, 2001.
- Krizman, B.: Ustaše i Treći Reich, Zagreb, 1983.
- Kronologija, Hrvatska – Europa – svijet, skupina autora, Zagreb, 1996.
- Matković, H.: Povijest Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1994.
- Nikolić, N.: Jasenovački logor smrti, Sarajevo, 1977.
- Obitelj, zbornik radova, Zagreb, 1996.
- Pederin, Ivan, Židovsko pitanje u srednjoj Europi i Hrvatskoj u XIX. st., Croatica Christiana Periodica, 53., Zagreb, 2004.
- Petrić, H., Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i ranomoderno doba, Zbornik radova, Zagreb, 2004.
- Polić, B.: Logor Kraljevica i njegova dječja kuhinja, Bilten ŽOZ 28-29/1993, Zagreb
- Romano, J.: Jevreji Jugoslavije 1941.-1945., Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980.
- Sabljar, V., Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije, Zagreb, 1866.
- Schwarz, G., Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, III., Zagreb, 1901.
- Schwarz, G., Židovi u Krajini, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva, IV., 1902., Zagreb
- Szabo, A., Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910., Naše teme 33, Zagreb, 1989.
- Švob, M.: Migracije i promjene u židovskoj populaciji, Zagreb, 1995.
- Švob, M., Naseljavanje Židova u Slavoniju, Migracije u Hrvatskoj, Zagreb, 1998.
- Švob, M., Židovi u Hrvatskoj- židovske zajednice II., Zagreb, 2004.
- Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb, 1988.

Međimurska županija

- Grünwald, T., Povijest i propast Jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec, Tel Aviv, 1977.
- Kalšan, V., Židovi u Međimurju, katalog izložbe, Čakovec, 2006.
- Klemm M., Planovi Čakovca, Kotoribe i Leграда iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU, br. 1., Varaždin, 1986.
- Lepesić, K., Branko Lustig – životna priča bez patetike i mržnje, Ha-Kol 107, Zagreb, 2008.

Maksimović Subašić, N., Priča o sudbini jednog posebnog čovjeka, Ha-Kol 108, Zagreb, 2009.

Slukan-Altić Mirela, Legrad-grad na sutoku rijeka i razmeđu država, Podravski zbornik, 28., Koprivnica 2002.

Šafar, D., Donja Dubrava između dva rata, Čakovec, 1991.

Varaždinska županija

Androić, M., Ludbreški kraj u revolucionarnoj 1903., Podravski zbornik, Koprivnica, 1977.

Belošević, S., Županija varaždinska i slobodni kraljevski grad Varaždin, Varaždin, 1926.

Dretar, M., Antisemitizam u Ludbregu, Ha-Kol 107, Zagreb 2008.

Dretar, M., Josef Leopold Deutsch, posljednji ludbreški rabin, Ha-Kol 114, Zagreb, 2010.

Dretar, M., Kako su spašena dva židovska dječaka, Ha-Kol 123, Zagreb, 2012.

Dretar, M., Novi hrvatski Pravednici među narodima: Drago i Dragica Šmidlehner iz Ludbrega, Hrvatski povijesni portal

Dretar, M., Povijest ludbreške židovske zajednice, Podravski zbornik, Koprivnica, 2004.

Dretar, M., Spašavanje židovske djece u Ludbregu, Ha-Kol 111, Zagreb 2011.

Dretar, M., Tragedija obitelji Krajanski, Ha-Kol 118, Zagreb, 2011.

Dretar, M., Tragom nestale židovske zajednice, Historia Varasdiensis, br. 1, Varaždin 2011.

Dretar, M., Židovi u antifašističkom pokretu, Ha-Kol 109, Zagreb 2009.

Dretar, M., Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi, Ludbreg 2010.

Dretar, M., Život nakon smrti, Hrvatski povijesni portal

Glück, R., Dekret o naseljenju Židova u Varaždinu, Jevrejski almanah 1928.-1929., Vršac, 1928.

Horvat, R., Židovi u Varaždinu god. 1689., Hrvatska Prosvjeta 1, Zagreb, 1914.

Janković, J., Pabirci po povijesti Županije Varaždinske, Varaždin, 1898.

Knežević, S., Novi život varaždinske sinagoge, Ha-Kol 115, zagreb, 2010.

- Kraš, M., Ivanec, prilozi povijesti Ivanca do 1940., Varaždin, 1996., 65.
- Lapter, V., Weber, D., Prilog povijesti stomatologije Varaždina, Varaždinski zbornik, Varaždin, 1983.
- Lončarić, M., Pregled povijesti židovske zajednice u Varaždinu, 800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina: 1209.-2009., Zbornik radova, Varaždin, 2009.
- Lončarić, M., Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu, katalog izložbe, Varaždin, 2003.
- Lončarić, M., Varaždinska dobrotvorna društva 1828.-1945., katalog izložbe, Varaždin, 2001.
- Lončarić, M., Zbivanja 1848. u Varaždinu i Županiji Varaždinskoj, u: Hrvatska 1848. i 1849., Zagreb, 2001.
- Lončarić, V., Uredba poglavarstva grada Varaždina iz 1811. o dopuštenom broju, pravima i obvezama Židova u Varaždinu, Fontes, 3., Zagreb, 1997.
- Ludbreg, skupina autora, Ludbreg, 1984.
- Pavličević, D., Seljački nemiri u Varaždinskoj županiji u drugoj polovici 19. stoljeća, Varaždinski zbornik, Varaždin, 1983.
- Piasek, G., Nekoliko povijesnih podataka o Židovima u Varaždinu, Novi Omanut, br.11., Zagreb, 1995.
- Slukan Altić, M., Povijesni atlas gradova, Varaždin, V. svezak, Varaždin, 2009.
- Winter, M.: Iz povijesti Ludbrega i okolice I-II, Ludbreg, 2000.
- Koprivničko-križevačka županija
- Brozović, L., Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica, 1978.
- Dizdar, Z.: Danica, Časopis za suvremenu povijest 2, Zagreb, 2002.
- Dobrića, A. P., Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja 1941.-1945., Koprivnica, 1983.
- Dobrovšak, Lj., Židovi i njihov utjecaj na transformaciju podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća, Podravina, br. 6., prosinac, Koprivnica, 2004.
- Feletar, D., Industrija Podravine, Zagreb, 1984.
- Feletar, D., Podravina I., Koprivnica, 1988.
- Herceg, E., Erna, Koprivnica, 2005.
- Horvatić, F., Logor Danica u Koprivnici, Podravski zbornik, Koprivnica, 1975.
- Kolar-Dimitrijević, M., Tvornica ulja u koprivnici i njeno radništvo, Podravski zbornik, Koprivnica, 1984.
- Kolar-Dimitrijević, M., Društveno–ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941., Podravski zbornik, Koprivnica, 1981.

Kovačić, D., Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, Podravski zbornik, Koprivnica, 1999.

Kovačić, M., Koprivnički apotekar–ljekarnik Josip Milhofer, Podravski zbornik, Koprivnica, 2002.

Kovačić, M., Koprivnički liječnik dr. Željko Selinger, Podravski zbornik, Koprivnica, 1990.

Krušelj, Ž., U žrvnju državnog terora i ustaškog terorizma, Koprivnica, 2001.

Milhofer, J., Kadiš koprivničkoj općini, Bilten Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu, 1-2, Tel Aviv, 1976.

Petrić, H., Koprivnica u 17. stoljeću, Samobor, 2005.

Petrić, H., Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), Podravina, br. 2., Koprivnica, 2002.

Radović Mahečić, D., In memoriam Slavko Löwy, Novi Omanut 16, Zagreb, 1996.

Stišćak, A., Logoraši Danice, Podravski zbornik, Koprivnica, 1984.

Švarc, K., Prilozi za povijest koprivničkih Židova, Podravski zbornik, Koprivnica, 1991.

Švarc, K., Prošlost, sadašnjost i budućnost koprivničkog židovskog groblja i sinagoge, Ha-Kol 49-50, Zagreb, 1997.

Švarc, K., Sinagoga kao ustaški zatvor, Ha-Kol 86, Zagreb, 2004.

Švarc, K., Židovi u kulturnom i društvenom životu Koprivnice 1929.-1941., Podravski zbornik, Koprivnica, 2002.

Vranar, L.: Židovi u Koprivnici, diplomski rad, Zagreb, 1999.

Weisz-Maleček, R., Moji djedovi, Ha-Kol 108, Zagreb, 2009.

Židovi u Koprivnici, katalog izložbe, Koprivnica, 2005.

Krapinsko-zagorska županija

Bajza, Ž., Po dragom kraju, vodič po području općine Zabok, Zagreb, 1980.

Buturac, J., Stubica, Donja i Gornja 1209.-1982., Stubica- Zagreb, 1982.

Despot, M., Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883., Jevrejski almanah 1957.-1958., Beograd, 1958.

Diamant, J., Najstarija židovska bogoštovna općina u Hrvatskoj, Jevrejski almanah za godinu 5686, 1925.-1926., Vršac, 1925.

Filipec, K., Neznani srednjovjekovni grad na gori Ivanščici, Opvscula Archaeologica, Radovi arheološkog zavoda, vol. 23.-24-., prosinac, 2000.

Glavaš, S., Memorijal jednog rasnog keramičara, Ha-kol, br.121., Zagreb, 2011.

- Horvat, J., Ljudevit Gaj, njegov život, njegovo doba, Zagreb, 1975.
- Hrvatsko zagorje u revoluciji, Zagreb, 1981.
- Kolesarić, J., Krapinske Toplice i njihova topla vrela, Hrvatsko zagorje, br.2, Krapina, 2000.
- Kantoci, M., Prilog povijesti Židova u Hrvatskom zagorju tijekom Drugog svjetskog rata, Hrvatsko zagorje, br.3.-4., prosinac, Krapina, 2008.
- Ortner, S., Povijest gradine i trgovišta Krapina, Zagreb, 1899.
- Pavličević, D., Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb, 1980
- Škiljan, F., Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.-1945., doktorska disertacija, Zagreb, 2008.

Zbornik radova Prvog regionalnog seminara o ljudskim pravima trebao je izaći 2012. godine nakon što je održan Seminar. Različite okolnosti nisu dozvolile da Zbornik izađe.

Nakon pokretanja projekta Never Forget Židovska općina Čakovec uspjela je doći do Zbornika i krenuli smo u kontaktiranje autora tekstova zbornika. Većina autora autorizirala je objavu članaka. U dogovoru s autorima u nekim člancima napravljene su manje promjene. Tekstovi nisu ponovno lektorirani.

Cilj je bio izdavanje Zbornika iz zahvalnosti prema predavačima Prvog regionalnog seminara o ljudskim pravima i prema autorima članaka Zbornika.

Hvala svima koji su dozvolili objavu tekstova jedanaest godina nakon održanog Prvog regionalnog seminara o ljudskim pravima i time omogućili da Zbornik unatoč vremenskom odmaku bude objavljen.

Kristina Vinković

RECENZIJA RUKOPISA KNJIGE

1. Datum recenziranja: 15. veljače 2023.

2. Podaci o recenzentu:

Ime i prezime: dr.sc. Goran Hutinec, doc.

Broj u Upisniku znanstvenih radnika: 272864

Ustanova zaposlenja: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

E-mail: ghutinec@ffzg.hr

Kratak životopis:

Dr. Goran Hutinec je zaposlen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 2005. godine. Njegov znanstveni interes obuhvaća između ostalog i razdoblje Drugog svjetskog rata na hrvatskom prostoru, s naglaskom na povijest ustaškog režima i ustaški teror u Velikoj župi Zagorje, granične sporove s Mađarskom i Međimurje u Drugom svjetskom ratu, te povijest jasenovačkog logora.

3. Naslov recenziranoga djela:

Zbornik radova I. regionalnog seminara o ljudskim pravima

4. Vrsta knjige:

znanstvena urednička knjiga

5. Izvornost djela:

izvorno djelo na hrvatskom jeziku

6. Znanstvena/stručna relevantnost teme

Tema djela je od iznimne relevantnosti, budući da pokriva povijesne procese čiji odjeci i posljedice i danas imaju znatnog društvenog i političkog značaja.

7. Ciljna skupina kojoj je djelo primarno namijenjeno

Djelo je namijenjeno povjesničarima i drugim znanstvenicima djelatnim u humanističkim i društvenim znanostima, te široj zainteresiranoj javnosti.

8. O društvenoj potrebi i opravdanosti izdavanja djela

Budući daje u RH primjetan manjak literature o poučavanju o Holokaustu, te povezanosti takvih aktivnosti s promicanjem ljudskih prava u odgojno-obrazovnom sustavu, imat će velik značaj za podizanje svijesti u širim društvenim krugovima o ovoj problematici, te istodobno moći poslužiti i kao referentno djelo znanstvenicima, studentima, novinarima i drugim javnim ili društvenim djelatnicima koji u svom djelokrugu rada zadiru u tu tematiku.

9. Prikladnost pristupa/metodologije djela:

Metodologija primijenjena u pisanju i pripremi ovog djela u skladu je s najvišim normama znanstvenog rada, te slijedi pozitivne primjere iz svjetske historiografije.

10. Prikladnost jezika, stila, bibliografskih normi i didaktičkih pomagala

Jezik i stil djela prilagođeni su normama hrvatskog jezičnog standarda. Poštovane su aktualne bibliografske norme.

11. Usklađenost nazivlja i jedinica s međunarodnim normama

/

12. Znanstveni/stručni doprinos djela

Doprinos djela je ne samo u povezivanju i razmjeni iskustava raznih dionika odgojno-obrazovnog sustava: institucionalnih aktera, znanstvene zajednice i samih nastavnika, nego i u novim spoznajama o Holokaustu na mikrorazini u raznim krajevima sjeverozapadne Hrvatske. Osim pregleda aktivnosti AZOO u poučavanju o Holokaustu, te usporedbe sa slovenskim praksama, zbornik radova donosi i niz znanstvenih radova o povijesti Židova i Holokaustu u Hrvatskom zagorju, Međimurju i Podravini. Vrlo su vrijedni i prilozi nastavnika u osnovnim i srednjim školama, koji na temelju vlastitih iskustava u poučavanju o Holokaustu opisuju važnost praktične primjene tih vještina i znanja.

13. Kritičke primjedbe recenzenata sa savjetima za popravljjanje rukopisa nema

14. Mišljenje o opravdanosti objavljivanja novog izdanja

Ovo je prvo izdanje navedenoga djela.

15. Konačno mišljenje o djelu i preporuka

Zbornik radova I. regionalnog seminara o ljudskim pravima donosi važne spoznaje o svim razinama poučavanja o Holokaustu u Hrvatskoj, te doprinosi poznavanju povijesti Židova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Bit će vrijedan doprinos ne samo znanstvenoj zajednici, nego i nastavnicima u osmišljavanju novih pristupa toj tematici primjenjivih u odgojno-obrazovnom procesu.

Stoga preporučujem ovu knjigu za financijsku pomoć pri tiskanju.

.....
(potpis recenzenta)

